

EEN CENTRAAL INSTITUUT VOOR DE INDONESISCHE LITERATUREN.

*Een leekenketterij naar aanleiding van het Congres
van het Java-Instituut in December 1929 en de Verslagen
en Mededeelingen van de Afdeling Taal-, Land- en
Volkenkunde van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen 1926 — 1928*

door

H. O.

Bij de debatten gedurende het laatste Congres van het Java-Instituut, gewijd aan Oostersch Letterkundig Hooger Onderwijs, heb ik een onderwerp gemist, dat misschien niet precies tot het programma behoorde, maar dat toch eigenlijk annex was aan het onderwerp der besprekingen. Gaarne had ik vernomen, hoe HH Praeadviseurs en debaters zich de vervulling voorstelden van een taak, die tot de gewichtigste van de nieuw op te richten Faculteit zal moeten behooren, en wel: het inventariseeren en verzamelen van het materiaal, dat de basis moet vormen van het hooger onderwijs.

In de praeadviezen heb ik gelezen, dat de Gouverneur-Generaal den wensch heeft geuit, dat niet alleen een hoogeschool tot vorming van taalkundige werkrachten zal ontstaan, maar ook een centraal orgaan voor het taal- en volkenkundig onderzoek van den archipel. De volkenkunde hier buiten beschouwing latende, eischt m.i. de oprichting van een literaire faculteit in Indonesië dringend ook de oprichting van een Centraal Instituut voor de Indonesische Literaturen.

Ik vat onder „Indonesisch” hier gemakshalve samen geheel Nederlandsch-Indië, en onder „Literaturen” niet alleen geschreven, maar ook ongeschreven literatuur, mythen, verhalen, volksvertellingen, fabelen, kunst- en volkspoëzie, raadsels, spreekwoorden, adatspreuken, kinderliedjes, enz., enz.

Dit Instituut zal de schakel moeten vor-

men tusschen het onderzoek in de aangrenzende landen, en de centrale, waar alles uit Nederlandsch-Indië samenvloeit, wat met de literaturen van Indonesië in den meest uitgebreiden zin van het woord, zooals boven aangeduid, samenhangt.

De taak van dit Instituut kan worden gesplitst in drie deelen:

a) Het inventariseeren van alles, wat reeds verzameld is;

b) Het verzamelen van het materiaal, dat nog te vinden is, en dat, zooals ieder weet, dagelijks meer verdwijnt;

c) De vorming van een Centrale Bibliotheek.

Ik zal probeeren, deze taken hieronder nader te omschrijven.

A. *Het inventariseeren van alles, wat reeds verzameld is.*

Iedereen, die zich bezig houdt met Indonesische taalstudies, weet hoe wanhopig verspreid het reeds bijeengebrachtemateriaal is, en hoe weinig wij kunnen overzien *wat* eigenlijk ook de tot nu toe meest bewerkte literaturen, zooals de Maleische, Javaansche en Soendaneesche, om slechts de hoofdgroepen te noemen, bevatten. Ik zelf heb eens eene poging gedaan, om eene „Maleische Bibliographie” voor mijn eigen gebruik aan te leggen. Ik had er voor noodig catalogi, HSS-beschrijvingen enz., enz. van Batavia, Leiden, Den Haag, Londen, Cambridge, Brussel, Berlijn, Dresden, Muenchen, Hamburg, Singapore, doch ik ben er zeker van, dat ik volstrekt nog geen volledigheid bereikt

heb, want wat in tijdschriften etc. is gepubliceerd, heb ik maar tot een zeer klein gedeelte kunnen nazoeken. Dit werk heeft mij echter wel de mogelijkheid getoond, om zulk een „inventaris” te vervaardigen, speciaal indien niet een „particulier sadja” zich ermee bemoeit, maar een openbaar erkend Instituut, dat op steun van alle kanten kan rekenen.

Practisch denk ik mij het werk als volgt:

De „Inventaris” wordt aangelegd met een Kardex- of verwant systeem.

Iedere taal krijgt haar eigen kardex systeem. Waar wenschelijk, zijn de talen nog weer te splitsen, b. v. Oudjavaansch, Middeljavaansch, Middenjavaansch, Oostjavaansch enz.

De literatuur van iedere taal wordt weer gesplitst, zooals dit bij de tot nu toe meer bewerkte talen reeds in de HSS.-catalogi enz. is geschied. Steunende op de catalogi en op mijn eigen ondervinding zou ik b. v. de Maleische literatuur als volgt indeelen:

- I) Boeken der wijsheid en zedeleer.
- II) Verhalen:
 - 1) Romans
 - 2) Penglipoer Lara Verhalen
 - 3) Volksverhalen
 - 4) Dierfabelen
 - 5) Desa-legenden
- III) Mohammedaansche Legendes
- IV) Geschiedenis (volgens Oostersche opvatting)
- V) Wet en Adat
- VI) Religie en godsdienst
- VII) Poëzie
 - 1) Kunstdicht (sjaërs)
 - 2) Volksdicht (pantoens enz.)
- VIII) Diversen:
 - 1) Spreekwoorden
 - 2) Raadsels
 - 3) Kinderliedjes
 - 4) Adatspreuken
enz., enz.
- IX) Taalkunde (Woordenboeken,
spraakkunsten enz.)

Deze ver doorgevoerde indeeling is na-

tuurlijk alleen noodig bij talen, waarvan bekend is, dat zij eene uitgebreide literatuur bezitten; bij primitievere literaturen of bij zulke, waarvan tot nu toe zeer weinig of niets is verzameld, kan de indeeling veel eenvoudiger zijn.

Ieder werk krijgt zijn kardexkaart, die de noodzakelijke gegevens moet bevatten. Natuurlijk eerst den titel. Verder bij HSS b. v. den oorsprong, indien vermeld wordt, waar het werk te vinden is (nummer van den betr. catalogus), dan waar andere handschriften van hetzelfde werk te vinden zijn, met catalogusnummers enz., en waar eene inhoudsopgave is verschenen. Indien de tekst reeds uitgegeven is, door wien dit geschied is, wanneer en waar. Indien over het werk iets gepubliceerd is, te vermelden door wien, waar en wanneer. Onder deze rubrieken moet veel plaats zijn op de kardexkaart voor eene zeer beknopte inhoudsopgave. Zoover deze reeds gedrukt verschenen is kan ze uitgeknipt en opgeplakt worden.

Naast dit kardexsysteem ware een register aan te leggen, bevattende alleen de titels, en waaruit zonder meer kan worden nagegaan, wat er aan nieuwe werken voor de publicatie in de jaarlijks uit te geven „Indonesian Bibliography” gedurende een jaar is bijgekomen (zie beneden onder publicaties van het Instituut).

Deze afdeeling moet zich ook bezighouden met het opsporen van reeds verzamelde, nog niet gecatalogiseerde werken, waarvan zeker nog een groot aantal in openbare en particuliere bibliotheken in Europa en Indië te vinden is. In het „Kwartaalblad” (zie beneden onder publicaties van het Instituut) moet op deze verspreide schatten attent worden gemaakt, en waar zulks niet door de eigenaren geschiedt, moet inventariseering met korte inhoudsopgave door correspondenten van het Instituut plaats vinden, waartoe de eigenaren zeker gaarne hunne medewerking zullen verleen. Het komt hierbij niet op tekstkritiek en vergelijking aan, maar hoofdzakelijk op inventariseering, teneinde tot een over-

zicht van wat er *ueberhaupt* bestaat te kunnen geraken.

B. *Het verzamelen van materiaal, zoover het nog te vinden is.*

Dit is zeker de moeilijkste taak van het Instituut, echter niet onuitvoerbaar. Het werk zal voor het grootste gedeelte door leeken moeten worden gedaan. Maar ook de leek kan goed werk verrichten, mits hij vakkundig wordt geleid, en ervoor gezorgd wordt, dat hij plezier heeft in zijn werk. Ik moge een voorbeeld uit mijn eigen leven geven. Ik heb vroeger in de Straits Settlements en in Nederlandsch-Indië insecten verzameld, die ik op wensch van mij persoonlijk bekende directeurs aan verschillende musea heb geschonken. Ik kreeg dan een gedrukt bedankje, op zijn best met een eigenhandig geschreven persoonlijke groet van den betrokken Directeur er onder, en daarmee was het uit. Nooit kreeg ik te hooren of de verzamelingen werden bewerkt en of zij van waarde waren of niet. Later kwam ik, schriftelijk, in aanraking met een specialist op een bepaald gebied. Op zijn aanwijzingen heb ik verzameld; iedere zending werd prompt doorgezien, ik kreeg een kort bericht, wat er nieuws in was, kreeg aanwijzingen, wat nog nader moest worden bestudeerd en wat nog op te helderen ware, practische wenken, enz. enz. Op deze manier werd het werk voor mij buitengewoon interessant, ik vond er voldoening in, en geloof ook, dat het voor de wetenschap niet zonder nut is geweest. Eerst het overlijden van den specialist, met wien ik jarenlang in correspondentie heb gestaan zonder hem ooit te zien, heeft aan mijn werk een einde gemaakt.

Voor deze basis van samenwerken tusschen vakman en verzamelaar zijn alle gegevens aanwezig. Voor ieder taalgebied, dat in aanmerking komt, zal in de Faculteit een specialist te vinden zijn, en in het gebied zelf, d.w.z. in de streken, waar de taal gesproken wordt, zal ook wel een correspondent zijn te vinden. In het eerste nummer van het „Kwartaalblad” moet in het kort

worden gezegd, wat verlangd wordt, en gevraagd, wie zich voor het werk wil opgeven. De speciale correspondentie tusschen vakman en correspondent kan of direct gevoerd worden of, ter besparing van tijd voor den vakman, door bemiddeling van het Instituut. De hoofdzaak is, dat het Instituut op zich neemt binnen redelijken tijd, b. v. drie maanden na ontvangst, een, zij het dan zeer kort bericht te geven over iedere inzending en mede te deelen of zij van belang is of niet. Voor den vakman zal zoo'n bericht, dat op niet meer dan een kort doorzien van het materiaal hoeft te berusten, niet al te veel tijd te eischen. Deze korte berichten worden in het Kwartaalblad gepubliceerd met den naam van den inzender. Bijzonderheden, wenken enz. blijven aan de particuliere correspondentie overgelaten. Of de inzendingen eens voor publicatie in aanmerking zullen komen en of zij nader grondig zullen worden bestudeerd hangt natuurlijk van tijd en omstandigheden af; het hoofdpunt blijft, dat de verzamelaar weet, dat zijne inzending niet eenvoudig ergens is gedeponneerd, maar is opgenomen in het bezit van het Instituut, dat het bestaan van zijne inzending is bekend gemaakt, en dat zij, indien zij van waarde is, eens een steen kan vormen in het gebouw van de wetenschap.

Als het Instituut deze leus wil hoog houden „dass auch der Laie die Bausteine fuer den Tempel der Wissenschaft zusammentragen kann”, zal het verzamelaars kunnen krijgen zoo veel het hebben wil. Ik heb met bewondering het materiaal gezien, dat Prof. Dr. Beyer van de University of the Philippines heeft verzameld met behulp van zijne inheemsche studenten uit alle deelen van de Philippijnen. Sprookjes, volksverhalen, dorpslegenden, fabelen, liedjes, enz., enz., opteekeningen van zeden en gebruiken, bijgeloovigheden enz., enz. Het is niet het werk van één dag geweest, maar van leiding, van liefdevolle ontwikkeling van het eerste, dikwijls onbeholpen begin af, net zoolang tot waardevolle resultaten werden bereikt. En de verzamelaars

zelf hebben er plezier en voldoening in gevonden. Ik geloof niet, dat de bewoners van de Philippijnen meer aanleg voor zulk werk hebben dan die van Indonesië. Het begin moet zijn, belangstelling te wekken voor het Instituut, en deze belangstelling later gaande te houden. De inheemsche leerlingen van de hoogere klassen van de Middelbare scholen, van de Stovia, Nias, Osvia, Kweekscholen enz., enz., zij allen kunnen mee helpen verzamelen. Hoeveel is er niet alleen op Java, dat nog niet verzameld is? Zeg den jongens en meisjes, als zij met vacantie naar huis gaan, wat het Instituut gaarne zal hebben en hoe, en zij zullen het brengen. Op elk van deze scholen zal wel een onderwijzer gevonden kunnen worden, die belang stelt in het werk van het Instituut. Laat hem eene vereeniging van leerlingen oprichten, die zich opgeven voor het verzamelen, en laat deze vereeniging als groep „correspondent” worden van het Instituut. Neem de inlandsche onderwijzers van de inlandsche scholen in den geheelen archipel in den arm en laat ze verzamelen! Wat er bij elkaar komt, zal een bont mengelmoes zijn, en evenveel kaf als koren bevatten. Maar dat doet er niet toe; hoofdzaak is, dat voorloopig verzameld wordt, wat nog te vinden is, eer het verdwijnt. Al zullen woordkeus en spelling niet bijster goed zijn, en de Hollandsche vertalingen, die erbij verlangd moeten worden, meer dan gebrekkig, het doet er niet toe. Als later de Faculteit de “field workers” aflevert, hebben dezen reeds in hun studietijd de beschikking gehad over materiaal, dat als basis kan dienen voor hun toekomstig werk.

Het materiaal, dat zoo bijeenkomt, moet gezift en ingedeeld worden, geïnventariseerd en gecatalogiseerd, een moeilijke taak bij eene zoo heterogene massa. Het kardexsysteem zal ook hier goede diensten kunnen bewijzen, en “where there is a will, there is a way”. Ik heb zelf eens een systeem uitgevonden, om Maleische pantoens te catalogiseeren, (steunend op den derden regel), en het met succes op enkele

duizenden toegepast. Het is enkel een zaak van organisatie.

C. *De vorming van een Centrale Bibliotheek.*

Deze bibliotheek ware te splitsen in twee deelen:

a) Werken in inheemsche talen, Hss of gedrukte werken.

Voor dit doel zijn twee wetten noodig: een, die den uitvoer van inlandsche HSS zonder toestemming van het Instituut verbiedt, en een andere, dat van alle boeken, die in Nederlandsch-Indië in inheemsche talen uitgegeven worden, ten minste één exemplaar door den uitgever aan het Instituut moet worden aangeboden. De eerste wet zal drie eeuwen te laat komen. Ik moet altijd denken aan de woorden van Abdoellah bin Abdoelkadir Moensji over het verdwijnen van de Maleische literatuur: Abdoellah's vader werd door het Hollandsche Gouvernement naar Riouw, Kelantan, Pahang, Tringganu en Lingga gezonden om Maleische hss op te koopen, en heeft zoodat 70 stuks van verschillenden inhoud bij elkaar gebracht. Later begon Sir Thomas Stamford Raffles te verzamelen: „De menschen brachten hem honderden Maleische boeken en verhalen, totdat eindelijk alle Maleische verhalen uit den ouden tijd waren uitgeput; wat zij van hunne voorvaderen hadden geërfd, verkochten de menschen, en men kwam van verre ermee aan, omdat zij er een goeden prijs voor kregen. Zij dachten er niet aan, dat zij er later dom door zouden worden omdat er geen boeken meer zouden bestaan in hun eigen taal, die zij zouden kunnen bestudeeren. Die boeken waren alle met de hand geschreven; indien zij gedrukt waren geweest (Abdoellah heeft zelf in de eerste drukkerij gewerkt, die door zendelingen in Malaya werd opgericht) zou dat niet zooveel hebben uitgemaakt, maar op die wijze ging het zaad verloren tot op den huidigen dag”. *)

*) Inderdaad, onherroepelijk verloren, daar de geheele handschriftenschat met het schip waarop deze naar Europa verscheept werd, in de golven verdween. Red. Djawa.

Veel anders dan met de Maleische HSS is het met die in andere talen ook wel niet gegaan; de Europeesche HSS-catalogi getuigen ervan. Een Volkenbondswet, dat al deze HSS aan de landen van oorsprong zouden moeten worden teruggegeven, is wel niet te verwachten, en dat de tegenwoordige bezitters zoo edelmoedig zullen zijn ze terug te geven, nog minder. Het Instituut zou dus moeten trachten, van datgene wat reeds uit Indië is weggehaald, afschriften te verkrijgen, of doubletten in ruil, en op zijn weg zal het liggen, van alle belangrijke werken tekstuitgaven te publiceeren. In samenwerking met Leiden zal het Instituut ook erop aan kunnen sturen, dat de academische proefschriften, zooals dat in de laatste jaren reeds meer en meer is gebeurd, nog meer critische tekstuitgaven bevatten.

Er zal echter ook nog heel wat in Indië zelf te halen zijn; de „Kirtya” in Bali heeft het reeds bewezen. Het doel van het Instituut moet zijn, deze verborgen schatten op te zoeken, waarbij de bovengenoemde „correspondenten” detectivenwerk zullen kunnen verrichten. Wat er gevonden wordt, moet het Instituut voor geld of goede woorden zien te verkrijgen, òf in bruikleen, òf in leen voor korten duur om er een afschrift van te doen nemen.

Aanwinsten voor dit gedeelte van de Centrale Bibliotheek zal het Instituut verder kunnen verkrijgen uit geschenken, legaten enz. Ik veronderstel, dat er in particulier bezit nog heel wat kostbare HSS zijn te vinden, wellicht van groote waarde voor den bezitter, zoolang hij met de studie ervan zelf bezig is, doch niet meer, wanneer hij Indië voor goed verlaat en daarmee ook zijne studie, en nog minder voor zijne erfgenamen. Indien het Instituut ervoor zorgt, dat iedereen in Nederlandsch-Indië weet, dat het zich niet alleen beleefd aanbevolen houdt voor geschenken en legaten in dit opzicht, maar dat ook zulke geschenken hier niet eenvoudig zullen worden gedeponneerd maar gecatalogiseerd, geïnventariseerd, en het

bestaan en de waarde ervan zullen worden bekend gemaakt, zal het misschien vele gevers vinden, niet alleen onder Europeanen, maar ook onder Indonesiërs, voor wie een „poestaka” niet meer de waarde bezit, die zijn voorvaderen eraan hechten. Ook menschen, die toevallig in de gelegenheid zijn, een oud HS of dergl. te koopen, en er anders niet veel belang in zullen stellen, zullen het misschien aan het Instituut ten geschenke geven.

b) eene taalkundige „Referenz-Bibliotheek.”

Het Instituut moet trachten, zoo volledig mogelijk te verzamelen, wat op taalkundig gebied van Indonesië, in den meest uitgebreiden zin van het woord, is verschenen, en te rangschikken. Ik overdrijf wel niet, als ik veronderstel, dat het materiaal heden ten minste in 36 verschillende publicaties, mededeelingen, journals, tijdschriften enz. enz. is en wordt verspreid, en alleen een Centraal Instituut zal in de gelegenheid zijn, dat, wat reeds verschenen is, te verzamelen, en overdrukken te verkrijgen van alles, wat op dit gebied nog verschijnt. Het eerste, het verzamelen van wat reeds verschenen is, is een zaak van geld en organisatie, doorzien van antiquariaatscatalogi, enz. enz. Ook in dit opzicht zal het Instituut uit schenkingen, legaten enz. veel aanwinsten kunnen boeken. Het verzamelen van datgene, wat nog verschijnt, zal meer eene zaak van organisatie zijn. Het Instituut zal òf de publicaties in ruil tegen zijn eigen publicaties ontvangen, òf moet zien, separata van de publicaties, die op het gebied van het Instituut liggen, te verkrijgen. Dit laatste zal niet zoo moeilijk zijn door zich in verbinding te stellen met de uitgevers, of direct met de schrijvers. Eene bekendmaking aan de universiteiten van de verschillende landen, dat het Instituut zich zeer aanbevolen houdt voor de toezending van proefschriften, die op zijn gebied liggen, zal ook niet zonder succes blijven.

In dit gedeelte van de bibliotheek moeten ook opgenomen worden alle inzendingen van manuscripten op dit gebied, woordenlijsten, spraakkunsten enz., waarbij voorloopig nog daargelaten kan worden, of deze later voor publicatie in aanmerking komen of niet. Zij moeten echter gecatalogiseerd en geïnventariseerd worden, en hun bestaan moet bekend gemaakt worden.

Het samenwerken en in elkaar grijpen van A, B en C behoeft hier wel niet verder uitgewerkt te worden.

Algemeene inrichting van het Instituut.

Het Instituut staat onder leiding van de Faculteit; uit de leden van de Faculteit wordt het bestuur gevormd, dat in groote lijnen den taak van het Instituut aangeeft. Voor de uitvoering van dien taak moet het Instituut echter een groote mate van zelfstandigheid bezitten. Het bestuur wijst uit de leden van de Faculteit voor ieder taalgebied een vakman aan, die verplicht is, een gedeelte van zijn tijd voor het werk in en voor het Instituut ter beschikking te stellen (zie boven).

Aan het hoofd van het Instituut staat de leider. Dezen leider stel ik mij voor als een man van goede opvoeding, met gezond menschenverstand en organisatietalent, geschikt in den omgang met Europeanen en Inlanders. Hij behoeft geen vakman op eenig taalgebied te zijn; ik zou eigenlijk tegen een vakman zijn, om de neutraliteit tegenover alle taalgebieden en tegenover de vaklieden te bewaren. Ik zou liever een van de zoo dikwijls gewraakte diletanten hebben, die zijn Europeesche talen schrijft en spreekt, de algemeene toestanden in het Oosten, in zoover zij voor het Instituut van belang zijn, eenigszins kent, en een groote dosis enthousiasme voor zijn taak medebrengt. Eenige opleiding in modern bibliotheekbeheer zal noodig zijn.

Als hulpkrachten zullen, behalve eene secretaresse, hoofdzakelijk Inlandsche

schrijvers uit de verschillende taalgebieden noodig zijn, die over goede kennis van het Nederlandsch beschikken. Een gedeelte van het werk van het Instituut, zooals het overschrijven van teksten, het maken van oppervlakkige inhoudsopgaven enz. enz. zal als stukwerk kunnen worden uitgegeven. Onder de inheemsche leerlingen van de hoogere scholen enz. zijn er zeker te vinden, die gaarne wat zullen willen bijverdienen.

Publicaties van het Instituut.

De publicaties van het Instituut zou ik willen splitsen in drie categorieën:

1) Het Kwartaalblad.

Een drie-maandelijksch blad, in het Hollandsch uitgegeven, netjes, maar eenvoudig gedrukt, aangezien het in groote massa's moet worden verspreid en daarom goedkoop moet zijn. Dit Kwartaalblad moet worden de „Werbeschrift" van het Instituut. Het eerste nummer moet een kort overzicht geven over de taak van het Instituut, de indeeling ervan, eene opgave, wat het Instituut wenscht aan materiaal en medewerking en een oproep om correspondenten in de verschillende taalgebieden te vinden. Dit eerste nummer moet worden toegezonden aan alle menschen, waarvan verondersteld kan worden, dat zij belang stellen in het werk van het Instituut; om maar enkelen te noemen: ambtenaren van het B.B., onderwijzers, zoowel Europeesche als Inheemsche, leden van het Bataviaasch Genootschap, van het Java Instituut, enz. enz. De verdere nummers zullen dan bevatten, zooals boven reeds werd aangeduid, berichten omtrent ingekomen inzendingen, met een korte bespreking daarvan, eene opgave van desiderata, enz. enz. Dit Kwartaalblad moet belangstelling voor het Instituut in Nederlandsch-Indië opwekken en in het leven houden; het moet de schakel vormen tusschen het Instituut en zijne medewerkers, voor zoover dat niet door directe correspondentie geschiedt.

II) *De jaarlijksche publicatie "The Indonesian Bibliography"*.

Als ik voorstel, deze publicatie in het Engelsch te doen verschijnen, geschiedt dit uit ervaringen, bij onze bureu in andere koloniën opgedaan. Er zijn onder de Engelsche, Fransche, Amerikaansche, Britsch-Indische, Chineesche en Japansche geleerden, die op de zustergebieden van het Instituut werken, zéér, zéér weinigen die de Nederlandsche taal machtig zijn, en wat tot nu toe in het Nederlandsch op dit gebied is gedaan en verschenen, is meestal voor hen een gesloten boek gebleven. Indien het Instituut niet alleen voor Holland en Nederlandsch-Indië wil werken, doch voor de taalkunde van de geheele wereld, en een schakel wil vormen tusschen de omliggende zustergebieden, zal deze voornaamste publicatie van het Instituut m. i. in het Engelsch dienen te worden uitgegeven.

Deze "Indonesian Bibliography" zal het overzicht geven, wat de indonesische literaturen (weer in den meest uitgebreiden zin van het woord) eigenlijk bevatten. In het kort gezegd: het geheele werk van de afdeeling A wordt in de Indonesian Bibliography in het Engelsch gepubliceerd. Ik geef toe, een reuzentaak. Echter ook niet onuitvoerbaar, al zullen er jaren over heengaan, eer het eerste overzicht over ieder taalgebied gereed is, en men met de „nieuwe aanwinsten" of iets dergelijks kan beginnen. Indeeling enz. zal gelijk zijn aan die van het kardexsysteem van afdeeling A. Over de waarde van zoo'n publicatie behoef ik mij wel niet verder uit te laten.

III) *Vrije publicaties.*

Ik versta hieronder alles, wat niet direct met het Kwartaalblad en de Indonesian Bibliography samenhangt. Een tijdschrift van het Instituut, op taalwetenschappelijke basis, met bijdragen van de leden van de Faculteit enz., eigenlijk meer een tijdschrift van de Faculteit, zal natuurlijk het eerste desideratum zijn. Wenschelijk ware het, dat ook dit tijdschrift,

welken naam het ook moge hebben, in het Engelsch is gesteld. Dit Tijdschrift kan natuurlijk het best samen met de Volkenkundige afdeeling worden uitgegeven. Behalve dit Tijdschrift kan het Instituut ook nog tekstuitgaven, vertalingen, woordenlijsten en boeken, taalkundige werken, enz. uitgeven, waarvan publicatie wenschelijk wordt geacht.

Over de *Begrooting* van het Instituut, en waar de gelden vandaan moeten komen, durf ik mij nog niet uitlaten. Ik denk aan eene vaste, jaarlijksche bijdrage van het Gouvernement, die niet te krap toegemeten mag zijn, misschien ook eens in het jaar of in de twee jaren een aandeel in de hier zoo geliefde loterijen, verder van de leden, subscribers, donateurs.

Ik zou nog vele bladzijden kunnen vullen met wat het Instituut zal moeten en kunnen doen. Doch ik zal mij beperken en slechts in het kort te zeggen wat het Instituut moet *zijn*: het levende, kloppende hart van het „Oostersch Letterkundig Hooger Onderwijs." Of wel: het moet in de beoefening van de Oostersche Letterkunde in Nederlandsch-Indië datgene worden, wat 's Lands Plantentuin is voor de beoefening der botanische studiën. Zooals de botanische wetenschap op school en universiteit dikwijls zeer droog is, en ook niet anders kan zijn, met systematiek, beschrijving, mikroskoop en herbarium, zoo zal ook het door de Faculteit te geven Hooger Onderwijs dikwijls droog moeten zijn. Maar in het Instituut zullen de leeraren en de studenten van de Faculteit vinden, wat iemand, die uit het laboratorium in den Plantentuin komt, vindt: wel niet het oerbosch, maar het verzamelde, altijd nog aangroeiende materiaal, levend, groeiend en bloeiend; het werken in dezen tuin zal eene ontspanning zijn na het laboratoriumwerk, het zal opwekken, prikkelen, duizend nieuwe ideeën en materiaal geven voor het werk van de Faculteit, en dat harer leeraren en afgestudeerden. Het zal dus een dubbele

taak vervullen: op voorbeeldige, nieuwe en frissche manier de gapende leemte aanvullen, die er tot nu toe in de wereldstudie van Oostersche Taal- en Letterkunde bestond, en de Faculteit er voor bewaren, dat zij het frissche leven verliest en wordt, wat sommige faculteiten in Europa zijn geworden; een doode boel! In zijn boek *Dinge, die man nicht sagt*, geeft Dr. Kemmerich er een treurige caricatuur van: eene kunstmatig in het leven gehouden kolonie van mesttorren en muggeziften, verdord en zonder kracht iets anders te produceeren dan mesttorren en muggeziften, en langdradige, hoogst geleerde werken over din-

gen, waarin niemand dan de andere muggeziften en mesttorren belang stellen, en waar over een kleine fout van een autoriteit zeven studenten onder leiding van een andere autoriteit hunne proefschriften schrijven. Dr. Kemmerich komt tot de treurige conclusie: „Das Universitaets-Ideal ist der Meister der Beschränktheit”. Het ideaal van onze Faculteit moet worden de scheppende geleerde, die uit de baksteen, die verzameld worden, den tempel der wetenschap bouwt. En het materiaal, den prikkel daartoe zal hem geven het Instituut voor de Indonesische literaturen.

DE SOENDANEESCHE DANS.

Soendaneesche tekst samengesteld door M. SOERIADIRADJA en I. ADIWIDJAJA.

Nederlandsche bewerking van

R. IBRAHIM SINGADILAGA.

Tegenwoordig vindt men op vele plaatsen danscursussen, niet alleen in de steden, zooals Bandoeng, Garoet, Soemëdang, Soekaboemi e.a., doch ook in de dessa's.

Een daarvan is de Wirahma Sari te Rantjaek, onder leiding van R. Sambas Wirakoesoemah, loerah tevens dansonderwijzer van genoemde plaats. De in deze verhandeling behandelde leermethode is overeenkomstig het bij dien cursus reeds lang gevolgde systeem.

Dat de dans een niet te onderschatten kunstuiting is en het innerlijk gemoedsleven vertolkt zal wel een ieder bekend zijn. Als een waardevol nationaal bezit en belangrijk cultureel element mag, moet hij zelfs de belangstelling van de huidige jongelieden hebben en heeft hij er alleszins aanspraak op, dat wij hem doen opleven en tot volle ontplooiing brengen. Door alle tijden heen en nagenoeg onder alle volken der aarde heeft men zijn blijde gevoelens, in harmonieuze en rhythmische lichaamsbewegingen, den dans, tot uitdrukking trachten te brengen en deze vertolking van het innerlijk leven is het juist, die hem tot een kunstproduct maakt.

De Soendaneezen hebben een eigen dans, die in twee groepen te verdeelen is, de eerste groep de *ibing* (gecultiveerde dans) en de tweede de *djoged* (origineele dans), beide behooren tot de *igël*.

De *ibing* bestaat weer uit verschillende soorten o.a. de *ibing najoeb*, de *ibing wajang* (of *topeng*) en de *ibing mamaroeng*. Dat iedere soort van deze *ibing* haar eigen schoonheid heeft en eigen wijze van uitvoering wat betreft houding, stand en beweging spreekt van zelf, al komen thans combinaties van *ibing*s voor.

Ook de *djoged* kunnen wij verdeelen in verschillende soorten, want de dans met angkloengbegeleiding b.v. is heel anders dan de bewegingen die men maakt bij de *rëbana*, en de schermdans (*igël pëntja*) heeft weer zijn eigen regels.

Evenals de taal en andere kunstuitingen heeft de dans plaatselijke eigenaardigheden. Daarom spreekt men van *ibing Koeningan*, *ibing Tjirëbon*, *ibing Tjiamis*, *ibing Soemëdang*, die van de *ibing Batang* afgeleid is.

In Bantam heeft men nog een andere danssoort, die men *rakët* noemt. Houding, stand en beweging van dezen dans verschillen in stijl met die van de vorige.

Er is een tijd geweest dat de regenten de kunsten behartigden en in dien tijd werd de dans druk beoefend. De meeste adellijke jongelieden beoefenden den dans, soms onder leiding van een door den regent aangestelden dansonderwijzer.

In die laatste jaren heeft men de *ibing*, in het bijzonder de *ibing najoeb*, weer doen herleven. Op vele plaatsen heeft men er cursussen voor. Doch men leert niet meer den zuiveren najoebdans van vroeger, maar combineert dien met enkele gedeelten (standen of houdingen) van andere danssoorten. Zoo ziet men tegenwoordig in de gewone najoeban den danser een stand of dansfiguur vertoonen, die feitelijk niet tot den najoebdans behoort, maar b.v. tot den *wajang*-, *topeng*- of zelfs schermdans.

De *pëntja*, vroeger zeer in den smaak van de jongelieden en overal beoefend, wordt in den laatsten tijd evenals de *djoged* door den bovengenoemden dans verdrongen en komt nog slechts voor op het platte land.

De danssoort, die nu in zwang is, kunnen we beschouwen als te zijn afkomstig uit Koeningan (Soemëdang en Tjiamis vor-

men in den zin van den dans een geheel met Koeningan) en is a.h.w. een nalatenschap van den alom bekenden danser en edelman uit Soemëdang, R. Gandakoesomah, meer bekend onder den naam van Aom Dojot, in leven wëdana van Leuwiliang.

Deze verhandeling bevat alleen de grondbeginselen van den dans, omdat ze meer bestemd is als leidraad voor degenen, die meergenoemde kunst willen aanleeren. De grondbeginselen worden in twee groepen verdeeld, de eerste groep voor den fijnen dans (*ngalamba* en *lějěpan*) en de tweede voor den meer krachtigen (*monggawa*).

De leerlingen, die zich nog moeten inwerken in de grondbeginselen krijgen, zoowel bij genoemden danscursus Wirahma Sari als elders, steeds de gemakkelijkste lagoe ter begeleiding bij hunne oefening, d.z. de *renggong* voor de *lějěpan* en de *ben-drong* voor de *monggawa*.

De standen, bewegingen en houdingen worden hier niet alleen toegelicht, doch hier en daar ook voorzien van een verklaring hoe ze moeten zijn in verband met de gamëlanbegeleiding. Het karakter van den dans, dat, zoo de danser het begrijpt en er een goed gebruik van maakt, „leven” in de verschillende bewegingen brengt, wordt eveneens besproken.

1. Voor den aanvang.

Men maakt de *sila*, gelijk men doet tegenover hooggeplaatste personen. De handen legt men in den schoot, hetzij gewoon op elkaar dan wel met de vingers tusschen elkaar. De duimtoppen moeten in het laatste geval tegen elkaar drukken en naar boven gericht zijn (zie figuur 1).

Wil men in nog beleefdere houding zitten, dan legge men daarbij de beide ellebogen op de dijen, zoodat men dus voorover gebogen zit (*sila mando*).

In deze houding luistere men oplettend naar de gamëlan en vlak voor de gong geslagen wordt maakt men de *sěmbah*. Deze *sěmbah*, genaamd *sěmbah moenggaran*, is de eerste *sěmbah* van den danser en

geschiedt op de volgende wijze. De handpalmen moeten tegen elkaar drukken en de duimtoppen raken even den neus (zie figuur 2). Met den gongslag maakt men een kleine zijwaartsche beweging met het hoofd, de *goděg*.

Hierna verandert men van houding n.l. door wat rechtop te gaan zitten, het rechterbeen naar voren uit te strekken en het linker naar achteren te vouwen, steunend op de hiel van het linkerbeen (*tjalik děkoe*). De handen laat men dan op de dijen rusten ter hoogte van de knie (zie figuur 3).

Nu strekt men de armen uit en maakt daarmee kleine bewegingen, begeleid door *gěndang*slagen. Met den gongslag maakt men weer de *sěmbah*, waarna men zich opricht om over te gaan tot den aanvang van den dans, welke „ngalamba” wordt genoemd.

2. Ngalamba.

Men staat met de beenen wat wijd van elkaar, meer steunend op het linkerbeen, zoodat het rechter „vrij” komt en gemakkelijk kan worden bewogen (*koeda-koeda tangtoeng ibing*). De teenen van den rechtervoet moeten naar den buitenkant zijn gekeerd. Met de linkerhand houdt men het eind van de krisscheede (*bontos*) vast, terwijl de rechterhand voor op de rechterdij wordt geplaatst (fig. 4). In deze houding staat men stil met het gelaat fier naar voren gericht, totdat de gong haar geluid laat hooren.

Kort hiervoor, maar nog steeds in denzelfden stand — nu genoemd *koeda-koeda rengkak moenggaran*, omdat men daarbij dansbewegingen begint te maken — maakt men kleine bewegingen met de schouders (*reundeuk*). Daarna strekt men langzaam de armen uit, de linkerarm zijwaarts opheven bijna horizontaal ten opzichte van den schouder en de rechterarm eenigszins krom naar voren gestoken. Met den pols maakt men draaiende bewegingen, twee keer naar links en twee keer naar rechts, om ten slotte te komen tot den stand zooals in fig. 5 is aangegeven.

Langzaam schuift men nu den rechtervoet naar links en plaatst hem vlak voor het linkerbeen, met de hiel omhoog. De rechterhand moet hierbij worden teruggetrokken en opzij geplaatst (fig. 6). Daarna plaatst men den rechtervoet naar voren en tegelijk daarmee moet de rechterarm zijwaarts worden uitgestrekt met de handpalm naar achteren gekeerd (fig. 7 en 8). Het lichaam buigt zich voorover (*galeong*), zoodat het in plaats van het linkerbeen nu het rechter tot steun heeft. Tusschen twee gongslagen in, plaatse men den linkervoet vlak achter den rechter, en gepaard met sierlijke kleine bewegingen rekt men het lichaam uit. Vlak voor den gongslag laat men het lichaam weer zakken om bij gongslag den rechtervoet opzij te zetten. Zoo doende krijgt men weer den stand van fig. 5 (*koeda-koeda*).

Nu herhaalt men de in het begin van dit hoofdstuk genoemde bewegingen, met dit verschil echter dat men na de polsbewegingen hier niet overgaat tot het verschuiven van den rechtervoet naar den linker als in fig. 6 aangegeven, doch tot *sěloet* d.i. een beurtelings op- en neergaande beweging van de handen. Voor den gongslag trekt men den rechtervoet een beetje naar links om dien straks als de gong geslagen wordt weer op zijn vorige plaats terug te zetten. Hiermede is eigenlijk de *ngalamba* besloten, maar men kan ze nog met een phase verlengen en wel tot den volgenden gongslag. In dit geval krijgt men dan te zien den stand van fig. 9.

Wil men eenige variaties geven aan de bewegingen, behorende bij het slot van *ngalamba* (fig. 5), dan kan men dit doen door de *soder* (*salendang*) aan beide uiteinden op te tillen. De rechterhelft houdt men tusschen wijs- en middelvinger van de rechterhand over den schouder heen en de andere helft opzij (zie fig. 10).

3. *Lějěpan*.

Nu komen wij tot den eigenlijken dans, want het gedeelte, dat we boven hebben besproken — *ngalamba* — is als het ware de inleiding, de opening van dezen dans.

Bij *ngalamba* toch blijft de danser in één stand, verandert slechts van plaats door een enkelen stap, welke verandering niet opvallend is.

Niet alzo bij dit gedeelte van den dans. Het kan niet in één stand worden uitgevoerd, maar bestaat uit verschillende standen.

Tot goed begrip van hetgeen wij zullen bespreken, laten wij hieronder de standen volgen in de volgorde zooals wij die gewoonlijk te zien krijgen bij de uitvoering van *lějěpan*.

Deze dansstanden zijn:

1. *Aděg-aděg* (de *moenggaran*, het begin en de gewone *aděg-aděg*);
2. *Intjid tjitjing*;
3. *Djangkoeng ilo* (de *moenggaran* en de gewone *djangkoeng ilo*);
4. *Gědig dibaroeng oengkleuk*;
5. *Intjid oengkleuk*;
6. *Keupat toempang sikoe*;
7. *Gědig sorok*;
8. *Intjid kagok*;
9. *Djangkoeng ilo sěloet ka gigir*;
10. *Engkeg gigir ngatoehoe*;
11. *Intjid lantjar*;
12. *Galang ngentja ngatoehoe ka hareup*;
13. *Intjid rangkěp*.

Dat elk van deze standen weer uit verschillende dansbewegingen bestaat spreekt van zelf, zooals ook zal blijken uit het volgende.

De stand van het lichaam bij *koeda-koeda moenggaran ibing*, dus bij het begin van *lějěpan*, is gelijk aan dien bij het begin van *ngalamba*, d.w.z. de beenen een beetje wijd van elkaar, de rechterarm naar voren gestoken en de linkerarm bijna horizontaal met den schouder zijwaarts opgeheven. Wil de danser hierbij de *soder* gebruiken, dan moet de rechterhelft daarvan over den schouder en de andere op zij worden gehouden (fig. 11). In dezen stand maakt men been- en lichaamsbewegingen, nu en dan — natuurlijk overeenkomstig de maat van de *gamělan* — gepaard met een hoofdknik.

Vlak voor den gongslag gooit men de rechterhelft van de *soder* naar achteren,

terwijl de andere helft wordt losgelaten. Hierna gaat men over tot de *intjid tjitjing*, d.i. op eenzelfde plaats bewegingen maken met lichaam en armen, telkens vergezeld van een rhythmische zijwaartsche beweging van hoofd en schouders, van links naar rechts en omgekeerd (fig. 12).

De *djangkoeng ilo moenggaran* begint met het naar voren schuiven van den rechtervoet, begeleid door *gëndangslagen*. Men plaatst hem recht voor den linkervoet met de teenen naar den buitenkant gekeerd. Die beweging van den rechtervoet moet gepaard gaan met het vooroverbuigen van het lichaam en het vooruitsteken van de armen. In dezen stand maken de armen drie keer polsbewegingen en wel zoo, dat wanneer bv. de handpalm van de rechterhand naar den buitenkant, die van de linkerhand naar den binnenkant gekeerd moet zijn (zie fig. 13). Hierna plaatst men den linkervoet naar voren, doch voordat men daartoe overgaat, houdt men overeenkomstig de *gëndangslagen* de handen wijd van elkaar (*tjapang*), als het ware een aanloop tot de volgende dansfiguur, *toempang tali*. Tegelijk met den gongslag plaatst men den linkervoet naar voren en de rechterhand op de linker (*toempang tali*), zie fig. 14. Men behoeft hierbij de handen niet op elkaar te plaatsen; in dat geval is de gewenschte stand afgebeeld in fig. 15.

Na de *toempang tali* laat men de rechterhand een boog beschrijven om de linkerhand, om ten slotte de beide armen wijd van elkaar te houden en een polsbeweging met de rechterhand te maken, samenvallende met den *gëndangslag* (*djangkoeng ilo*). Tegelijk met deze polsbeweging wordt de linkervoet teruggetrokken en schuin voor den rechtervoet geplaatst. Het lichaam maakt dan kleine buigbewegingen naar voren, zoodat de rechtervoet meer op de teenen staat.

Na polsbewegingen te hebben gemaakt, zooals bij *moenggaran* is beschreven, worden de armen wijd van elkaar gehouden, weer een aanloop tot de volgende *toempang tali*. Deze keer echter moet de rechtervoet

naar voren worden geplaatst en de linkerhand op de rechter, niet omgekeerd, zooals bij het begin. Zoo herhaalt men de *djangkoeng ilo* tot 3 à 4 keeren. Wenscht men de *toempang tali* niet uit te voeren, dan volge men bij „rechtsche” *djangkoeng ilo*, den stand zooals in fig. 16 en 17 is aangegeven.

Na *djangkoeng ilo* volgt *gëdig dibaroeng oengkleuk*. Deze benaming heeft deze eigenaardigheid, dat haar beteekenis feitelijk in strijd is met de dansbeweging, die zij te zien geeft. *Gëdig* beteekent toch met den hiel trappen of groote stappen maken, terwijl de dansbeweging, die wij bij dezen stand te zien krijgen, is het zich op de teenen voortbewegen, of lichaamsbewegingen maken op eenzelfde plaats.

Alvorens tot dezen stand over te gaan brengt de danser zijn beide handen op de heup, op de wijze zooals in fig. 18 is aangegeven. Hij steunt op den linkervoet en laat den rechtervoet vrij, met de hiel omhoog en de knie naar den buitenkant gekeerd. Tegelijk met den *gëndangslag* laat hij de hiel van den rechtervoet zakken, welke voetbeweging gepaard moet gaan met het naar rechts wiegelen van het lichaam en het knikken van het hoofd in die richting. Dadelijk hierop volgt het plaatsen van den linkervoet naar voren. De danser maakt weer dezelfde bewegingen als bovenvermeld, met dit verschil alleen, dat de richting van het wiegelen van het lichaam en het knikken van het hoofd nu naar links is. Zoo danst men voort in dezen stand, totdat de *gamëlan* aangeeft, dat men tot den anderen stand kan overgaan en wel tot de *intjid oengkleuk*.

Bij het overgaan naar dezen stand wordt de linkerarm vlug zijwaarts opgeheven en de soder tusschen duim, wijs- en middelvinger, met den rechterarm naar voren gebracht (fig. 19). De stand van de beenen kan ongewijzigd blijven als bij *gëdig oengkleuk* met dit verschil echter, dat bij het naar voren plaatsen van den voet, deze twee keeren den grond moet raken, n.l. één keer met de teenen en de tweede keer met de hiel. Al deze voetbewegingen moe-

Fig. 1.

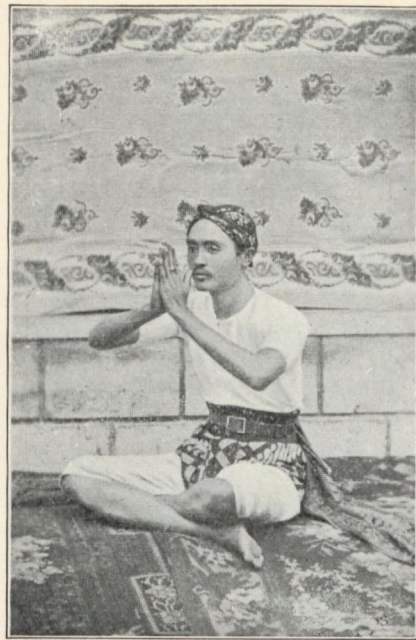

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

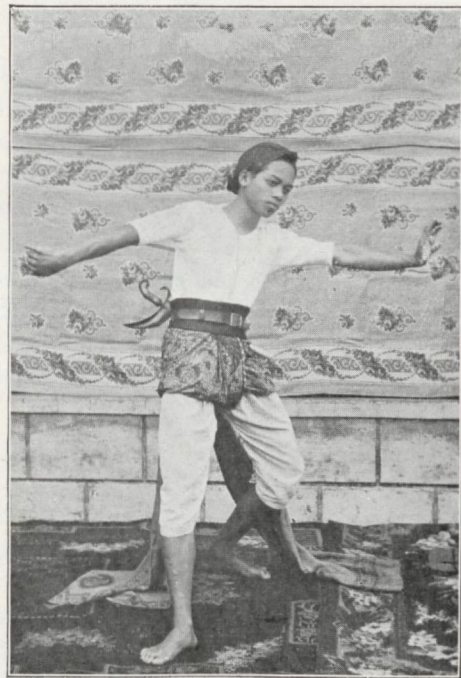

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

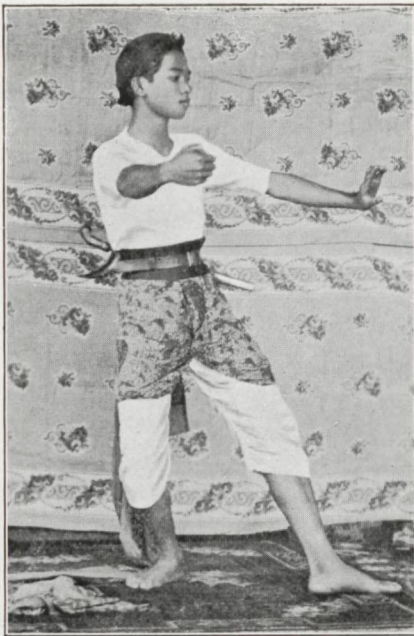

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

Fig. 18.

Fig. 19.

Fig. 20.

Fig. 21.

Fig. 22.

Fig. 23

Fig. 24.

Fig. 25.

Fig. 26.

Fig. 27.

Fig. 28.

Fig. 29.

Fig. 30.

Fig. 31.

Fig. 32.

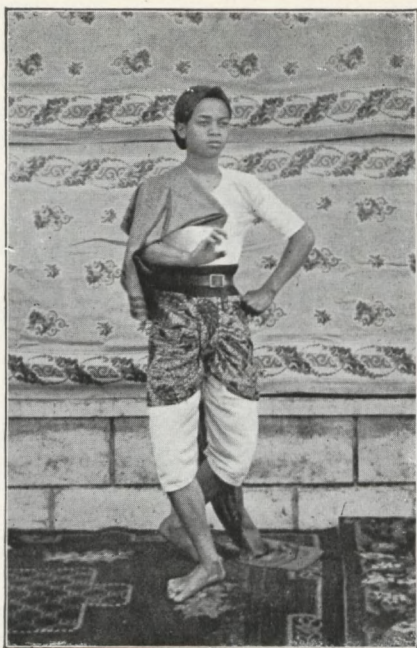

Fig. 33.

Fig. 34.

Fig. 35.

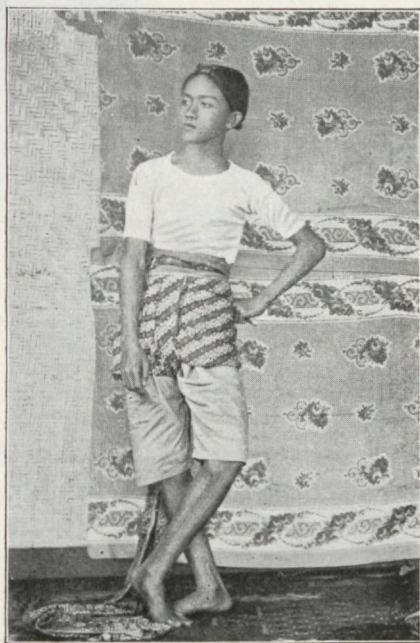

Fig. 36.

Fig. 37.

ten gepaard gaan met lichaams- en hoofdbewegingen.

De stand van de armen is dezelfde als bij het begin, met vingertrillingen ter verhooging van de sierlijkheid. Hoe de stand moet zijn van het linkerbeen bij het heffen van de hiel kan men zien in fig. 20.

Bij het overgaan van bovengenoemden dansstand tot den volgende, dus tot de *keupat toempang sikoe*, moeten de armen tegelijk met het naar voren verplaatsen van den rechtervoet zijwaarts worden opgeheven.

Met den gongslag brengt men den linkervoet tegelijk met den rechterarm naar voren, gevolgd door den linkerarm. De rechterarm maakt eerst een opwaartsche beweging om dan, na een polsbeweging te hebben gemaakt, ter hoogte van het hoofd neer te dalen, rustend als het ware op den pols van de linkerhand, die intusschen naar binnen is gebogen. Soms houdt men bij deze beweging de soder in de rechterhand, zooals in fig. 21 is afgebeeld.

De bewegingen van lichaam en hoofd moeten in overeenstemming zijn met die van voeten en armen, en de *toempang sikoe* geschiedt alleen bij het naar voren plaatsen van het linkerbeen. Bij het naar voren plaatsen van den rechtervoet moet de linkerarm naar voren worden uitgestoken en de rechterarm zijwaarts.

Zooals we reeds eerder hebben gezien in het begin van dit hoofdstuk zijn er na deze nog verscheidene standen bij dit gedeelte van den dans, die wij echter niet uitvoerig zullen bespreken, aangezien ze min of meer een herhaling zijn van de vorige.

De dansbewegingen daarbij zijn afgeleid uit de vorige, zoodat uitvoerige bespreking daarvan niet alleen onnoodig, doch misschien ook voor beter begrip minder gewenscht is.

Daarom zullen wij hieronder volstaan met het behandelen van de afwijkingen, die deze dansstanden te zien geven ten opzichte van de reeds besprokene.

Bij *gëdig sorok*, de dansstand, die direct op *keupat toempang sikoe* volgt, is de

stand van het lichaam en armen gelijk aan die in fig. 13. De hielen moeten echter tegen elkaar geplaatst worden met de teenen naar buiten gericht, terwijl men de knieën wijd van elkaar houdt. Telkens bij het naar voren plaatsen van den voet maakt men polsbewegingen. Wanneer b.v. de rechtervoet naar voren wordt geplaatst dan moet de rechterhandpalm naar den binnenkant en de linkerhandpalm naar voren gekeerd zijn.

Intjid kagok, het vervolg van bovengenoemden dansstand, is een nabootsing van een pëntjafiguur (vechtdans) met als grondslag de reeds besproken intjids. De stappen, die men daarbij maakt, zijn wijsch en moeten gepaard gaan met pareerende houding van de armen. Er moet in deze beweging iets mannelijks zijn, dat van vlugheid getuigt.

Het verschil van *djangkoeng ilo sëlœt*, die nu moet volgen, met de reeds besproken *djangkoeng ilo*, ligt hierin dat bij eerstgenoemde in plaats van voorwaartsche bewegingen men twee stappen naar links doet, om met den derden stap de *sëlœt* beweging te maken, een beweging die ook aan een pëntjafiguur is ontleend en waarvan we reeds gewag hebben gemaakt in het begin van ngalamba (zie *koeda-koeda*).

Engkeg gigir ngatoehoe, de naam spreekt reeds voor zich. *Gigir* beteekent zijde, dus *engkeg gigir katoehoe* beteekent zijwaartsche beweging naar rechts. Men doet dit door telkens den rechtervoet zijwaarts te plaatsen, gevolgd door den linkervoet. De stand van het lichaam en armen is gelijk aan die in fig. 11.

Men voert dezen stand in een halven cirkelvorm uit en eindigt daarmee midden in den kring. Hierna gaat men over tot *intjid lantjar* d.i. een combinatie van allerlei intjids.

Nu komt de op een na laatste dansstand in de *lějēpan*, dien we korthedshalve *galang* zullen noemen. Deze dans heeft den stand zooals in fig. 14 is afgebeeld en verschilt hiervan slechts in dit opzicht dat de *toempang tali* in voorwaartsche richting

geschiedt, dus niet zijwaarts, terwijl de voeten in één lijn staan en de knieën van elkaar zijn. Na dezen stand maakt men bijna dezelfde bewegingen als bij *djangkoeng ilo* met een paar stappen naar links en rechts, om ten slotte te komen tot den stand als bovengenoemd.

Het slot van *lějěpan* is de *intjid rangkěp*. Ook in dezen stand is de danser, gelijk bij *intjid lantjar*, niet gebonden aan een bepaalden regel. De stappen, die men hierbij maakt, moeten echter gelijk zijn aan die, welke we reeds besproken hebben bij *intjid oengkleuk*.

4. *Monggawa*.

Dit derde gedeelte van den dans, eigenlijk het vierde zoo wij de *sila* er bij rekenen, moet het karakter dragen van heldhaftigheid gelijk de kolonodans bij de *topeng* en wordt dan ook steeds begeleid door krachtige *lagoe's* (liederen), zooals *bendrong*, *wani-wani*, *panglima*, e.a.

Gezien het karakterverschil tusschen dezen en den vorigen en de verandering van *lagoe* die men ter begeleiding hiervan speelt, doet men beter bij den overgang van *lějěpan* tot *monggawa* den dans af te breken, om dan dit gedeelte te kunnen uitvoeren overeenkomstig zijn karakter, want meer dan in het vorige moet in dit gedeelte geestdrift en vuur zitten. Anders is het een vertooning van een reeks lichaamsbewegingen, waar geen uitdrukking, geen leven in zit.

Evenals de *lějěpan* heeft de *monggawa* ook een inleidenden dansstand, dien wij *ngalamba monggawa* noemen, bestaande uit *koeda-koeda*, *sepak soder malik* en *tjapang sonteng*. Met den gongslag begint men met de *koeda-koeda*, d.w.z. men staat met de beenen wijd van elkaar, meer steunend op het linkerbeen, zoodat het rechterbeen vrij komt en gemakkelijk kan worden bewogen. De teenen van den rechtersvoet moeten naar den buitenkant zijn gekeerd, de rechterarm vooruit gestoken en de linkerarm eenigszins krom naar den binnenkant gebogen. Vlak voor den gongslag

trekt men den rechterarm terug en strekt den linkerarm uit, welke handbeweging gepaard moet gaan met het heffen van den rechtersvoet naar links in de richting van het linkerbeen (fig. 22). Men noemt dezen stand *tjapang sepak soder malik*, omdat deze beweging bijna altijd gevolgd wordt door het omhooggooien van de *soder* met den voet. De opgeheven rechtersvoet zet men twee keeren met de teenen op den grond, steeds gevolgd door den linkersvoet, om dan met den gongslag de *soder* naar achteren te schoppen. Dadelijk hierop keert de danser zich om, welke beweging *galang* wordt genoemd. Met den volgenden gongslag moet de stand zoodanig zijn als in fig. 23 is afgebeeld. Het lichaam steunt nu meer op het rechterbeen, de linkerarm is uitgestrekt en de rechterarm naar binnen gebogen met de handpalm ter hoogte van de linkerelleboog. Men maakt nu weer *tjapangbewegingen* en komt dan terug op de *koeda-koeda*, nu echter met de *soder* in beide handen (fig. 24).

Evenals de *intjid*, zouden wij de *tjapang sepak soder* een intermezzo-dans kunnen noemen. Want zooals wij reeds gezien hebben, wordt bij de *lějěpan* bij elken overgang van den eenen stand naar den andere de *intjid* uitgevoerd. Zoo is het ook het geval met de *tjapang soder* bij *monggawa*, met of zonder *intjid* vooraf. Daarom zullen wij dezen stand, om niet in herhaling te vervallen, bij verdere behandeling van dit gedeelte van den dans niet meer bespreken.

Als slot van *ngalamba-monggawa* krijgen wij te zien de *tjapang sonteng*. Deze stand geschiedt op de volgende wijze. Men heft den rechtersvoet op met beide armen zijwaarts uitgestrekt (fig. 25). Voor den gongslag, en samenvallend met den *gëndangslag*, wordt de rechterhand op de rechterdij geplaatst en de linkerarm vooruit gestoken; dezen beweegt men op en neer. Vóór den gongslag zet men den rechtersvoet neer om met den gongslag den linkersvoet op te heffen. Hierop plaatst men de linkerhand op de dij en steekt den rechterarm vooruit

(fig. 26). Een herhaling van de armbeweging krijgen wij nu te zien, waarna men overgaat tot de eigenlijke monggawa.

Altijd bij het begin van een nieuw gedeelte opent men den dans met *adëg-adëg* of *koeda-koeda*, zooals ook hier het geval is. De *koeda-koeda* die men bij het begin van *monggawa* uitvoert, noemt men *koeda-koeda rangkëp* en wel hierom, omdat daarbij bewegingen worden gemaakt met den schouder, rechterarm en voet, terwijl men de linkerhand op de heup laat rusten (fig. 27).

Op dezen stand volgt de *moenggara djangkoeng ilo*. Men begint met den rechtervoet terug te trekken en met de teenen weer neer te zetten, terwijl de stand der armen onveranderd blijft, d.w.z. de rechterarm uitgestrekt en de linkerhand op de heup (fig. 28). Na lichaamsbewegingen te hebben gemaakt keert men zich half naar links, waarbij men den stand krijgt, die in fig. 29 en 30 is afgebeeld. Wat hierna volgt is precies gelijk aan hetgeen wij reeds hebben besproken bij fig. 16 en 17.

Nu volgt de *intjid oengkleuk*, een dansstand dien wij reeds eerder leerden kennen, hier echter met polsbewegingen bij den gongslag ter variatie (fig. 31).

De *keupat rangkëp*, die op bovengenoemden stand volgt, verschilt ook weinig van de *keupat*, die wij bij *lëjëpan* reeds besproken hebben. Alleen laat men hier bij den gongslag in plaats van den rechterarm op den linkerpols, de beenen in één lijn staan en de beide armen zijwaarts.

Bij het uitvoeren van den volgenden stand, de *enkeg gigir* houdt de danser met den wijsvinger van de rechterhand de rechterhelft van de soder over de schouder, met de linkerhand de *bontos* (het eind van de krisscheede) vattende. De zijwaartsche beweging die men hierbij maakt verschilt weinig van die bij de *engkeg* in de *lëjëpan*;

hier echter moet de danser telkens bij het verplaatsen van den voet schuin naar rechts of naar beneden kijken.

Met den gongslag gooit men de soder over den schouder heen naar achter, waarna men overgaat tot de gewone *intjid*.

Dan volgt de *tjapang sonteng*, welke met de reeds besprokene geen verschil te zien geeft in den stand der beenen, doch wel in dien der armen. In fig. 34 is aangegeven hoe de stand der armen moet zijn.

Als men hiermee klaar is, gaat men over tot *barongsaj gandët*. Dezen stand voert men op de volgende wijze uit. Men doet twee stappen naar voren om met den derden stap de voeten naast elkaar te plaatsen met den hiel tegen elkaar en de teenen naar den buitenkant gekeerd. De handen houdt men op elkaar (*toempang tali*) en begeleid door *gëndangslagen* verheft men zich door de hielen op te heffen en lichaam en hals in rhythmische bewegingen te rekken (fig. 35). Dezen stand herhaalt men tot drie à vier keeren, telkens voorafgegaan door 3 stappen voor- of achterwaarts.

Na *barongsaj* komt de *ngajoen leugeun*, een stand, die den danser na de vermoeiende bewegingen als die van *barongsaj* gelegenheid geeft om weer wat op adem te komen. Met de linkerhand op de heup laat men den rechterarm hangen of liever gezegd heen en weer bengelen, terwijl het linkerbeen kruiselings over het rechterbeen den grond met de teenen raakt (fig. 36). In deze houding laat men twee of drie gongslagen passeeren. Hierna gaat men over tot de gewone *tjapang sonteng*, die eindigt met de *baksa rangin*, d.i. een stand die veel lijkt op *gëdig sorog*. Vlak voor de gong laat men zich zakken om tegelijk met den gongslag op de knieën te hurken met of zonder *sëmbah*.

Hiermede eindigt de dans.

HOLLANDSCH-INLANDSCH ONDERWIJS.

door

Dr. I. J. BRUGMANS.

Een vraagstuk als dat van het westersch lager onderwijs aan de inheemsche bevolking, dat in den laatsten tijd de gemoederen zoozeer beroert en de politieke hartstochten zoozeer heeft ontketend, schijnt in een wetenschappelijk tijdschrift niet thuis te behooren. En toch is dit slechts schijn. Ten aanzien van het vraagstuk, dat voor ons ligt en dat inderdaad in laatste instantie een politiek vraagstuk is, kan niettemin in tweeërlei opzicht plaats zijn voor wetenschappelijke beschouwingen. Vooreerst dient het noodige feitenmateriaal te worden aangedragen, dat voor een juiste beslissing onontbeerlijk moet worden geacht. En voorts is een objectieve beschouwing van politieke vraagstukken mogelijk in dien zin, dat men kan nagaan, welke de werking is van bepaalde politieke verlangens en inzichten en hoe verschillende desiderata het best kunnen worden verwezenlijkt. De strijd tusschen wetenschap en politiek, die in de theoretische economie langen tijd zulk een rol heeft gespeeld, is aldaar opgelost en kan ook hier worden opgelost met de opmerking, dat het de taak der wetenschap niet is, wenschelijkheidsoordeelen uit te spreken, doch dat het wel haar roeping is, objectief na te gaan wat de gevolgen van bepaalde wenschen zijn en hoe deze het best tot verwezenlijking geraken ¹⁾.

Welke omstandigheden zijn het nu, die het probleem van het westersch lager onderwijs aan de inheemsche bevolking, anders gezegd: het Hollandsch-inlandsch onderwijs, in het middelpunt der publieke belangstelling hebben gebracht? Het antwoord moet luiden, dat hier twee levensbeschouwingen botsen, die diametraal tegenover elkander staan.

Aan de eene zijde staat de opvatting, dat de sterke uitbreiding van het Hollandsch-inlandsch onderwijs niet slechts oneconomisch is, doch zelfs een gevaar gaat worden voor de sociale ordening in Nederlandsch-Indië. Deze opvatting gaat uit van de overweging, dat het Hollandsch-inlandsch onderwijs, dus het geheel der Hollandsch-inlandsche en schakelscholen, meer leerlingen aflevert dan de westersch-koloniale maatschappij kan absorbeeren. Zij meent, dat er geen enkel bezwaar tegen kan bestaan, dat een aantal inheemschen een opleiding ontvangt, die hen in staat stelt op gelijken voet met de Europeanen deel te nemen aan het staatsbestuur en aan de administratie van het westersch bedrijfsleven, doch dat een aflevering van westersch opgeleide inlanders, die boven de behoefte van westersch bestuur en bedrijf uitgaat, schadelijk moet worden geacht. Deze schadelijke werking zou vooral hierin bestaan, dat de westersche opleiding de betrokken inlanders vervreemdt van hun eigen cultuur zonder hun daarvoor iets terug te geven. Daardoor ontstaat een geestelijke ontwrichting, die niet slechts het geluk der betrokkenen schaadt, doch die hen tevens ook, losgemaakt als zij zijn van de traditioneele banden, rechtstreeks in de armen van het communisme voert. Prof. Kielstra drukt het in zijn werkje over het koloniale vraagstuk van dezen tijd aldus uit: „Het feit, dat er een zekere groep is, die voor de verkregen ontwikkeling geen nuttig maatschappelijk emplot kan vinden, doordat er een te-veel aan intellectueele krachten is gevormd, komt aan die propaganda (van het communisme) ten goede ²⁾).

De onmiskenbare roerigheid in de in-

¹⁾ Vgl. het opstel van prof. F. de Vries over „Economie en Ethiek” in *De Economist* van 1926, p. 579 vlg.

²⁾ J. C. Kielstra. *Het koloniale vraagstuk van dezen tijd* (1928), p. 18.

heemsche maatschappij wordt derhalve door deze richting zoo niet uitsluitend dan toch in hoofdzaak aan een verkeerd gerichte onderwijspolitiek geweten. En wellicht sluit deze groep zich gaarne aan bij de meening van Kohlbrugge, dat de overvoering met wetenschap en kennis bij de inheemsche bevolking tot nerveuse stoornissen leidt ¹⁾.

Daartegenover staat de opvatting van talrijke kringen uit de inheemsche samenleving zelve, die, al zullen zij onder den druk der feiten moeten erkennen, dat de westersch opgeleide inlanders steeds minder kans verkrijgen op een met hun opleiding overeenstemmende positie in overheidsdienst of in dienst van het particuliere bedrijf, van meening zijn, dat de voortgaande uitbreiding van het Hollandsch-inlandsch onderwijs een weldaad is voor de maatschappij. Zij zijn van gevoelen, dat deze maatschappij slechts dan het niveau van een westersche maatschappij zal kunnen bereiken, wanneer de westersche kennis en beschaving zoo diep mogelijk in de inheemsche wereld doordringt. Ook al zou niet iedere westersch opgeleide inlander de positie bereiken, die hem toekomt, ook al zou het einddiploma eener H.I.S. of schakelschool door de groote hoeveelheid afgeleverde leerlingen waardeloos worden, ook dan zou de genoten opleiding haar nut hebben gehad wegens de beteekenis, die de kennismaking met de westersche cultuur voor de verheffing der inheemsche maatschappij moet hebben. Zij wijzen erop, dat percentsgewijze nog slechts een zeer gering gedeelte der inheemsche bevolking westersch lager onderwijs geniet en dat derhalve van overproductie ook uit dien hoofde geen sprake kan zijn. De verheffing van het intellectuele en culturele niveau der maatschappij zou het hoofddoel en dus ook het hoofdvoordeel van het Hollandsch-inlandsch Onderwijs zijn. Een inzender in het blad „Bintang Timoer” van 21 Maart 1928 sprak dan ook, zonder dat

nog feitenmateriaal ter beschikking stond, de meening uit „er kan en er mag in dit tijdsgewricht geen sprake zijn van intellectuele overproductie in Indonesia”.

Deze laatste opmerking voert ons tot de kern van het vraagstuk. Wanneer men de meening huldigt, dat van overproductie der scholen, van een te veel aan onderwijs, nimmer sprake kan zijn, wanneer men van oordeel is, dat iedere onderwijs-uitbreiding synoniem is met stijging van het ontwikkelingsniveau der maatschappij, dan kan een onderzoek naar aard en effect van het gegeven onderwijs gerust achterwege blijven of heeft zulk een onderzoek louter academische beteekenis. De prealabele vraag dient dus in behandeling te komen: is overproductie bij het onderwijs mogelijk?

De bevestigende beantwoording van deze vraag beteekent niet — zulks dient met nadruk te worden vastgesteld — het stellingnemen in een politieke aangelegenheid, beteekent niet het verlaten van het terrein der objectieve wetenschappelijkheid.

Iedere beoefenaar der staathuishoudkunde weet, dat het doel van elke economische handeling is: te streven naar een zoo harmonisch mogelijke behoeftenbevrediging. Overproductie bestaat dan ook niet hierin, dat het geproduceerde goed nergens meer gebruikt kan worden, doch het beteekent, dat dit goed in te groote mate is vervaardigd in vergelijking met andere goederen. Overproductie is dus altijd een relatief, nooit een absoluut te-veel. Iedere fabrikant zal dan ook bevestigen, dat de overproductie in zijn branche geen andere beteekenis heeft, dan dat de consumenten de voorziening van andere goederen dringender achten dan de voorziening met zijn product.

Het zou kunnen schijnen, dat deze overwegingen, die afkomstig zijn uit de sfeer van het particuliere bedrijfsleven, niet mogen en niet behoeven te gelden voor de overheid in haar onderwijsvoorziening, omdat het hier niet zou gaan om materiele, maar om ideële goederen. Deze tegenwerping verliest echter haar waarde wanneer men bedenkt, dat de scheiding tusschen

1) J. H. F. Kohlbrugge in *Verslagen Indisch Genootschap* 1906/07, p. 200-201.

materieele en ideëele behoeftenbevrediging niet is door te voeren en dan ook daarom door de theoretische economie steeds meer wordt losgelaten.

De overheid moet, wil zij het verwijt van stelselloosheid en verspilling ontgaan, bij het distribueeren van hare uitgaven over de verschillende maatschappelijke behoeften, materieele en ideëele, zich zorgvuldig rekenschap geven van de vraag, welke behoeften als de meest dringende moeten worden beschouwd. Productiebeperking is haar recht, kan zelfs haar plicht zijn. Even goed als zij op haar spoorlijnen minder treinen laat lopen dan technisch mogelijk is, even goed als zij niet overal spoorlijnen aanlegt waar maar eenigszins vervoer is te verwachten, evenzeer zal ook bij de voorziening met onderwijs rekening moeten worden gehouden met het maatschappelijk nut van dit onderwijs en zal de vraag moeten worden gesteld, of op een gegeven moment de onderwijsvoorziening, dan wel de zorg voor de volksgezondheid, het havenverkeer, de landsverdediging of wat ook dient te worden bevorderd. Marshall heeft opgemerkt, dat onderwijs te beschouwen is als een kapitaalsinvestatie vanwege de overheid ¹⁾. De overheid bouwt scholen in de verwachting, dat de aldaar gekweekte kennis en beschaving haar nut zal afwerpen voor de maatschappij der toekomst en dat het in de scholen geïnvesteerde kapitaal zal renderen, d.w.z. de kosten zal goedmaken, wel te verstaan in ideëelen zin. Een te-veel aan onderwijs is dus even goed mogelijk als een te-veel aan zorg voor verkeerswegen of welke andere staatsbemoeienis ook.

Uit het bovenstaande volgt, dat het niet voldoende is te zeggen, dat het onderwijs een cultureele factor van de eerste grootte is en daarom verheven moet zijn boven economische overwegingen, d.w.z. boven afwegingen van nut en kosten. Dit betekent natuurlijk niet, dat dit nut alleen

afhankelijk zou zijn van de maatschappelijke betrekking, die de leerlingen na het verlaten van de school verkrijgen. Ook wanneer men als doel van het onderwijs enkel en alleen het aanbrengen van algemeene ontwikkeling beschouwt en de toekomstige maatschappelijke functie voor een ondergeschikte aangelegenheid houdt, ook dan blijft het een gebiedende eisch na te gaan, of de aan het onderwijs bestede gelden wellicht met nog meer vrucht aan andere zaken of aan andere vormen van onderwijs waren aangewend. De instelling van de Hollandsch-inlandsch onderwijs commissie, aan wie werd opgedragen te onderzoeken, op welke wijze de door het H. I. O. afgeleverde abiturienten door de maatschappij zijn geabsorbeerd, en in verband hiermede te bepalen, wat het uitbreidingstempo van dit onderwijs in de eerste jaren zal moeten zijn, moet dan ook beschouwd worden als een uiting van wijs staatsbestier en geenszins als een poging, de inheemsche bevolking te remmen in haar ontwikkelingsdrang. De wel eens vernomen uiting, dat een dergelijk onderzoek in Europa nimmer is gehouden en dat aldaar de rendementsvraag bij het onderwijs blijkbaar niet wordt gesteld, is dan ook geheel onjuist.

In Nederland, waar van het onderwijsdepartement weinig initiatief uitgaat ²⁾, is zeer onlangs door de Maatschappij van nijverheid hetzelfde probleem in studie genomen, hetwelk door de Hollandsch-inlandsch onderwijs commissie is geëntameerd. De Maatschappij heeft een commissie ingesteld, die een enquête moet houden naar de „doelmatige organisatie van het onderwijs”. De Maatschappij is daarbij uitgegaan van de volgende overwegingen. „In verschillende kringen vraagt men zich af of ons huidig onderwijs-apparaat voldoende nuttig rendement oplevert

¹⁾ A. Marshall, *Principles of economics* (8th ed, 1927), p. 216: „Education a national investment”.

²⁾ Op het jongste paedagogische congres klaagde de Voorzitter, Prof. Gunning, dat het Nederlandsche departement van onderwijs weinig meer was dan „een rekenkamer voor salarissen en subsidies” (Weekbl. voor gymn. en midd. onderwijs 30 April 1930, p. 1113).

Men meent te moeten betwijfelen, of het rendement van ons onderwijs voldoende is, of het verkregen resultaat wel in verhouding is met tijd en geld aan het onderwijs besteed" ¹⁾.

Het is opmerkelijk, dat hier bijna woordelijke overeenstemming bestaat met den gedachtengang, die tot de instelling van de Hollandsch-inlandsch onderwijs commissie geleid heeft ²⁾.

In andere landen wordt eveneens het vraagstuk van de overproductie bij het onderwijs ernstig in studie genomen. Het Soerabaijaasch Handelsblad bevatte onlangs (27 Maart 1930, 4e blad) onder den titel „De overladden universiteiten in Duitschland" het volgende bericht:

„De Vossische Zeitung schrijft, dat de „overlading met studenten van de Duit-sche universiteiten kort geleden al het „denkbeeld heeft doen opkomen van „rantsoeneering van het aantal eindexamencandidaten der H. B. S. en der Gym-nasia, van wie alleen den begaafdsten toestemming voor universitaire studie dient „te worden gegeven. Er werd op gewezen, „dat verreweg het grootste deel der abiturienten de maatschappij ingaat, waar ze „meer behoefte hebben aan practische „voorbereiding, dan aan klassieke talen, „wis- en natuurkunde. Het blad zegt, dat „de steeds toenemende drang naar de „universiteiten het gevaar van „veracademiseering" van Duitschland met zich „brengt, welk gevaar te ernstiger is daar de „beroepskeuze voor studenten eerst volgt, „als ze al op de universiteit zijn en op een „leeftijd, waarop voor vrijwel alle andere „beroepen al een keuze gedaan is.

„In den Pruisischen landdag sprak de „vroegere minister van onderwijs en eere-dienst, Dr. Boelitz, den wensch uit, dat de „voor de universiteit geschikte jongelieden „bij het eindexamen middelbare school

„zullen worden aangewezen en dat na een „half jaar studie aan de universiteit de niet „geschikt gebleken studenten de opdracht „krijgen, hun studie af te breken. Overwe-ging van mogelijk te nemen maatregelen „in deze richting werd toegezegd."

De hier gegeven uiteenzetting was noodig om te doen uitkomen, dat overproductie bij het onderwijs theoretisch zeer wel mogelijk is. Of zij bij het H. I. O. plaats heeft, zal in dit opstel niet worden uitgemakt. Men moge immers de kosten van het onderwijs in geld kunnen uitdrukken, het nut blijft een subjectieve schatting. Wat wij geven is slechts een uiteenzetting van de feiten, waarop het nutsoordeel zich kan baseeren en een overzicht van de factoren, waarmede rekening moet worden gehouden bij het vellen van zulk een oordeel.

De feiten, die in het hier volgende worden uiteengezet, emaneeren in hoofdzaak uit de onderzoekingen van de Hollandsch-inlandsch onderwijs commissie. Met een algemeene verwijzing naar de publicaties van deze commissie kan dus worden volstaan. De feiten, die zij heeft verzameld, beperken zich tot de sociaal-economische werking van het onderwijs en houden zich niet bezig met aangelegenheden van technisch-paedagogischen aard.

Wij kunnen de gegevens, die een beeld moeten geven van de sociaal-economische werking van het westersch lager onderwijs aan de inheemsche bevolking, in drie groepen verdeelen. Zij betreffen de herkomst van het leerlingenmateriaal, de werking van het onderwijsapparaat en de aflevering van leerlingen door dit apparaat aan de maatschappij.

a. De herkomst der leerlingen bij het Hollandsch-inlandsch onderwijs.

Het Hollandsch-inlandsch onderwijs is nog slechts zeer jong. De Hollandsch-inlandsche school werd ingesteld in 1915 als opvolgster van de vroegere Inlandsche school der 1e klasse. Laatstgenoemde school, die eveneens nog niet lang bestond

1) Zie *Maatschappijbelangen* (Tijdschrift van de Maatschappij van nijverheid) 1930, blz. 81.

2) Vergelijk de redevoering van den heer Meyer Ranneft in den Volksraad in Juni 1927 (Hand. Volksraad 1927/8, 1e Gew. Zitting, p. 305 vlg.).

(zij dateerde van 1893) was bestemd voor de meer vooraanstaande leden van de inlandsche samenleving en onderscheidde zich van de inlandsche school der 2e klasse niet slechts door langeren leergang, doch ook en vooral door de omstandigheid, dat er Nederlandsch onderwezen werd. De grief tegen de 1e klasse school was echter, dat zij, behoudens een enkele uitzondering (kweekscholen en opleidingsscholen voor ambtenaren) geen aansluiting gaf aan instellingen voor meer uitgebreid lager of middelbaar onderwijs. De reorganisatie van 1915 beteekende nu, dat ook de inlanders, die van huis uit geen Nederlandsch kenden, een opleiding konden verkrijgen, die gelijkwaardig was aan die op de Europeesche lagere school. De nieuwe school, die den naam van Hollandsch-inlandsche school verkreeg, moest dan ook aan het Nederlandsch zeer veel tijd besteden. In overeenstemming met de toenmaals heerschende paedagogische opvattingen werd het Nederlandsch als voertaal reeds van de eerste klasse af gebezigd.

Evenals haar voorgangster was de Hollandsch-inlandsche school niet bestemd voor de groote massa, doch gaf zij uitzonderingsonderwijs. De school was, al was toelating ook van anderen mogelijk, in de eerste plaats bestemd voor personen, die door gegoedheid, afkomst, ambt of opleiding een meer vooraanstaande plaats in de inheemsche samenleving innamen. Daar als laagste der in aanmerking komende ambten dat van assistent-wedana gold, waaraan toenmaals een salaris van f 100 's maands was verbonden, werden ook als meer gegoeden beschouwd de personen, die minstens f 100 's maands verdienden. Later is deze grens willekeurig tot f 75 verlaagd.

Het merkwaardige is nu echter, dat de H. I. S., die dus in opzet bedoeld is geweest als standenschool, dit standskarakter heeft verloren en zelfs nimmer heeft gehad. Een onderzoek, in 1926 van wege het departement van onderwijs gehouden, bracht aan het licht dat 66% der leerlingen

niet aan de officieele standseischen voldeed ¹⁾. Het drie jaren later door de H. I. O. C. verzamelde materiaal wees langs anderen weg hetzelfde uit: 62% van de ouders der leerlingen bleek een inkomen beneden f 100.— 's maands te hebben. Opmerkelijk is daarbij, dat een en ander niet een verschijnsel van den laatsten tijd is. Uit gegevens, ontleend aan de onderwijsverslagen, welke tot 1912 terugloopen, komt aan den dag, dat de H. I. S. van den aanvang af haar standskarakter slechts in beperkte heeft weten te handhaven en dat zij deze eigenaardigheid zelfs als erfenis heeft meegekregen van de inlandsche school der 1e klasse.

Men zou kunnen meenen, dat een laksche handhaving van de bestaande bepalingen de oorzaak kan zijn van het zoo juist in het licht gestelde verschijnsel. Dit is echter niet het geval. Het vloeit eenvoudig voort uit de omstandigheid, dat de sociale klasse, waaruit de H. I. S. haar leerlingen in de eerste plaats moest trekken, op de meeste plaatsen te weinig talrijk was om een geheele school te bevolken. Wel werd voor de oprichting van een school vereischt, dat een zeker aantal inschrijvingen van meer vooraanstaande inheemschen verzekerd moest worden geacht (als welstandsgrens werd ook hier een inkomen van f 75 aangenomen), doch deze eerste aanmelding van prijais en beter gesitueerden waarborgde geenszins een geregelde jaarlijksche toevloed uit die klassen. De toestand is m.a.w. deze, dat standenscholen zijn gecreëerd, terwijl ter plaatse een onvoldoend aantal leden dier standen aanwezig waren.

Had aldus het H. I. O. zijn standskarakter reeds ingeboet, de oprichting van de schakelschool in 1921 beteekende een verdere loslating van dit criterium. De bedoeling van de schakelschool was, begaafde leerlingen van de desa- of standaardscholen in de gelegenheid te stellen, alsnog westersch lager onderwijs te genieten en hun derhalve

¹⁾ Als welstandsgrens gold hier een inkomen van f 75 per maand.

de mogelijkheid te bieden, t.z.t. naar het Mulo of middelbaar onderwijs over te gaan. De school vormde (vandaar haar naam) een schakel tusschen het inlandsch onderwijs en het westersch L. O. Het welstandscriterium gold echter voor de schakelschool niet, al blijkt uit een vergelijking van het schoolgeldtarief met dat van de inlandsche scholen, dat wel aan de beter gesitueerden gedacht is. De school staat open voor alle leerlingen, die door intellectueele begaafdheid uitmunten. Met de instelling van de schakelschool heeft derhalve het Hollandsch onderwijs aan de inheemsche bevolking zijn karakter van standenonderwijs verloren. Zij put hare leerlingen uit het enorme reservoir van het volks- en standaardonderwijs en is daardoor, afgezien van de niet hooge schoolgeldbarrière, aan maatschappelijke grenzen niet gebonden; immers de intellectueele grens, de begaafdheidseisch, is uiterst elastisch.

Dat inderdaad de schakelschool een verdemocratisering van het Hollandsch-inlandsch onderwijs heeft gebracht, kan worden opgemaakt uit de gegevens betreffende het inkomen en beroep der ouders, verzameld door de H. I. O. commissie. Gebleken is, dat van de ouders der leerlingen op de schakelscholen 92% een inkomen hadden beneden f 100. 's maands ¹⁾. Wat het beroep der ouders aangaat is gebleken, dat zoowel op de H. I. S. als op de schakelschool de meerderheid der ouders in loondienst is en wel in hoofdzaak in dienst van de overheid. Bij de H. I. S. was het percentage loontrekkenden belangrijk hooger dan bij de schakelschool n.l. respectievelijk 88 en 61 %.

Loondienst bij de overheid of bij het particuliere bedrijf wil echter nog geenszins zeggen, dat de betrokken vader zelf een westersche scholing heeft genoten; integendeel, gebleken is, dat van de ouders der H. I. S.-leerlingen in 1926 slechts 3.95% een westersche opleiding hadden genoten.

¹⁾ Voor de H. I. S. was dit percentage, zooals reeds vermeld werd, 62.

Uit deze feiten kan worden opgemaakt, welke de invloed is, die het Hollandsch-inlandsch onderwijs op de structuur der maatschappij heeft uitgeoefend. Het betekent voor nagenoeg alle leerlingen een overgang van de inheemsche naar de westersche sfeer in zooverre, dat zij een Nederlandsche opleiding hebben genoten, waarvan hunne ouders nog verstoken waren. Anderzijds echter heeft het Hollandsch-inlandsch onderwijs zijn aantrekkingskracht niet op alle lagen der inheemsche maatschappij uitgeoefend, doch slechts op die, welke reeds in de peripherie van de westersch-koloniale maatschappij verkeerden. De zelfstandige tani, de desaman, heeft de zuigkracht van het Hollandsch-inlandsch onderwijs niet ondervonden: het zijn de lagere loontrekkers, de schrijvers, de oppassers, de mantri's, die hunne kinderen naar de H. I. S. of de schakelschool zonden.

De verbreiding van het Hollandsch-inlandsch onderwijs, die in korten tijd heeft plaats gehad — in 1915 genoten 26.000, in 1928 72.000 leerlingen dit onderwijs — is dan ook anders geschied dan men zich gewoonlijk voorstelt. Het heeft zich niet gelijkmatig over de geheele maatschappij verspreid, doch is plaatselijk, d.w.z. in de steden, de centra van bestuur, handel en industrie, tot de onderste lagen der inheemsche samenleving doorgedrongen, terwijl op het platteland de invloed van dit onderwijs gering is geweest. Bij de bespreking van de functies, die de abiturienten van het Hollandsch-inlandsch onderwijs in de maatschappij hebben verkregen, zullen deze factoren nog nadere belichting verkrijgen.

b. De werking van het onderwijsapparaat.

Men zou kunnen verwachten, dat na de behandeling van de sociale herkomst der leerlingen bij het Hollandsch-inlandsch onderwijs de aflevering van gediplomeerden en hunne plaatsing in de maatschappij aan de orde kan komen. Het is echter noodzakelijk, te voren iets te zeggen over de wijze, waarop het onderwijsapparaat zijn

taak uitoefent. Het verricht die taak op een niet zeer volmaakte wijze, doordien de cijfers hebben uitgewezen, dat de meerderheid der leerlingen van de H. I. Sen en schakelscholen de eindpaal niet bereikt en tusschentijds de school verlaat. Nauwkeurige cijfers kunnen in verband met de onvolledigheid van het materiaal en in verband met de critiek, uitgeoefend op de berekeningen van de H. I. O. commissie ¹⁾, niet worden gegeven. Dat echter het leerlingenverloop zeer groot is, kan moeilijk worden ontkend ²⁾.

De oorzaken van dit leerlingenverloop zijn vele. Wanneer men het analyseert, dan dient vooral te worden bedacht, dat het niet slechts bij het Hollandsch-inlandsch onderwijs, doch ook op de Europeesche lagere school en de Hollandsch-Chineesche school voorkomt, en zelfs in nog sterkere mate dan bij het westersch L. O. bij het inlandsch onderwijs aanwezig is. Ook bij het Mulo en bij het middelbaar onderwijs is het verloop-euvel ingeburgerd en zelfs het hooger onderwijs is er niet vrij van. Het is derhalve een verschijnsel, dat zich bij het Indische onderwijs in zijn vollen omvang voordoet.

Toch is het niet een gevolg van één oorzaak, doch van een geheele reeks van omstandigheden. Bij de scholen, die in hoofdzaak voor Europeanen zijn bestemd (E. L. S., H. B. S.) is vertrek naar Holland een factor van gewicht. De H. C. S. heeft haar verloop in groote mate te danken aan de omstandigheid, dat de Chineezzen slechts naar praktische kennis vragen en in het algemeen weinig waarde hechten aan diploma's; zij kunnen in de sfeer van hun eigen bedrijfsleven voldoende emplooi vinden, weshalve er dan ook geen met het H. I. O. vraagstuk corresponderend H. C. O. vraag-

stuk bestaat. Bij het inlandsch onderwijs speelt een zekere ongedisciplineerdheid, een door de geringe ontwikkeling van het milieu onvoldoende waardeering van het onderwijs, een rol van gewicht. Op de Mulo en bij het middelbaar onderwijs bevordert 's Lands bezoldigingsstelsel het verloop-euvel, doordien elk afgeloopen schooljaar als fictief dienstjaar medetelt en dus in geld gehonoreerd wordt; in zekeren zin is hier een premie op het weggelopen gesteld.

Wat tenslotte de scholen aangaat, die speciaal onze aandacht hebben: de H. I. S. en de schakelschool, hier werken, behalve de bovenstaande, eenige speciale factoren, als hoedanig te noemen zijn: de onvoldoende huisvesting van de leerlingen, wier ouders veelal niet ter plaatse woonachtig zijn en wier kosthuizen dikwijls zeer primitief zijn ingericht, de moeilijkheid van het onderwijs, dat een vreemde taal tot voertaal heeft, en het zeer hoge schoolgeld. Op dezen laatsten factor dient inzonderheid de aandacht te worden gevestigd. Men heeft op de H. I. S. het voor de E. L. S. geldende schoolgeldtarief ingevoerd, zonder daarbij te bedenken, dat de inkomensopbouw der inheemsche bevolking een geheel andere is dan die van de Europeesche. Het gevolg daarvan is, dat nagenoeg alle ouders in de laagste inkomensklasse vallen. Daardoor drukt het schoolgeld, zeer tegen de bedoeling in, het zwaarst op de kleinste inkomens en is het theoretisch proportioneel opgezette tarief feitelijk een slag in de lucht. Zoodoende komt het voor, dat het aan de ouders opgelegde schoolgeld tot 26% van hun inkomen bedraagt. Ook al kan men aannemen, dat in dergelijke gevallen de druk wordt opgevangen door verwanten of meer vermogende vrienden, niettemin kan uit een en ander de conclusie worden getrokken, dat financieele overwegingen meermalen de ouders zullen dwingen, hun kind van school te nemen.

Het is natuurlijk onmogelijk, de sterkte van alle hierboven genoemde factoren in hun onderlinge verhouding te meten. Men

1) H. J. van Mook, *Hollandsch of Inlandsch Onderwijs? Kol. Studiën* 1929, IIe deel, p. 146 vlg.

2) De H. I. O. commissie berekent, dat op de H. I. S. 41% van de leerlingen het einddiploma behaalt. De heer Van Mook meent, dat de berekeningswijze van de commissie de resultaten ongunstiger doet schijnen, dan zij in werkelijkheid zijn, doch komt zelf op grond van uitvoerige becijferingen van grootendeels hypothetischen aard tot een percentage voor de H. I. S., dat niet hooger is dan 52;

kan slechts zeggen, dat die sterkte voor elk schooltype verschilt en dat de resultante van al deze krachten overal tot hetzelfde gevolg leidt: het leerlingenverloop. Hoofdzaak is, dat het verloop-euvel bestaat en dat het ernstig onder de oogen dient te worden gezien, vermits het een in vele opzichten nadeelig verschijnsel is. Nadeelig voor de leerlingen, omdat zij niet afgerond onderwijs verkrijgen en derhalve onharmonisch zijn ontwikkeld; voor de ouders, omdat zij zich financieele opofferingen hebben getroost, die niet leiden tot het verwachte resultaat, d.i. een bezoldiging volgens het westersche loonpeil, dat verre boven het inheemsche loon- en inkomensniveau uitsteekt; voor de overheid, omdat de exploitatiekosten per leerling door de karige bezetting der hoogere klassen abnormaal hoog worden en in het algemeen het onderwijsapparaat oneconomisch werkt. Hoe men ook moge denken over de cultureele waarde, die het onvolledig genoten onderwijs oplevert — eenig nut is natuurlijk altijd gesticht —, een beschouwing omtrent de onderwijspolitiek en omtrent de wenschelijkheid van een uitbreiding van het bestaande aantal scholen dient ter dege rekening te houden met de nadeelen, die het bestaande stelsel met zich is gebleken te voeren.

In Holland, waar de lagere school de tusschentijsdsche afvloeiing uiteraard niet kent tengevolge van den leerplicht, bestaat het verloop-euvel natuurlijk ook. Het heeft echter een meer normaal karakter en is aldaar ook minder groot, omdat het uitsluitend het gevolg is van het niet kunnen volgen van het gegeven onderwijs en de bijkomstige factoren, die in Indië bestaan, ontbreken. Niettemin is ook in Holland getracht, de tusschentijsdsche mislukkingen zooveel mogelijk te voorkomen. Gewezen kan worden, om een enkel voorbeeld te noemen, op de reorganisatie van het studieplan aan de technische hoogeschool te Delft, en op de oprichting van de lycea, welke laatste ten doel hebben de keuze tusschen de natuurwetenschappelijke en humanis-

tische richting (H. B. S., resp. gymnasium) twee jaren op te schorten.

c. *De aflevering van gediplomeerden door het Hollandsch-inlandsch onderwijs.*

De vraag, wat er gebeurt met de leerlingen, die de school met een diploma aflevert, is voor geen enkel schooltype onverschillig. Het is, om bepaaldelijk het Hollandsch-inlandsch onderwijs te beschouwen, niet zonder belang te weten, of alle abituriënten een plaatsing zullen vinden en hebben gevonden in overeenstemming met hunne opleiding, dan wel of zij, zooals meermalen is gezegd, in grooten getale in de desa zijn terecht gekomen. In het laatste geval zou, ook al was het aan de opleiding bestede geld natuurlijk niet geheel verspild, toch het nuttig effect van de opleiding minder groot zijn dan in het eerste geval.

Wanneer men nu den invloed beschouwt, dien het H. I. O. heeft gehad op de maatschappij, dan moet men onderscheid maken tusschen twee categorieën van leerlingen. De eene categorie streeft na het doorloopen der lagere school naar een betrekking in de maatschappij, de andere categorie wenscht verder te studeeren en gaat naar een school voor voortgezet onderwijs, hetzij algemeen vormend- dan wel vakonderwijs. Beschouwen wij eerst die leerlingen, die met het einddiploma van het H. I. O. (het zgn. klein-ambtenaarsdiploma) de maatschappij zijn binnengetreten. Uit een enquête, die de H. I. O. commissie hieromtrent heeft gehouden, is gebleken, dat nagenoeg alle leerlingen, die het westersch lager onderwijs sinds 1900 aan de maatschappij heeft afgeleverd, terecht zijn gekomen in een administratieve of technische functie in dienst van de overheid of van een onderneming. Van de mannelijke inlanders, die sinds 1900 het klein-ambtenaarsradicaal behaalden en niet verder studeerden, is ongeveer de helft in Gouvernementsdienst terecht gekomen. De overigen, die nagenoeg allen konden worden achterhaald door de enquête, hebben een functie ge-

vonden deels bij de lagere bestuursorganen (provincies, gemeenten, enz.), deels bij het westersch georganiseerde bedrijfsleven.

Het merkwaardige van dit resultaat is, dat althans tot dusverre de westersche opleiding aan de inlandsche samenleving als zoodanig weinig stimulansen heeft gegeven. Onder hen, die in de inheemsche economische wereld een eenigszins belangrijke positie bekleeden, is nergens van eenigen invloed van westersche opleiding iets gebleken.

De mededeeling, dat op de passars te Soerabaia menig westersch opgeleide inlander zijn brood vond en aldaar zijn kennis van het Nederlandsch zich ten nutte kon maken, is onjuist gebleken. Een onderzoek, gedaan onder een aantal meer welvarende en vooruitstrevende tani's in Ponorogo, Ngawi en Madioen, wees uit, dat geen enkele van deze lieden westersche opleiding had genoten. In verband hiermede verdient het de aandacht, dat een onderzoek in het landelijke gewest Madioen deed zien, dat de meeste door het H. I. O. afgeleverde leerlingen waren weggetrokken naar de groote steden en dat de weinige achtergeblevenen slechts functies als schrijver en dergelijke bekleedden.

De verbreiding van het H. I. O. — er werd in ander verband reeds op gewezen — komt dus niet het platteland, het inheemsche economische leven, ten goede, doch leidt er integendeel toe, dat de intellectuele élite het gewest verlaat. De commissie noemt het kenmerkend: „intellectuele drainage” van het platteland.

Ook andere plaatselijke onderzoekingen, die de commissie heeft gehouden, bevestigen het resultaat van haar enquête, dat de westersch opgeleide inlanders vrijwel allen een débouché hebben kunnen vinden in overheidsdienst of bij ondernemingen.

Is het resultaat van het onderzoek in zooverre gunstiger geweest dan wel eens verwacht werd, bij een beschouwing van den aard der functies, die de abituriënten van het H. I. O. hebben verworven in de westersch-koloniale sfeer, zijn duidelijke

aanwijzingen van overproductie te vinden. Wanneer men als maatstaf van een normale belooning van een bezitter van het K. A.-diploma mag nemen het salaris, dat 's Lands bezoldigingsregeling den klein-ambtenaar toekent als minimum, n.l. f 45 per maand, dan komt aan den dag, dat een niet onbelangrijk deel der door de scholen afgeleverde leerlingen zich met een lagere belooning heeft moeten vergenoegen. Van de sinds 1900 afgeleverde 14.000 Inlanders met K. A.-diploma, die terecht zijn gekomen in Gouvernementsdienst, heeft slechts 76% een functie weten te bemachtigen, waarvoor het bezit van het K. A.-diploma minimeisch was. 24% derhalve is in een lager gestelde positie terecht gekomen, die met minder dan f 45 gewaardeerd werd. Deze 24% is dus te land gekomen in een functie, waarvoor de groote kennis van het Nederlandsch, die voor de klein-ambtenaarsbevoegdheid gevraagd wordt, blijkbaar niet wordt vereischt. In zooverre is hun maatschappelijke betrekking derhalve niet in overeenstemming met de genoten opleiding geweest. Men kan zeggen, dat het K. A.-diploma met 24% is gedeprecieerd.

Bezigt men de door het Gouvernement in de B.B.L. aangelegde maatstaf ook voor de lagere ressorten en voor het particuliere bedrijf, dan komt een soortgelijk verschijnsel aan den dag. Bij het particuliere bedrijf bijv. werden omstreeks 1000 personen aangetroffen, die de klein-ambtenaarsbevoegdheid bezaten, doch die werkzaam waren in een betrekking, waarvoor de kennis van het Nederlandsch niet werd gevraagd; hun bezoldiging was dienovereenkomstig ook lager.

Een nog minder gunstig beeld van den toestand verkrijgt men echter, wanneer men de schoolproductie van thans vergelijkt met de maatschappelijke behoefte van thans. Doet men dit, dan komt aan den dag, dat de onderwijsinstellingen veel meer abituriënten op de arbeidsmarkt werpen dan de maatschappij kan absorbeeren. Op grond van de bestaande formatie en van de

gemiddelde diensttijden kan men berekenen, dat de burgerlijke Gouvernementsdienst jaarlijks 447 nieuwe klein-ambtenaren noodig heeft. In het jaar 1928 kwamen echter voor de arbeidsmarkt meer dan 5000 van zulke gediplomeerden beschikbaar. Het is duidelijk, dat onmogelijk de helft van dit geheel in Gouvernementsdienst zal kunnen treden, daar de behoefte van het Gouvernement alsdan bijna zes maal zoo groot zou moeten worden als thans. De expansiemogelijkheid van de lagere ressorten en van het particuliere bedrijf is natuurlijk evenmin dusdanig, dat de niet bij het Gouvernement benodigde personen aldaar een betrekking zouden kunnen verkrijgen.

Het blijkt dus, dat de aflevering over de periode 1900—1928 als geheel genomen slechts daardoor de behoefte niet aanzienlijk overtrof, omdat gedurende lange jaren — vooral in den tijd, dat het H. I. O. niet bestond — de aflevering van klein-ambtenaren gering was en daartegenover de overheidsbemoeienis en het bedrijfsleven beide sterk aan uitbreiding onderhevig waren. Er is dus langen tijd *onderproductie* geweest. Na 1920 zijn echter de verhoudingen anders geworden: eenerzijds zijn de scholen steeds meer leerlingen gaan afleveren, anderzijds is tengevolge van de economische omstandigheden de behoefte aan westersche opleiding minder gestegen, meermalen zelfs ingekrompen. Doordien de aanvankelijke *onderproductie* door *overproductie* is gevolgd, is per saldo tot dusverre de weegschaal niet al te zeer uit het evenwicht geslagen. De hierboven gegeven cijfers wijzen echter uit, dat Ned.-Indië thans op een keerpunt is gekomen. Het is dan ook niet toevallig, dat juist in 1927 de H. I. O. commissie werd ingesteld, aan welke o.a. werd opgedragen na te gaan, welke maatschappelijke posities de door het H. I. O. afgeleverde leerlingen hadden verworven.

Tot dusverre werd alleen gesproken over het H. I. O. als eindonderwijs. Thans moet dit onderwijs als grondslag van verdere

studie worden besproken. Het opmerkelijke feit doet zich voor, dat de *overproductie*, welke bij het eindonderwijs aan den dag kwam, hier ontbreekt; zelfs bestaat op vele plaatsen een tekort aan leerlingen. De Indische instellingen van hooger onderwijs hebben waarlijk niet, zooals vele harer Europeesche zusteren, over abnormaal grooten toeloop te klagen: integendeel, zij zouden gaarne een grooten toevloed van studenten zien, omdat de Indische maatschappij blijkens het groote aantal uitzendingen uit Holland nog menig technicus, jurist en medicus kan gebruiken. De H. B. S. met 5-jarigen cursus levert, evenmin als de A. M. S., meer leerlingen af dan de maatschappij zou behoeven. Verschillende vakscholen — te noemen zijn bepaaldelijk de Europeesche ambachtsscholen en de kweekscholen — lijden onder een gebrek aan belangstelling en zouden gaarne meer leerlingen tot zich zien komen.

De ietwat wonderlijke situatie is dus geschapen, dat het westersch onderwijs in zijn geheel geschouwd de maatschappij niet op de juiste wijze bedient: het levert leerlingen af, waar zij niet noodig zijn en het levert elders onvoldoende leerlingen af, waar daaraan wel behoefte bestaat. Dit is het gevolg van twee omstandigheden: het enorme leerlingenverloop, waarop reeds vroeger werd gewezen, en het feit, dat een te groot aantal leerlingen na het doorloopen der lagere school de maatschappij binnentreedt. Weliswaar schijnen de scholen in dit opzicht voor automatische correctie te zorgen, daar blijkens de statistieken het percentage der abiturienten van het lager onderwijs, hetwelk doorstudeert, geleidelijk wast. In 1929 bleek reeds 75% van de leerlingen der H. I. Sen en schakelscholen op Java en Madoera de studie voort te zetten. Echter is wederom door het leerlingenverloop deze correctie niet voldoende: op de Mulo vallen veel leerlingen tusschentijds af, waardoor veel zgn. doorstudeerenden practisch niets anders worden dan concurrenten van de klein-ambtenaren, zij

het dan als gequalificeerde klein-ambtenaren.

De algemeene conclusie is derhalve deze, dat het apparaat van het H. I. O. zijn taak niet op de juiste wijze vervult. Het is duidelijk, dat correctie op twee wijzen mogelijk is. Men kan van meening zijn, dat het bestaande onderwijsapparaat op zichzelf voldoende is om in alle maatschappelijke behoeften te voorzien, mits maar de toevoer naar het voortgezet onderwijs (Mulo, M. O. en H. O.) wordt vergroot door maatregelen ter beteugeling van het leerlingenverloop. Men kan daartegenover ook het meer quietistische standpunt innemen, dat verbetering ten deze wel nimmer zal kunnen plaats hebben en dat dus uitbreiding van het bestaande apparaat alleen de zoo gewenschte toevoer naar boven zal kunnen doen vermeerderen. Zoo komen wij als van zelf te land bij het vraagstuk: is uitbreiding van het H. I. O. noodig en gewenscht?

d. Het uitbreidingsvraagstuk.

Het ligt niet op onzen weg een concrete oplossing te geven van het netelige vraagstuk, of en zoo ja in hoeverre de inheemsche bevolking in ruimere mate dan tot dusverre in de gelegenheid moet worden gesteld een westersche opleiding, d.w.z. een met de Europeesch lagere school gelijkwaardige opleiding te ontvangen. Het betreft hier in laatste instantie een „Weltanschauungsfrage“. Wel echter kunnen feiten worden aangewezen en gezichtspunten, die voor de oplossing van belang zijn. De taak der wetenschap is hier niet, antwoorden te geven, doch vragen te stellen.

Vooreerst is het noodzakelijk er op te wijzen, dat het westersch L. O. niet op zichzelf, doch in verband met de overige takken van het onderwijs en dus ook met het inlandsch onderwijs moet worden beschouwd. Men dient zich wel voor oogen te houden, dat men, naarmate een duurdere schooltype wordt gekozen, een des te geringer aantal leerlingen met het onderwijs bereikt. Voor een bedrag van een

millioen gulden 's jaars kan men 12.000 leerlingen van westersch L. O., doch 200.000 van desa-onderwijs voorzien. In zekeren zin beteekent, het totale voor onderwijs beschikbare bedrag als gegeven aangenomen, iedere uitbreiding van het Westersch L. O. een verzwakking van den strijd tegen het analphabetisme. Wanneer men bedenkt, dat de bevolking van Nederlandsch-Indië jaarlijks met pl.m. 1% toeneemt en men zich in verband hiermede voor oogen stelt, dat sinds 1900 weliswaar het aantal schoolgaande kinderen sterk is uitgebreid, doch daarnaast het aantal analphabeten in absoluten zin is gestegen in plaats van gedaald, dan wordt het duidelijk, dat het hier niet voldoende is te zeggen, dat het westersch L. O. „zoo veel mogelijk“ moet worden uitgebreid. Er dient een bepaalde verhouding te zijn.

Meermalen is in inheemsche kringen de opvatting naar voren gekomen, dat in Nederlandsch-Indië de toestand moet worden als in Nederland, waar ieder kind gedurende zes jaar lager onderwijs geniet. Deze vergelijking is echter om verschillende redenen voor de praktische politiek niet bruikbaar. Vooreerst toch is in Indië het westersch L. O. voor de inlanders onderwijs in een vreemde taal; daardoor kost het niet alleen naar verhouding meer dan het lager onderwijs in Nederland, maar is het ook volgens zijn karakter uitzonderingsonderwijs, omdat bezwaarlijk kan worden aangenomen, dat de bevolking van Nederlandsch-Indië in haar volen omvang behoefte zou hebben aan onderwijs met als voertaal een andere dan de eigen taal. Bovendien ligt een algemeene verbreiding van 6 of 7 jaar lager onderwijs voorloepig niet binnen het terrein der economische mogelijkheden. Terwijl in Indië het gemiddelde inkomen van de inheemsche bevolking niet meer dan f 200 bedraagt ¹⁾, is dit gemiddelde in Nederland volgens de jongste opgaven

¹⁾ J. W. Meyer Ranneft in den bundel *The effect of western influence on native civilisation in the Malay Archipelago* (1929) p. 80.

meer dan elf maal zoo groot n.l. f 2300 ¹⁾). Aangezien in Nederlandsch-Indië een harmonische besteding van het volksinkomen evenzeer noodzakelijk is als in Nederland, en derhalve, naast het onderwijs, de gezondheidstoestand, het verkeer, enz. voorziening behoeven, is Indië aan een onderwijsvoorziening op denzelfden voet als de moederlandsche nog niet toe. Juist daarom klemt te meer de vraag: in hoeverre moet worden voortgegaan met de verstreking van het naar verhouding dure westersch L. O.?

Dikwijls is de meening geuit, dat het H. I. O. verdient te worden uitgebreid, omdat het in verhouding tot de getalsterkte der inheemsche bevolking veel minder verbreid is dan het westersch L. O. aan de Europeanen of aan de Chineezzen: de inheemsche bevolking zou er aanspraak op hebben, in dezelfde mate westersch L. O. te genieten als de andere bevolkingsgroepen. Deze vergelijking kan echter niet worden gehandhaafd. Onderwijs is niet een zaak van recht, maar van maatschappelijke behoefte. Wij willen volstrekt niet zeggen, dat de bestaande verhouding de juiste is, doch moeten er wel op wijzen, dat de verschillende landaarden momenteel een zoozeer uiteenloopende sociale en economische positie hebben in Nederlandsch-Indië, dat met die uiteenloopende positie een verschil in onderwijsvoorziening noodwendig gepaard moet gaan. Van het spoorwegnet zegt men ook niet, dat ieder baanvak recht heeft op hetzelfde aantal treinen. Gelijk lager onderwijs voor de geheele bevolking is mogelijk in een homogene maatschappij als de moederlandsche, niet in een heterogene als de Indische.

Of zou men de economische behoefte ondergeschikt moeten maken aan de culturele behoefte? De voorstanders van krachtige uitbreiding van het H. I. O. stellen in het licht, dat het culturele element van het onderwijs voor hen boven alles

gaat. Men moet niet in de eerste plaats rekening houden met den maatschappelijke werkkring, dien de westersch opgeleide leerlingen kunnen verkrijgen, maar op de culturele baten, die het onderwijs oplevert voor hen, die het hebben gevolgd. Men kan deze opvatting volkomen aanvaarden en niettemin van oordeel zijn, dat men er met het poneeren van deze stelling nog niet is. Zeer ter snede merkt de H. I. O. commissie in haar eindrapport op, dat het gebruik van het adjectivum „cultureel” geen vrijbrief kan zijn voor het afzien van verder onderzoek en voor het integraal aanvaarden van geleidelijk gegroeide en in bepaalde richting voortgroeierende toestanden. Analyse van de culturele waarde van het westersch L. O. in vergelijking met die van het standaardonderwijs is dringend noodig. Heeft het genieten van onderwijs met Nederlandsch als voertaal op zichzelf groote waarde voor de verscherping van het verstand, gelijk bij het voortgezet onderwijs de wiskunde of de klassieke talen waarde hebben, geheel afgezien van het maatschappelijk nut? Beteekende het een culturele schade, wanneer in het vervolg de talrijke leerlingen, die het H. I. O. slechts ten deele volgen, standaardonderwijs zouden genieten met Nederlandsch als leervak er bij? En wat de practische waarde van het Nederlandsch aangaat, is het meer gewenscht de kennis van het westersche cultuur door de verbreiding van de kennis van het Nederlandsch te bevorderen of door het verbreiden van nuttige lectuur in de landstaal? Wederom ligt hier een probleem; het is op de Philippijnen opgelost ten gunste van de vreemde, in Japan ten gunste van de moedertaal ²⁾).

Tenslotte is er nog een factor, die bijzondere aandacht vraagt: het meisjesonderwijs. Voor de verheffing van het culturele niveau is het verbreiden van onderwijs onder de vrouwelijke bevolking van haast nog grooter gewicht dan die

¹⁾ Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1930, p. 510.

²⁾ Zie de Kroniek in Kol. Studiën 1929, p. 499.

onder mannen. De Kat Angelino zegt er van: „Een volksonderwijs, dat de vrouwen veronachtzaamt, laat het eigenlijke „bolwerk der inertie onaangetaast. Men zou „welhaast mogen zeggen, dat het nog „belangrijker is de vrouwen van de kluis- „ters der onwetendheid en der milieu- „beperking te bevrijden dan de mannen, „want de vrouw heeft meer invloed op „den wasdom van de kiemen der toekomst, terwijl de man bovenal het heden „vormt en draagt als woning van het wordende Wanneer men de vrouw „uitsluit, kan men telkens weer opnieuw „beginnen, want het gezin werkt niet mede met de evolutie der maatschappij”¹⁾. Moet, zoo rijst hier wederom de vraag, de noodzakelijke verbreiding van het meisjesonderwijs door westersch L. O. of door het goedkoopere en dus sneller verbreidbare inlandsch onderwijs geschieden?

Al deze vragen kunnen en mogen hier niet worden beantwoord. Men dient zich echter wel scherp voor oogen te stellen, dat zij moeten worden beantwoord. Men komt er niet met de opmerking, dat het westersch en het inlandsch onderwijs gelijkelijk moeten worden uitgebreid. Evenmin is het voldoende te protesteeren tegen een voorloopige stopzetting van de uitbreiding van het H. I. O., zooals de H. I. O. commissie in meerderheid voorstelt. Wie tegen stopzetting is, moet een norm aangeven volgens welke uitbreiding moet plaats hebben. De onderwijs-begrooting voorzigt in de laatste jaren geregeld in de op-richting van 12 nieuwe H. I. Sen of schakelscholen; waarom niet 24 of 120?

Er is één antwoord, dat meermalen op deze laatste vraag wordt gegeven, doch dat als onvoldoende moet worden teruggevoerd. Het is de opmerking, dat het aantal aanvragen tot plaatsing van leerlingen beslissend moet zijn. Zoolang de bevolking om H. I. O. vraagt, zou de overheid verplicht zijn dit onderwijs te verstrekken. Deze opvatting is echter uit-

vloeiend van een standpunt, dat ten aanzien van de andere takken van staatsbeleid reeds geheel verouderd is. Het oude, liberale beginsel, dat in de 19de eeuw opgeld heeft gedaan, had tot inhoud, dat ieder individu zijn eigen belang het best kent en dit ook het best weet te bevorderen. Voldoende is later gebleken, dat deze opvatting een illusie is²⁾. De staat moet leiding geven aan de individuen, die dikwijls hun eigen belang verwaarloozen of niet kennen. De geheele zgn. sociale wetgeving is het symptoom van deze nieuwe geestesrichting. Zou nu op het gebied van het onderwijs aan de individuen alles mogen worden overgelaten en zou het niet de plicht van de overheid zijn de begeerte naar onderwijs, waar noodig, in juiste banen te leiden, gelijk de overheid elders die begeerte, waar ze nog niet bestaat, opwekt?

Slechts enkele vraagstukken, die met het H. I. O. en de uitbreiding daarvan verband houden, werden hier aangeroerd. Dit geschiedde om te laten zien, dat twee dingen noodig zijn: kennis van de feiten en analyse van vele tot dusverre slechts vaag gehouden wenschen. In zekeren zin zal men, gewapend met de feiten, die de H. I. O. commissie bijeenbracht en de conclusies, die zij opbouwde, het geheele vraagstuk opnieuw moeten overwegen. Het getuigt daarom van een weinig serieuze behandeling dezer zoo uiterst belangrijke materie, dat tal van vereenigingen reeds in openbare vergaderingen protest hebben aangeteekend tegen de eindconclusies van de commissie, voordat zij met het eindrapport en dus van de motieven, die haar hebben geleid tot hare voorstellen, konden hebben kennis genomen. Wanneer dit opstel er toe mocht leiden, dat het vraagstuk in alle betrokken kringen opnieuw wordt overwogen en getoetst, dan zal het niet tevergeefs geschreven zijn geweest.

1) A.D.A., de Kat Angelino, *Staatkundig beleid en Bestuurszorg in Nederl.-Indië* (1929) I, blz. 717.

2) Men leze het boekje van J. M. Keynes, *The end of laissez-faire* (1926).

DE HISTORISCHE WAARDE VAN DE RANGGA LAWE

door

R. Ng. Dr. POERBATJARAKA.

Naar aanleiding van: Bibliotheca Javanica, uitgegeven door het Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel 1, Rangga Lawe, Middeljawaansche Historische Roman, Critisch uitgegeven door C. C. Berg, Weltevreden — Albrecht & Co. 1930.

Door enkele leden van de Afdeeling voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van het Kon. Bat. Genootschap werd eenigen tijd geleden het plan geopperd een afzonderlijke reeks van Javaansche tekstuittgaven te stichten, waarin teksten die uit wetenschappelijk oogpunt belangrijk zijn, met inleiding en inhoudsopgave, en zoo mogelijk met vertaling gepubliceerd zouden kunnen worden.

De Directie van het Genootschap verklaarde zich bereid het plan financieel te steunen, terwijl, blijkens het voor in het boek vermelde, ook K. G. P. A. A. Mangkoenegara VII te Solo, K. G. P. A. A. Pakoe Alam VII te Jogja, en het Departement van Onderwijs en Eeredienst in de kosten bijdroegen.

Dit plan is van onzen — Javaanschen — kant gezien, zeer toe te juichen; dank aan 's Genootschaps Directie en de andere contribuanten voor hun bereidwilligheid tot financieelen steun is dan ook zeker niet misplaatst. Immers op deze wijze zullen op den duur meer Javaansche teksten — een voornaam deel van het Javaansche cultuurbezit — toegankelijk worden gemaakt, hetgeen in menig opzicht ten goede zal komen aan de nadere beoefening van de Javanistiek; bovendien vermindert de kans dat er Javaansche teksten spoorloos verdwijnen vanwege het feit dat zij slechts in enkele Ms.-exemplaren voorhanden zijn.

Als eerste deel van de nieuwe serie is verschenen het hierboven genoemde boek

van de hand van Prof. Dr. C. C. Berg. De uitvoering van het werk laat niets te wenschen over. Uiterlijk zoowel als formaat zijn zeer aangenaam. Alleen den naam Bibliotheca Javanica vind ik eigenlijk wel wat te deftig. Een meer omvattende, voor de Nederlandsch lezende Inlanders gewoner klinkende naam — b.v. Inheemsche Teksten — ware m.i. beter geweest. Dan had men tevens de gelegenheid opengehouden om ook belangrijke teksten in andere talen in deze serie te kunnen uitgeven, gelijk ook de bedoeling was van de in 1915 door Dr. G. P. Rouffaer bepleite serie Bibliotheca Neerlandica-Indica. Toegegeven moet echter worden, dat ook daarbij allereerst werd gedacht aan de uitgave van Oud-Javaansche en Middel-Javaansche teksten (Bijdragen Kon. Inst. deel 71 (1916) blz. XXIX).

Hoe dit ook zij, het stemt tot verheuging dat het in vele opzichten zoo aanbevelenswaardige project van Rouffaer thans in Indië tot uitvoering schijnt te zullen geraken. Ongetwijfeld zal het de verspreiding en de bekendheid van deze nieuwe bibliotheca te goede komen, dat zij in Indië en niet in Holland uitgegeven wordt. Moge het voor oogen gestelde doel worden bereikt en een breede kring van belangstellenden deze uitgave steunen. Zeker zal dit het geval zijn, wanneer de uitgevers zich niet angstvallig beperken tot Oud-Javaansche en Middel-Javaansche teksten, die voor

het lezend publiek toch altijd te moeilijk zullen zijn, doch ook aan interessante nieuwe teksten plaats zullen willen verleen.

§ 1. *Spelling.*

Thans eerst iets over de spelling van den tekst. In het algemeen gesproken bezigt Dr. Berg in de vier tekstuitgaven welke thans van zijn hand verschenen zijn, het z.g. wetenschappelijke systeem, dat voor het Oud-Javaansch reeds op een ruim gebruik mocht bogen. Maar hij voert dit in een bepaald opzicht zoo bedenkelijk door, dat het mij niet overbodig voorkomt, deze zaak wat breder te behandelen, en mijn bezwaren tegen het systeem-Berg ietwat uitvoerig uiteen te zetten ¹⁾. Dr. Berg zegt in zijn inleiding van de *Kidung Sunda* ²⁾ het volgende:

„Aan de Sanskr̥twoorden is zooveel mogelijk hun orthographische vorm gegeven; bij belangrijke Javaansche vervormingen is de oorspronkelijke vorm er dan in een noot aan toegevoegd In plaats van de nasaal m̐ van het Sanskr̥t vindt men in dezen tekst de nasaal, die de Javaansche uitspraak eischt, zonder dat daarvan steeds verantwoording gegeven wordt.....

Daar in de van Bali afkomstige handschriften niet regelmatig verschil wordt gemaakt tusschen d̐ en d, t̐ en t, wordt hier slechts d en t gebruikt, omdat het lang niet altijd mogelijk is op goede gronden te bepalen, welke letter de voorkeur verdient Verschil in lengte der vocalen wordt in deze transcriptie voor Javaansche woorden niet gemaakt”.

Ziedaar een buitengewone bevoorrechtiging van de Sanskrit woorden — met een

1) In Djāwā, IXe Jg. (1929), blz. 255, 256 heeft Dr. S. J. Esser bij zijn bespreking van het taalkundige gedeelte van Bergs *Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch (Kidung Sundayana)* reeds enkele punten met betrekking tot de spelling naar voren gebracht, doch alleen die, welke direct in verband staan met de beschouwing der Indonesische talen in het algemeen. De spelling als zoodanig is echter, als ik mij niet vergis, nog niet aan een bespreking onderworpen. Daar Dr. Berg, zooals boven reeds gezegd is, voor zijn publicaties nagenoeg één en hetzelfde systeem toepast, wil deze bespreking beschouwd worden als te gelden voor de vier geschriften van Dr. Berg.

2) Overdruk (uit de *Bijdr. Kon. Instituut* deel 83 (1927) afl. 1) blz. 6.

enkele verwaarloozing van de anuswara — en een stiefmoederlijke behandeling van de Javaansche.

In denzelfden geest, doch uitvoeriger, zijn de aangehaalde woorden herhaald in de „Opmerkingen betreffende de spelling” van deze Rangga-Lawe-editie (blz. 7 en 8). En dit laatste is weder ongewijzigd opgenomen in de „Opmerkingen betreffende de spelling” in de *Kidung-Pamañcangah-uitgave* ³⁾ (blz. 82 en 83).

Laten wij beginnen met de Sanskrit woorden. Dr. Berg schrijft bv. b h a t̐ t̐ ā r a, een woord dat, aldus gespeld, als ik mij niet al te zeer vergis, in de Oud-Javaansche teksten maar heel zelden voorkomt ⁴⁾. Ik vraag mij daarom af, waarvoor het nu noodig is, dat de t̐ (met een punt eronder) verdubbeld wordt. Waarom wordt niet volstaan met b h a t̐ ā r a, een woord, dat met dezelfde beteekenis in het Oud-Javaansch zeer veel in gebruik is? Maar goed beschouwd is ook de bh van dit laatste woord voor teksten als de hier besprokene m.i. veel te archaïstisch en dus in strijd met den tijd, waarin deze soort litteratuur werd voortgebracht, en hoogstwaarschijnlijk ook met de uitspraak. Want, zooals men zich wel herinneren zal, is de bh van *sang Amurwabhumi* en die van b h a t̐ ā r a op de inscriptie van Kaṇḍangan gewoon geschreven met een z.g. „kleine” b. En toch is deze oorkonde minstens even oud — jonger kan zij niet zijn — als de oudste van de vier teksten van Dr. Berg. Waar het met het gebruik van de aspiratae in den tijd van de inscriptie van Kaṇḍangan (ca. 1272 Çaka) in het algemeen gesproken reeds zoo droevig is gesteld, gaat het m.i. niet aan om ze in jongere teksten zoo krampachtig door te voeren. Mijn ervaring heeft mij geleerd, dat de aspiratae-spelling hoogstens nog toepasbaar zou zijn op het oudere stadium van het Javaansch — hoewel de grens moeilijk te trekken is — b.v. het Rāmāyaṇa, de Parwa-omwerkingen, de

3) Uitgave van de Kirtya Liefcrinck v.d. Tuuk; uitgeverij C. A. Mees, Santpoort, (1929).

4) *Epigraphia Balica* (Verh. Bat. Gen. deel 66) blz. 13.

kunstgedichten als de Nāgarakrētāgama, de Arjunawijaya en nog enkele andere. Voor de soort werken als de Kidung Śuṇḍa, Rangga Lawe e.a. kan, neen, m o e t zij ter zijde worden gelaten. In deze laatste werken geven zij bepaald een valschen indruk van het karakter dier geschriften. Immers reeds in het oudere Javaansch zijn de Sanskrit woorden — zuiver gezegd — géén Sanskrit woorden meer, doch Oud-Javaansche woorden, afkomstig uit het Sanskrit. Dit is geen nieuwe zienswijze, want reeds in zijn Jayapattra-artikel zegt Dr. Brandes, „dat de taal van Java, voor zoover wij haar kennen steeds Javaansch is en niet anders dan Javaansch, al ziet dat Javaansch er anders uit dan thans het geval is, en dat wel verschillend in verschillende perioden” ¹⁾. In overeenstemming met deze m.i. zeer juiste formuleering dienen de woorden van die taal, onverschillig van welke herkomst, beschouwd en behandeld te worden als Javaansche woorden zonder meer, met inachtneming van de drie stadia der Javaansche taal, door denzelfden geleerde aangegeven.

In teksten als de Rangga Lawe zijn bovendien de woorden, die aan het Sanskrit ontleend zijn, nog veel verder verwijderd van hun oorsprong. Het komt mij daarom onnoodig, ja zelfs misleidend, voor om die woorden zoo zuiver mogelijk volgens de Sanskrit spelling te schrijven. De heele groep aspiratae met de beide sisklanken (ç en ş) kan in dit geval zonder het minste nadeel worden afgedankt, zooals dit steeds gebeurt in Nieuw-Javaansche teksten met Latijnsch karakter. Want voor iemand die Javaansch leest is *sang nata nitih rata nata bala ing papan rata* (de vorst in een wagen gezeten ordent zijn leger op een vlak terrein) zeer duidelijk.

Na hetgeen gezegd is van de aspiratae acht ik het niet noodig langer stil te staan bij het verschil in lengte van de klinkers der Sanskrit woorden. Het is in bedoelde teksten reeds lang uit den tijd, en dies ook

niet meer op zijn plaats. Voor de lezersniet-Sanskritisten — en dat zijn toch vrijwel de meesten — werkt het eerder storend dan verduidelijkend. En bij de toegankeijkmaking van dergelijke teksten mag men niet te veel denken aan het handje vol Sanskritisten-Javanici, doch dient ook rekening te houden met de belangstellende lezers, die geen Sanskritist zijn.

Voordat ik van deze spellingskwestie afstap wil ik nog even wijzen op een onnoodigheid, die voor niet weinigen — zij het ook alleen bij het begin — een hinderenis vormt bij de kennismaking met het Oud-Javaansch in Latijnsche letters, en wel de rě. Zooals tot dusverre te doen gebruikelijk is, wordt de rě, die uit het Sanskrit afkomstig is, anders getransscribeerd dan de rē, die, naar men met goede gronden kan aannemen, oorspronkelijk Indonesisch is. Men heeft nu dus řtu, řsi, enz. naast rěbah, rěngih, enz. ²⁾.

Zooals boven reeds gezegd is, hebben de Sanskrit woorden in het Oud-Javaansch opgehouden Sanskrit te zijn. Er is daarom m.i. geen reden — behalve dan deftigheids halve, maar met deftigheid wordt de wetenschap niet gebaat — om de rě's in Latijnsche letters van elkander te onderscheiden. Te minder daar zij in het Javaansche schrift, van den vroegsten tijd af tot heden toe, slechts door één en dezelfde letter vertegenwoordigd zijn. (Hierbij verwaarloozen wij het verschil tusschen kěřtan en pa-cěřk, een verschil, dat in den grond geheel anders is dan het veronderstelde verschil tusschen de ř en de rě ³⁾).

Men moet de leerlingen van de Instelling van den heer Kats eens hooren klagen als zij in een tekst het woord *grěha* tegenkomen en in de *Woordenlijst* van Dr. H. H. Juynboll dit woord niet bij de woorden met *grě* beginnend kunnen vinden, doch eerst bij *gr*. Verlangende dat deze onnoodige moeilijkheid in den vervolge overboord gegooit wordt, wil ik — ik hoop namens de lezers-

1) T. B. G. deel 32 blz. 113.

2) Maar dit is ook lang niet vast. Soms wordt er verschil gemaakt tusschen de kěřtan en de pa-cěřk.

3) Vergl. T. B. G. deel 32 blz. 443.

niet-Sanskritisten — met klem voorstellen (waar men nu juist bezig is met de *Epigraphia Javanica*) om de *rě*, onverschillig van welke afkomst, met *rě* weer te geven, en niet met *ř*, welke eerste weergave dichter bij de tegenwoordige Javaansche spelling staat of daaraan gelijk is. Wil men toch de orthographische spelling van het Sanskrit geven, soit, dan schrijve men het woord in zijn juiste spelling telkens onderaan op de bladzijde, wat echter, dunkt mij, geheel onnoodig en bovendien tijdroovend is.

Van de spelling der volgens Dr. Berg echt-Javaansche woorden valt niet veel te zeggen. Alleen vind ik het jammer dat er geen onderscheid is gemaakt tusschen de linguale *ř* en *đ* en de dentale *t* en *d*, vooral omdat geen typografische bezwaren daarvan de oorzaak geweest kunnen zijn. Het was anders geweest als men had moeten roeien met de riemen die men had, gelijk dit het geval was met de uitgave van het eerste deel van de *Kusumawicitra* ¹⁾. In een Javaanschen tekst is het onderscheid tusschen de linguale *ř* en *đ* en de dentale *t* en *d* m.i. onontbeerlijk. En de taal van Dr. Bergs uitgaven is toch zonder meer Javaansch. Dat het lang niet altijd mogelijk zou zijn op goede gronden te bepalen, welke letter (*ř* en *đ* met een punt, dan wel *t* en *d* zonder punt) de voorkeur verdient, mag wel overdreven heeten. Voor een Javaan is dat vrij eenvoudig. Wij geven echter gaarne toe dat het voor iemand, wiens moedertaal niet het Javaansch is, lastig kan zijn. Maar een poging daartoe had m.i. gedaan dienen te worden, zij het ook met de hulp van een Javaan. Als men echter denkt te doen te hebben met een dialect van Java, in hetwelk slechts één van de beide *t*'s in gebruik is, dan ware de keuze op de *ř* met een punt in dit geval beter op haar plaats. Want op Bali, ten minste in de streken, waar ik geweest ben — nagenoeg geheel gelegen in het midden van het eiland — worden de Javaansche *ř* en *t* in de uitspraak alleen door de *ř*, met een punt, vertegenwoordigd.

1) Besproken in *Djāwā* 1925, blz. 281.

Over de spellingskwestie ben ik wel wat uitvoerig, wellicht langdradig geweest. Dit achtte ik noodig als pleidooi om het Javaansche litteratuurproduct zijn eigen karakter te doen behouden. Immers de Javaansche litteratuur heeft met de Javaansche taal, plastiek, tempelbouwkunst, metra, godenstelsel ²⁾ en hoogstwaarschijnlijk het sociale leven dit gemeen, dat zij na het hoogste punt, dat de Hindu-invloed tijdens de z.g. Midden-Javaansche periode ooit heeft bereikt, op den duur hoe langer zoo meer Indonesisch, i.c. méér Javaansch geworden is. Zoo is er dus, ten einde niet tegen den natuurlijken ontwikkelingsgang van het Javanisme te handelen, m.i. alle reden om de woorden, die uit het Sanskrit afkomstig zijn, hun met tijd en plaats overeenkomenden vorm te doen behouden, en niet in hun totok-gedaante te doen verschijnen, zooals dit in het algemeen genomen reeds is geschied in het *Woordenboek* van P. Jansz, zij het ook dat men bij de vervaardiging van dit *Woordenboek* nog in het geheel niet gedacht heeft aan de hierboven aangeroerde kwesties.

Zeër toe te juichen is het, dat Dr. Berg in zijn lijst der eigennamen breekt zoowel met de volgorde *ha na ca ra ka* (met verwaarloozing der klinkers) als met *ka kha ga gha nga*, (de volgorde volgens het Sanskrit alfabet). Terwijl de eerste alleen gemakkelijk kan zijn voor de Javanen, is de tweede alleen niet lastig voor Sanskritisten. Zeker geldt deze moeilijkheid, evenals die der spelling, uitsluitend voor het begin. Zoodra men eraan gewend is, wordt zij niet meer gevoeld. Maar juist het zich aan iets gewennen is in den beginne het lastigst. Het is daarom m.i. wel wenschelijk, opdat beginners niet met dergelijke onnoodige moeilijkheden worden geplaagd, aan alle taalkundige lijsten de volgorde te geven van het gewone alfabet, zooals dit het meest bekend is in Nederlandsch-Indië.

2) Dit laatste is mij duidelijk geworden door het lezen van Middel-Javaansche mantra-kropaks, o.a. B. G. No. 591, waarbij *Ciwa* (Guru) beschouwd wordt als een telg van s.h. *Tunggal*, s.h. *Tan Ana* e.a.

§ 2. *De waarde van de Rangga Lawe.*

Bij de beoordeeling van de waarde van de Rangga Lawe wordt die van de Pararaton vanzelf mede in het geding betrokken. Hoewel in het laatste werk nog enkele duistere punten overgebleven zijn, kan het in het algemeen gesproken als „afbestudeerd” worden beschouwd. Immers hoevelen hebben niet, na de oorspronkelijke uitgave en bewerking van dezen tekst door Brandes, het hunne bijgedragen tot opheldering van wat aanvankelijk nog duister gebleven was. Dit alles stelt ons in staat de waarde van de Pararaton met vrij groote stelligheid te bepalen.

Weliswaar wordt tegenwoordig, tengevolge van de ontcijfering van de Nāgarakrētāgama door Prof. Kern en de later daaraan vastgeknoopte beschouwingen van andere geleerden de waarde van de Pararaton als geschiedbron lager aangeslagen, doch dit geschiedt m.i. ten onrechte. Want men pleegt de Nāgarakrētāgama af te wegen tegen de Pararaton, doch daarvoor lijkt mij geen aanleiding, omdat de Pararaton inderdaad een werk is met grootendeels geschiedkundigen inhoud, terwijl de Nāgarakrētāgama strikt genomen een oorkonde op lontar is. De aan te leggen maatstaf mag dus niet dezelfde zijn. Immers, wat de Nāgarakrētāgama aangaat, laat het zich gereedelijk verklaren, dat minder aangename zaken weggelaten zijn, en wel omdat het gedicht feitelijk een oorkonde is. In de Nāgarakrētāgama is daarvoor evenmin plaats als in de oorkonde van Canggal of die van Calcutta. Uit historisch oogpunt bezien maakt de Nāgarakrētāgama daarom dan ook een onzuiveren indruk. Het volgende moge ten bewijze hiervan naar voren worden gebracht.

De opvolging der vorsten van Tumapël geschiedt volgens de Nāgarakrētāgama zonder schokken niet alleen, maar zelfs wordt Anusapati voorgesteld als zoon van Ken Angrok zonder meer. Van Toh-jaya, die toch een niet onbelangrijke rol speelt, zwijgt de Nāgarakrētāgama geheel. Krētanāgara ligt in de Nāgarakrētāgama be-

graven onder een berg van lof. De Bubataffaire, die voor Majapahit alles behalve edel is, wordt geheel verzwegen.

Anders is het geval met de Pararaton. Dit werk geeft ons in het algemeen genomen eerlijke voorlichting omtrent opkomst en bloei van Majapahit, — daargelaten of op enkele punten al dan niet naar den slechten kant overdreven is; de Nāgarakrētāgama overdrijft in ieder geval naar de goede zijde—. De maker van de Pararaton houdt er geen rekening mede of zijn mededeeling al dan niet in den smaak zal vallen van de betrokken dynastie, dank zij het feit dat het werk moet zijn vervaardigd buiten de sfeer van het hofleven of wellicht in een tijd, waarin de Majapahitsche macht op het punt was te verdwijnen of zelfs iets later, zoodat de vrijheid van spreken (of schrijven) grooter was dan onder een machtige regeering.

De mededeelingen van de Pararaton, althans enkele ervan, zijn dan ook vergelijkbaar of controleerbaar met de niet-Javaansche berichten. Van de lichtzinnigheid van Krētanāgara kunnen wij een goed beeld krijgen door de belichting van de zijde der Chineesche berichten. Van de gebeurtenis te Bubata hebben wij een terugslag in de Tjarita Parahyangan. Historisch is de Pararaton daarom m.i. meer waard dan de Nāgarakrētāgama.

Dr. Berg nu wijst er herhaaldelijk op, dat de Rangga Lawe afwijkingen vertoont van de Pararaton; deze zijn dan van tweeërlei aard: détailverschillen en romantische uitweidingen.

Het constateeren van deze onderlinge verschillen is goed en nuttig, doch wanneer op grond van de afwijkingen, die de Rangga Lawe bij vergelijking met de Pararaton vertoont, de weegschaal van Dr. Bergs waardeering naar dat werk overslaat, en de Pararaton plotseling te licht bevonden wordt, trots het feit, dat haar waarde door Brandes en tal van latere onderzoekers is erkend, terwijl het oordeel van Kern, Brandes en Van der Tuuk omtrent de Rangga Lawe in twijfel getrokken wordt,

dan blijf ik mij inzake de waardeering van laatstgenoemd werk liever scharen achter Kern c.s. Niet omdat ik hen in hun oordeel blindelings wil volgen, maar op grond van een hernieuwde vergelijking van de Rangga Lawe met den tekst van de Pararaton. Reeds bij de eerste lezing maakt het gedicht een pooveren indruk; bij vergelijking met den Pararaton-tekst stelt het onvoorwaardelijk teleur.

Met dezen indruk zal ik wel niet alleen staan. Op blz. 168 van zijn dissertatie zegt Dr. Berg zelf: „de détail-afwijkingen bleken deels aanvullingen van de Pararatonstof te zijn, deels producten van dichtelijke fantasie”, en op blz. 75: „détails van de Kidung (Rangga Lawe) behoeven we niet als historisch op te vatten; het boek is in de eerste plaats een roman; het is b.v. niet onmogelijk, dat in de beschrijving van den geweldigen strijd tusschen Lawe en Kebo Anabrang de slot-scène, de onverwachte dood van K. Anabrang door toedoen van zijn eigen strijd-makker (Sora) alleen erbij gefantaseerd is ter verhooging van het romantische effect”.

Het ware voldoende en m.i. zeer juist geweest deze opvatting als uitgangspunt te nemen om de Rangga Lawe, op het voetspoor van Prof. Kern en Dr. Brandes, op haar juiste waarde te schatten. Maar Dr. Berg verlaat dit m.i. juiste punt van uitgang, en stelt zich daar zelfs diametraal tegenover, waar hij het volgende zegt:

„Hoewel er nauwe samenhang tusschen de Pañji Wijayakrama (alias Rangga Lawe) en de Pararaton valt te constateeren, ziet men toch dadelijk bij vergelijking van de hierboven gegeven inhoudsopgave met de Pararaton, dat enkele verschillen te groot zijn om aan vergissing te kunnen denken” (Diss. blz. 62).

Ook de m.i. zeer juiste qualificatie van den dood van Kebo Anabrang door Sora neemt Berg terug. Op blz. 32 (Overdruk) van zijn artikel : *Iets over de historische Kidung Sorandaka* ¹⁾ zegt hij: „Vermoede-

lijk moeten we dus niet denken aan een dichtelijke vrijheid van den auteur van de Rangga Lawe, die den dramatischen strijd tusschen Sora en Kebo Anabrang gefantaseerd zou hebben ter verhooging van het romantische effect, maar aan een wel degelijk bestaande vaste traditie”.

Ten aanzien van de verschillen, die er bestaan tusschen de Rangga Lawe en de Pararaton kan ik, na nauwkeurige vergelijking van de lezingen van beide werken, evenwel niets anders zeggen dan dat zij mij voorkomen ontstaan te zijn *niet* door vergissing, maar door de ons reeds lang bekende babadsche slordigheid, onverschilligheid en kritiekloosheid. Hierover zal ik, na tekst-vergelijking van het begin van de Rangga Lawe met de corresponderende plaats van de Pararaton, uitvoeriger zijn; ook aan den inhoud (en de compositie) zal ik een enkel woord wijden.

In het algemeen geldt mijns inziens dat men de fouten in de desbetreffende plaatsen van de Pararaton terug vindt in de Rangga Lawe, vermeerderd nog met de fouten die door den maker van het laatste werk zijn gemaakt. Ten bewijze moge het volgende strekken.

De dood van Raden Wijaya, die in de Pararaton (nieuwe editie blz. 32) aangegeven wordt met het jaartal in cijfers: 1257, wordt in de Rangga Lawe blz. 182 weergegeven met hetzelfde getal, niet in candra-sengkala, naar in woorden : *sapta pañcadasi rong atus piyon siyuh* (sic!). Het jaartal van de stichting van Majapahit volgens de Pararaton (blz. 31) : *rasa rupa dwi sitangsu*, vindt men ongewijzigd terug in de Rangga Lawe (blz. 180). Is dit nu een toevallige overeenkomst van twee van elkaar onafhankelijke werken, zij het ook van één bron-nengebied, of berust deze overeenkomst op overname?

Op blz. 8 noot 2 van de Pararaton (nw. ed.) geeft Brandes reeds een klein stukje van de Rangga Lawe ten bewijze, dat het laatste werk op het eerste berust. En omtrent deze pericoop is men het algemeen met Brandes eens. Behalve dit stukje valt

¹⁾ Feestbundel 150-jarig bestaan van het Bat. Geni, deel I.

echter nog veel meer ter adstructie van Brandes' meening aan te halen. In het on-
dervolgende zal ik de afhankelijkheid van
de Rangga Lawe van de Pararaton nader
bewijzen. De spelling, op het woord Çiwa

na, wordt door mij stilzwijgend vereen-
voudigd.

Hoewel de Pararaton-tekst hier vaak met
een nieuwen regel begint, loopt hij in de
oorspronkelijke grootendeels door.

§ 3. *Tekst-vergelijking van de Rangga Lawe met de Pararaton.*

Rangga Lawe

1 Durmita tināmbang kata cacatungan nimba
tan pantuk gati, kasurugan lara, wirangrwang
arantunan, wiyogatibra naputi, manah prapañca,
tambayan eng angawi.

2 Wwe Çiwa Wraspatika Mrakeng kalima,
Wisnw-arta trayodasi, ri kala wisaya, rasa ta ya
wasitan, prabw anom wira siniwing Tumapël
sira, nama Krëtanagari.

3 Singgih kukudang duk sira rajaputra, ana mari
kakalih, anom wayahira, dyah anunggal listw arja,
sameng rum-rum murtyeng rawit, pinaca-pacang,
raden Wijaya swami.

4 Kaparnah ari mindo dera sang nata, sira maka'
ti-ati, jajaka Wijaya, kinatongan eng bala, roro
sapura andiri, sasangka sira dina-kara raka'ji.

5 Tur tan mangga manah surup ditya sada, tiksna
tan angadëmi, twasning bala-warga, tan opeksa
madana, wimoha danða pinuji, biseka muwah
Çiwa-Buda bupati.

6 Mantrinira anama mpu Raganata, wrëda sira
pinatih, wiweka'diguna, wruh ing nayata dewa,
nityasa ngaturi aji, kabwatanira sukla praba
eng ati.

Pararaton

Sira'ji Krëtanagara añjënëng prabu (Par. 18, 15, 16)

Wontën ta putrinira baṭara Çiwa-Buda sama istri
kalih siki, jaga panggihakëna lawan raden Wijaya
(Par. 19, 36, 37)

abiseka baṭara Çiwa-Buda (Par. 18, 16)

Hana ta patihira nduk mahu añjënëng prabu,
puspapata sira mpu Raganata, nityasa angaturi
rahayuning tuhan (18, 19, 20).

8 Tan pinisarja dera sri Çiwa-Buda kahëngkara-
neng bumi, sakatrapa sy apa, kadi asiram ala, tèka
anurudi linggih, mpu Ranganata, mari sira apatih.
9 Gumantya'sana sira Mahisa-nëngah, karwa
(wel well!) pañjy Angragani, pinatih ta sira, kunëng
mpu Raganata, dyakseng Tumapël aṇḍiri, aga-
rawalan, jënëngira nrëpati.

10 Pan tan mary agagaman danḍopakara, nitya
amati-mati, kalana ingaran, Bayangkara wus pëjah,
samangka sira tuduh ing, bala andona, ing Malayu
amrëpi.

11 Akweh kang wwang Tumapël mangkat ando-
na, malah akëdik kari, patih Këbw Anëngah,
pañjy Angragani sira, ngatër eng Tuban abali, duk
tëkeng rajya, nitya' tur tadah aji.

12 Tan pantara ratri-dina akasukan, sarumning
akarawit, anggita karamyan, anukani ng indriya,
lali ng laku sawala ring, Daha alawan, sri Jaya-
katong (ng) uni.

tan keḍëp denira sri Krëtanagara;
sangkanira mpu Raganata asalah linggih, man-
tun apatih,
ginanten denira Këbo-tëngah, sang apañjy Araga-
ni.

Sira mpu Raganata gumanti dadi adyaksa ri Tu-
mapël.

Sa-pañjënëng sri Krëtanagara
angilangakën kalana aran Bhaya. Huwusing kalana
mati, angutus ing kawulanira andona maring
Malayu.

Samangka akëdik kari wong Tumapël, akeh kang
katuduh maring Malayu.

Sira pañjy Aragani angatërakën
mangsul ing Tuban; tèka ring Tumapël sang
apañjy Aragani angaturi taḍahan pratidina,
akasukan sira'ji Krëtanagara.

Hana ta pasawalanira lawan sira'ji Jaya-Katong,
ratu ring Daha, pinaka musuhira sira'ji Krëтана-
gara,

1) Strophe 7 vergelijkt de twee vorsten met twee koningen
uit het verhaal Singhalangala.

13 Mangkana sri Buda-Çiwa'smu kempëra, ing pangaladesaning, satru tan inetang, yan wwantën dosanira, kina winungu mangkeki, kawahan boga, lwir tan aedëp wişti.

14 Wontën wongira binatang buyut Nangka, Bañak-wiđe anami, sinung abiseka, arya Wiraja sira, arupa sinangsayeni, dinohan prënah, kinon angadipati.

15 Munggwing Sumënëp parnah Madura wetan, lawasipun anganti, patang puluh tiga, duk andon bala nabrang, sira Wiraraja dadi, arasa-rasa, dene dinohan apti.

16 Amet asraya awawanon eng Daha, sri Jaya-Katong asih, pasilih-silihan, otusan arawayan, sira Wiraraja'jati, atur siwalan, çatëng eng Daha uni.

17 Pukulun satur patik parameswara, nënggeh paduka aji, kang kēdw abuburwan, ring alas masangketa, paduka nata amrëgi, duwëg linagan mungpung pun kaladesi.

18 Ring tēgal dukut apēs tan alang-alang, arang tanpa suket wri, aneng alas-alas, taru rontog ¹⁾ arata, gumuk-gumukipun kēdik, jurang tan pringga, esi mong tan amrati.

19 Tan ana kēbo sapi samsam asingat, sēdēng amomotongi, tan lota (l. bota) binēdag, acepor ora (w) ula, sok sa-mong guguh kang kari, dening atuha, mpu Raganata eki.

20 Sampun sira amaca asmu garjita, sri Jaya-katong angling:
Warga dalēm kita, panēmbanga pangarah, enz. enz.

(aanwijzing van Jaya-katwang omtrent den opmarsch; omwerking in eigenwoorden van het desbetreffende stuk van de Pararaton).

29 lakuaning sañjata, ngalor prakasa lumindh, ing tani desa, loring Tumapël ėnti.

30 Kawēs wongnya katawan wany apalaga (voor waneh apalaga), pëjah ana akanin, umungsi jro kuťa, ana kempëh ing alas, angilya ring durgadesi, sañjateng Daha, maṇḍëg mangkweng Mëmëling.

31 Ingaturan sang aneng Tumapël nata, musuhira nēkani, yuda saking Daha, sri Jaya-katong sira, mangke wonten ing Mëmëling, paloking lawan katureng sri bupati.

32 Arupa tan pracaya sira angucap, „kadi pira rakwa'ji, Jaya-katong sira, mongkonoa ering ngwang, apan uwus byakta asih-ira pakenak, sumakuťaa kami”.

33 Kañcit tang bala peka tēka'usungan, atawan-tawan kanin, wadwa' gawa-gawan, ana'nak putw engēmban, pating parēngak anangis, lyan atuntunan, patik wēnang kikirik.

1) Zoo leze men in plaats van ron tog.

Kempër pangaladesaning satru, tan engët yan dosanira. (stop)

Hana ta wongira, babatanganira buyut ing Nangka, aran Bañak-wiđe, sinungan pasënggahan arya Wiraraja, arupa tan kandël denira, dinohakën, kinon adipatiya ring Sungënëb
anger Madura wetan (Par. 18, 16—19). Sira Bañak-wiđe atuwuh patang puluh tiga duk pamalayu, (Par. 18, 30 enz.)

amitra lawan sira'ji Jaya-katong, asuraweyan akenenan saking Madura sira Bañak-wiđe apa-sënggahan arya Wiraraja; mangkana sira'ji Jayakatong autusan maring Madura. Sira Wiraraja akirim surat çatëng i sira'ji Jaya-katong. Unining sawalan:
„Pukulun, patik aji matur ing paduka aji anënggeh paduka aji ayun abuburu maring tēgal lama, mangke ta paduka aji abuburuwa, duwëg kaladesanipun,

tam-bontën wonten baya, tam-bontën macanipun, tam-bontën baṇṭengipun, muwah ulanipun, rinipun; wontën macanipun, anging guguh”. Sang apatih tuha sira mpu Raganata kang ingaran macan guguh, apan sampun atuha.

Samangka sira'ji Jaya-katong mangkat amërëp ing Tumapel.

Sañjata kang saka loring Tumapël (19, 2—3)
..... rusak desa sa-kalor ing Tumapël.
akeh atawan kanin kang amamërangakën.

Sañjata Daha kang amarga lor maṇḍëg ing Mëmëling.

Sira baṭara Çiwa-Buda pijër anaḍah sajëng, ingaturan yan pinërëp saking Daha,

apahido sira, lagi amijilakën andika: „Kadi pira sira'ji Jaya-katong mongkonoa ring isun, apan sira huwus apakenak lawan isun”.

Duk angaturakën kang atawan kanin,

34 Tumingal sang nata samangka'smu kagyat, nimitanya'misinggih, rahaden Wijaya, kinon angalor sira, ingiring ing bala mantri, saha sañjata, winatya mapag jurit.

(De vermelding der namen van de volgelingen van Wijaya ontbreekt hier) Zie beneden.

35 Gumrëg lampah eng bala asigra-sigran, meh andungkap Mëmëling, tan kacaritaa, aprang ocak-ocakan

sang ing Tumapël winuni, sri Çiwa-Buda, pijër amukti kapti.

36 Amanah tan wikara agogoñjakan, anata-nata rasmi, rasmining taðahan, tan wruh yan musuh ana, saka kidul amëtoni, amrëp saksana, moktah sri narapati.

(De Rangga Lawe is hier onhandig aan het bekorten, ondanks het feit, dat dit gedicht wat de woorden betreft, in vervelende herhaling vervalt. B.v. de haast die Wijaya heeft om naar de kraton terug te gaan; de wanorde, die blijkbaar heerscht onder zijn gevolg en verder zijn vlucht, achtervolgd door Këbo Mundarang. Dit alles is in de Pararaton duidelijker en natuurlijker dan in de Rangga Lawe, die ter plaatse zeer verward is. En toch mag men m.i. bij dit stuk van de Par. niet aan een babadsche duidelijkheid of natuurlijkheid denken, doch wel aan een getrouwe historische beschrijving der feiten).

37 Kweh kawënan; juru pangalasanira, malayw atawan kanin, paksa umatura, ring rahaden Wijaya, tan kocap layune aglis, sampuning përang, duk tèka ing Mëmëling.

38 Katuju raden amupul bala curña, angëb soring waringin, nëhër ingaturan, moktah sirakanira, kinaladesa eng puri, sawingkingira, tandwa'na musuh prapti. enz. enz.

(De Rangga Lawe is hier vervelend langdradig. Wijaya doet verslag in eigen woorden van zijn overwinning)

(strophe 40 begint met dezelfde woorden die in 13 voorkomen).

Met 54 kunnen wij verder gaan de Rangga-Lawe-lezing met die van de Pararaton te vergelijken.

54 Para rangga këbo paða kawigaran, surak awantus bëðil, aswara rantunan, sira Këbo Mundarang, anrëng rahaden ingongsi, paksa ambuntal, raden pantës atangkis.

55 Mlëcat amañcal lëmah wai sisingkalan-ing amulukwa nitir, sumirat eng jaja-nira Këbo Mundarang, bëk eng ënðut watreng rahi, mundur angucap „ih dewa tuhu eki.

56 Lëmah talampakanira si pangeran, pinrih luput engongsi”¹⁾, saksana apiyak, kang tukar i

samangka sira mintuhu.

Samangka raden Wijaya tinuduh amaguta sañjata kang saka loring Tumapël

ingiring denira aryadikara enz. enz. (namen van de volgelingen van Wijaya onder wie als no. 2 Rangga Lawe). Zie beneden.

(Het bericht in de Pararaton over den dood van Krëtanagara c.s. is uitvoeriger. Bovendien is de Par. daarmee duidelijker en natuurlijker.

..... gumanti sira (Wijaya) kabalik, binuru tinut denipun Këbo Mundarang, sumëngka raden Wijaya ri sawah miring. Paksanipun Këbo Mundarang anduka ring buntal

Raden Wijaya amañcal sisingkalaning amuluku, ðaðanipun Këbo Mundarang tèkeng mukanipun këbëk ënðut, mundur tur angucap: „aðuh tuhu yan dewa si pakanira raden”.

1) In plaats van: ingongsih.

samangka, rahaden sira asalin, adadar-dadar, ring bala warga mantri.

57 Kang wineh cawēt giringsing wiwijeka, praca-ya koseng jurit, arēpaning lampah, Lēmbu Sora kalawan, Gajah-pagon, Mēdang Dangḍi, Mahisa Wagal, mantri pamuntat malih.

58 Nambi Bañak kapuk Kēbo Kapētēngan, Wirota Wiragati, Pamandana sama, braṣṭa'hyun i kamukan, ing musuh wirang apulih, nuli si Sora, matur saha wotsari.

59 „Duwēg mangke pakanira anēmpuha mēng-pēng pun kaladesi, pilih si pangeran, kang kaging-sir i nata, tan aty amuk amahoni”, mesēm rahadyan-mantri angyugalani.

(Verder weidt de Rangka Lawe tot het midden van strophe 82 breedvoerig uit over de gehouden tweegevechten. Bovendien zouden de volgelingen van Wijaya beloond worden terwijl zij nog niets uitgericht hebben, tenzij ze worden verondersteld reeds met succes gevochten te hebben).

De draad der vergelijking wordt weer opgevat met de tweede helft van strophe 82.

82 rusak kang wadwa Daha, waneh rowangnya naton, apan aridwawor alayu gigisin.

83 Ana dene sang putri sri Čiwa-Buda jaga kramaa kalih, ing raden Wijaya, sira uni katawan, tan tunggal paraaneki, punang panuwa, asēnētan akari (Vergelijk bij strophe 3 hierboven)

84 Aneka ¹⁾ baḍiyang pangaring-arangan-ing bala Daha uni, maraduta jaga, sangsaya'gēng urubnya, raden Wijaya marani, saha sañjata, sinēngguh satru kari.

85 Satingalira wontēn sirayinira, stri panuwa kapanggih, sinambut ta sira, ingēmban enz. (volgt een fantasie van den dichter tot 88).

88 Mesēm rahadyan angucap eng ken Sora, „ungsēbana'muk malih, pilih yayi sira, sang anom kapanggih”, ken Sora matur sabakti, „sampun pangeran, kudwangalokēn pati.

89 Pan sirayi panuwa punika dewa, sampun kawēnang malih, nirdon lampahira, kang tan tulus tinawan, tuwi wong pakanireki, akweh kang pējah, akēdik ingkang kari.

90 Apan yan paksakēna puliha pira, lēhēng lamun sirayi, anom kapanggih, dewa de pakanira, lwir laron nuruni agni, puhara braṣṭa, tan prayoga eng pati”.

(De laatste regel van 90, beginnend met *puhara* tot *raden angucap* van 91 is een fantasie van den dichter.

Samangka raden Wijaya adum lañcingan giring-sing ring kawulanira sawiji sowang, ayun angamuka. Kang dinuman sira Sora, sira Rangka Lawe, sira Pēdang, sira Dangḍi, sira Gajah. Sira Sora anēmpuh, akeh longira wong Daha. Aturira sora:

„Mangke pangeran pakanira anēmpuha, kaladesanipun mangke”. Anēmpuh raden Wijaya.

(In de Par. geschiedt het geven van de belooning na de overwinning bij den slag van Mēmēling en na de mislukte tegenaanval in de kraton; na het succesvolle vluchten achtervolgd door Kēbo Mundarang en vlak vóór de amok op de Dahaërs).

Mangkin akeh longing wong Daha, tur mundur kalangan wēngi, tumuli akuwu, sēḍēng sirēping wong tinut ingamuk manih denira raden Wijaya, samangka bubar wong Daha, akeh wong kēna tumbaking sama rowangipun, aridu [wong] pala-jēnging wong Daha.

Wontēn ta putrinira baṭara Čiwa-Buda sama istri kalih siki, jaga panggihakēna lawan raden Wijaya denira baṭara Čiwa-Buda, kalih sira kajarrah dening wong Daha; rahaden istri sira sang anom apisah lawan sira sang panuha, tan tunggal paranira malajēng. Weting (wong) Daha ta ridu dening pangamukira raden Wijaya. Kalaning wēngi, wontēn ta balēmaning wong Daha murub agēng urubipun. Kapanggih raden istri panuha irika, katinghalan sira denira raden Wijaya, engēt yen raden yayistri panuha. Mangkin ta denira sambut denira raden Wijaya,

tur angandika ring sira Sora: „Sora lah ta angungsed¹⁾ angamuk maneh, malar katēmua yayi sira sang anom”. Matur sira Sora: „Sampun dewa,

apan sira (ra)yi pakanira panuha sampun kapanggih; pira si kaṭahing kawula-pakanira puniki. (sluit aan achter 91)

apan yan amaksakēna angamuk pirantuka²⁾, lēhēng lamun sira rayi pakanira anom kapanggih, yen tan kapanggih, kadi lalaron anggēpok damar”.

(sluit aan bij het midden van 92)
(De met 90 corresponderende woorden komen in de Par. eerst later; zie beneden).

1) Behoort bij de woorden van Wijaya

2) Zóó in plaats van: sirantuka; de R. L. heeft ook: pira (zie 90).

1) Voor: ana ika

91 raden angucap: „iya po lingireki”.
92 „Duwëg pukulun pakanirengaturan, mundura depun aris”.

samangka rahadyan, Wijaya mundur sira, angëmban raden yayestri, nêhër lumampah sira ngalor sawëngi.

93 Saksana bang-bang wetan patih Mundarang, akon angalawadi, satru winangsulan, mangkat bala gagaman, pangañjur enz. (persoonsnamen)

94 Lakuning sañjata ambarat katiga, cacar pisan kapanggih, kiduling Talaga-Pagër sira rahadyan, tinututan ing prang lagi, wongira mapag, ganty anganten-anteni.

95 Sangsaya tuñdës sinrëg dening wong Daha, paksa mëgat-mëgati, Gajah-pagon aprang, ngunggut-unggut ginalah, dene pun Jalak-andinding, pupu kabranan, ¹⁾ trus angiwung abali.

(96 en 97 is grootendeels een fantasie van den dichter).

97 rahaden tëka nggamëli, roma angucap, „kongang po kita lari.

98 Ya mon tan bisa enak pada ngamuka”, Gajah-pagon abakti, „kawawa manira, anging depun atamban”, lumampah rahaden malih, angayam-alas, sumëngkeng wana-giri.

Sahuring raden Wijaya „iya denira iku.”

Samangka sira Sora matur maneh: „Duwëg pukulun, pakanira mundura, apan (enz. zie achter 90)

Samangka sira mundur, raden yayistri sira ingëmban, saratri sira lumaku mangalor,

esuk sira tinututan dening wong Daha,

katututan sira kiduling Talaga Pagër.

Wongira sama anganti angareni aprang angandëg ing wong Daha.

Sira Gajah-pagon katumbak pupune trus, anghing kawasa lumaku.

Andikanira raden Wijaya: „Gajah-pagon kawasa sira lumaku,

lamun tan kawasa lah pada angamuk.” „Kawasa manira pangeran, anging alon-alonan.”

En zoo zou men voort kunnen gaan.

1) In plaats van: kapranan.

§ 4. Opmerkingen betreffende de hierboven vergeleken gedeelten.

Str. 1. Hiervan is niet veel te zeggen dan dat de dichter geen raad weet omdat hij voor het eerst moet dichten.

2. De dateering (?) is duister; Krëtanāgara wordt hier genoemd: een jonge koning; hij moet bij zijn overlijden ten minste 38 jaar oud zijn geweest.

3. Het eerste stuk is niet duidelijk, tenzij men dit trekt bij de voorgaande strophe, met de beteekenis: „toen hij nog jong was, was hij werkelijk beroemd”.

De overeenkomst van het tweede stuk met de Pararaton-lezing kan alleen ontstaan zijn door dat de dichter laatstgenoemd werk voor zich gehad heeft.

4. De juiste verhouding van Wijaya en Krëtanāgara mag voldoende bekend worden geacht (Nag. zang 47,1). De uitdrukking *ari mindo* is ontstaan doordat de Pararaton ons mededeelt dat Wijaya de zoon van Mahisa-campaka zou zijn.

5. Deze strophe zet de slechtheid van Krëtanāgara uiteen.

6. Hierin kan men de woorden van de Pararaton gemakkelijk herkennen; *wrëda sira pinatih wiweka'diguna, wruh ing naya-ta (?) dewa* is zeer goedkoop materiaal voor een inlassching.

7. Van het verhaal Singhalanggala bestaat, behalve de reeds door Brandes genoemde, een geschonden exemplaar op kropak (kropak-Ms.no.858) van het Kon. Bat. Gen. Dit werk is betrekkelijk jong en is blijkbaar op Bali gemaakt.

8. Deze strophe geeft grootendeels woorden uit de Pararaton weer. Maar wat geeft het stuk tusschen *Buda* en *tëka* voor zin? Dat is wartaal, alleen om de strophe te vullen.

9. Wie een weinig kennis gemaakt heeft met de oorkonden van juist omstreeks dien tijd, weet dat een Majapahit-Tumapëlsche hofdignitaris in den regel twee namen (of een dubbelen naam) draagt.

Zoo is ook m.i. Kěbo Těngah, sang Apañji Aragani slechts één persoon. Dr. Berg volgt echter den maker van de Rangga Lawe, die tusschen die twee namen *karwa* = met of en, invoegt.

In deze strophe zijn weer nagenoeg dezelfde woorden van de Pararaton gebruikt. Maar wat beteekent hier *agarawalan*? hoe is het verband met de omgeving?

10—11. Ook bij deze twee strophen moet de schrijver van de Rangga Lawe de Pararaton voor zich gehad hebben. Het noemen van Kěbo Aněngah hier is de zucht-tot-aanvulling van de babad-makers. Want na den dood van Kěbo Těngah (Par. 19,20) wordt Pañji Aragani nergens anders meer genoemd. Dit is een bewijs dat het slechts twee namen van één persoon zijn.

12. Stoplap en verder woorden van de Pararaton.

13. Hier laat de maker van de Rangga Lawe de Pararatonwoorden, die ook voor ons onduidelijk zijn: *kempěr (a ing) pangaladesaning satru*, staan zooals zij zijn, omdat hij ook niet weet wat de bedoeling daarvan is.

14—15. Deze twee strophen bevatten een combinatie van twee plaatsen uit de Pararaton. Ook bij dit stuk is het duidelijk dat de auteur de Par. voor zich had. Bovendien is *atuwuh patang puluh tiga* niet goed begrepen, terwijl het slot van 15 een stoplap is.

Het heeft, geloof ik geen nut op deze wijze voort te gaan. M.i. is het duidelijk, dat de maker van de Rangga Lawe, toen hij bezig was zijn werk te schrijven, de Pararaton voor zich had, zoodat de Pararaton toch de moeder van de Rangga Lawe kan, neen: moet worden genoemd (Diss. blz. 169).

§ 5. Over den inhoud van de Pañji Wijayakrama

(alias het eerste deel van de Rangga Lawe).

Van deze kidung geeft Dr. Berg twee maal een inhoudsopgave. De eerste in zijn dissertatie blz. 47 en vlgg. is gecom-

bineerd met enkele beschouwingen, hetgeen de overzichtelijkheid eenigszins schaadt. De tweede, met enkele wijziging overgenomen van de eerste, is te vinden voor in de tekstuitgave zelf, blz. 9 en vlgg. Zij is vrij van ieder commentaar, hetgeen de overzichtelijkheid ten goede is gekomen.

Men zal echter wel willen toegeven dat een inhoudsopgave, hoe uitvoerig zij ook is, voor een tekstbeschouwing steeds ontoereikend moet worden geacht. Voor de tekstvergelijking hebben wij de inhoudsopgave dan ook buiten beschouwing gelaten.

Van de Pañji Wijayakrama valt met betrekking tot den inhoud niet veel te zeggen, daar de auteur, naar wij boven trachtten aan te toonen, de Pararaton met de oogen gevolgd heeft. Alleen de herkenning van de in de Pararaton niet bij name genoemde, jongere prinses van Tumpal en hare liefdesbetrekkingen met Wijaya — het sturen van een koppelaarster enz. enz. (IV 16—83; Diss. blz. 34), o zoo vervelend ook in andere gedichten — moet aan de fantasie van den maker toegeschreven worden.

Het optrekken van de Majapahitters tegen Daha om de Zuid via Singasari (Malang) is m.i. niet anders dan een naäperij van het optrekken der Dahaërs tegen Tumpal (Zang VII, 8; Diss. blz. 58). De afstand is n.b. vier maal zoo groot als die van Majapahit-Daha in rechte lijn.

Verder is de ontmoeting te Běřěběg (Zang VII, 9) van het leger, dat om de Zuid gaat, met dat, hetwelk om de Noord marcheert, gespeend van iedere logica. Volgen wij de meening van Dr. Berg, dat Běřěběg (zie lijst der eigennamen) tusschen Singasari en Majapahit zou liggen, dan vragen wij ons af: wat willen de verzamelde legermachten daar gaan doen? Een aanval uitvoeren op Daha? Hoe nu?

Wordt met Běřěběg bedoeld de gewezen Afdeelingshoofdplaats van dien naam — thans verwisseld met Ngandjoek — een plaats die dichter bij de grens van Madioen dan bij de Brantas, en dus Westelijker ligt dan Daha-Kadiri, dan begrijpen wij

niet hoe het Zuidelijke leger die plaats kan bereiken zonder langs de hoofdplaats Daha zelf (ook per prauw langs de Brantas) te gaan. In het kort, het wil mij voorkomen dat de maker van de Rangga Lawe den naam Běřěběg bij Kediri heeft gehoord en verder zonder zich te storen aan strategische of geografische bezwaren, dien naam in zijn beschrijving betreft.

Ook Bharata-Yuddha'sche motieven meenen wij in de Rangga Lawe te kunnen aanwijzen (Zang VII 21—25; Diss. blz. 58; Bhar. Y. XXXV, 4—14). Verder is Rangga Lawe zang IX 79 te vergelijken met Bh. Y. XIII, 30; R. L. zang XI, 191 met Bh. Y. X, 12.

Eenzoo is de dood van Kěbo Anabrang te vergelijken met, en wellicht zelfs geïnspireerd door Bh. Y. XX, 6 en 10.

§ 6. *Over den inhoud van de echte Rangga Lawe*

(het tweede stuk van de Kidung).

Van den inhoud van dit tweede stuk valt historisch nog veel minder te spreken dan van die van het eerste stuk. Immers de kern van de geheele gebeurtenis is slechts wat men in Dr. Bergs dissertatie met de volgende woorden weergegeven vindt: „Nu was het Rangga Lawe tegengevallen, dat niet hij (of Sora, maar Nambi) ¹⁾ amangkubumi was geworden” (blz. 67). Hij maakte een opstand en: „Tosan, Kidang Galatik, Sidi, enz. sloten zich bij Lawe aan”. Na de nederlaag van Lawe, „bleef alleen Kidang Galatik over” ²⁾.

Ziedaar de kern van het geheele tweede deel. De bovengegeven woorden deels van Dr. Berg, deels van mij, corresponderen met de Pararaton blz. 25, 5—15. De rest van het tweede deel is niet anders dan bombast. Dit zal ik duidelijk maken door een beschouwing te geven van de compositie van dit deel. Die van het eerste deel, dat de Pararaton getrouw volgt, kunnen wij onbesproken laten.

¹⁾ Door mij tusschen () geplaatst

²⁾ Eenigszins omgezet.

Terloops zij echter opgemerkt, dat de Rangga Lawe een stuk bevat dat voor de kennis van den Damarwulan-roman van belang kan worden genoemd. In zijn Pararaton (Nw. ed. blz. 182) tracht Brandes aan dezen laatsten roman een historischen grondslag te geven door enkele overeenkomstige „feiten” te noemen. Niemand zal de juistheid, althans waarschijnlijkheid, van Brandes' meening in twijfel trekken. Ook vóór de bekendmaking van de Pararaton namen de Javanen aan, dat de Damarwulan-roman een historischen grondslag moet hebben in den Majapahitschen tijd. Maar hoe de wordingsgeschiedenis, de verbreiding van dezen roman is — een prachtig onderwerp voor een proefschrift — daarnaar is voor zoover ik weet nog nooit een onderzoek ingesteld.

Het bedoelde stuk, nl. het afscheidnemen van den held bij zijn echtgenooten, waarbij gewag wordt gemaakt van zijn minderjarigen zoon (Zang X), doet ons sterk denken aan, of liever: moet de bron, althans van dezelfde bron zijn als het afscheidnemen van denzelfden held in den Damarwulan-roman (Diss. blz. 172). Hier wordt van twee minderjarige zoons gesproken. Een groot verschil is echter dit, dat Rangga Lawe in het gelijknamige gedicht ten strijde optrekt *tegen* zijn vorst, terwijl zijn naamgenoot in den Damarwulan-roman voorbeeldig *voor* zijn vorstin den geduchten vijand tegemoet gaat (Verhandelingen Bat. Gen. deel 30 blz. 37 (Jav. cijfers) en vlgg.)

Na dit uitstapje komen wij nu terug tot de beschouwing van de compositie van de Rangga Lawe.

§ 7. *De compositie van de Rangga Lawe.*

In de Pararaton is Rangga Lawe reeds in de hachelijke tijden van Wijaya steeds een trouwe en dappere bondgenoot van den laatste. Hij neemt ook deel aan den strijd tegen de Dahaërs, die een inval doen in Tumapël.

In het gedicht treedt hij echter eerst op als Wijaya het dorp Majapahit heeft ge-

sticht (Diss. blz. 56; R. L. Zang VI). Dit is licht te begrijpen, want als hij straks in het tweede deel de grootste rol spelen moet, moet hij ook voor dit deel bewaard worden; hij mag vóór den strijd tegen Daha niet te vaak genoemd worden. Daarom wordt hij voorgesteld als iemand, die Wijaya tot zijn vestiging te Majapahit onbekend is gebleven. Dit nu is volkomen in den stijl der wajang-lakons. Ook daar moet de held „bewaard” worden tot zijn groote optreden.

Een vader moet de held ook hebben; want als hij dien niet heeft, dan zal er niemand zijn, die hem straks aanmaant om zijn verkeerd besluit tot rebelleeren tegen zijn koning te herzien. Wie moet nu deze vader worden? Natuurlijk de persoon, die in het eerste stuk de grootste rol speelt, en dat is Wiraraja.

Dit alles lijkt mij veel te veel schematisch om nog naar den historischen grond daarvan te zoeken. Het is alles „gemaakt”. Maar laten wij nog een oogenblik verder gaan.

In de vergaderzaal beklaagt Rangga Lawe zich bij den koning (hier nog Wijaya zelf, terwijl in de Pararaton uitdrukkelijk Jayanagara wordt genoemd, tegen wien Lawe rebelleert), dat deze niet hem tot patih aanstelt, maar Nambi, zoodat de koning hem onrecht aandoet. Daarna maakt hij, nog steeds in de pasewakan, herrie met den persoon, die op dat oogenblik na den koning zelf de macht in handen heeft, n.l. Nambi, die toch patih is, om vervolgens, n.b. nog in tegenwoordigheid van den vorst, alles kort en klein te slaan. Verder geeft men hem nog gelegenheid om heelhuids de stad te verlaten, ten einde straks een leger te verzamelen tegen zijn vorst.

Zooiets is absoluut ondenkbaar, vooral omdat het hier geldt een Javaansch hof van dien tijd. Indien Lawe werkelijk dat alles gedaan had, zou hij zonder eenig pardon op staanden voet zijn afgemaakt! Vergelijk slechts het gebeurde met Pangeran Alit, in Veth's *Java* II blz. 4. En evenals het begin van zijn opstand reeds onhistorisch moet

zijn, zoo is ook de rest van het verhaal volkomen „babadsch”, alias „maakwerk”.

Een klassiek voorbeeld van het maken van een opstand geeft ons Nambi. Hij gaat van den kraton zonder lawaai weg, komt niet terug en maakt daarna opstand. In den Nieuw-Mataramschen tijd is dit ook de manier om tegen de Overheid te rebelleeren. Mangkoeboemi, de eerste Sultan van Jogja b.v., doet hetzelfde als Nambi, (Veth II blz. 166—167). Dipanegara nagenoeg evenzoo (Veth II blz. 366). Ook de beide zoons van Poegër en verder Poegër zelf, de latere Pakoe Boewana I (Veth II, 96) zou men nog kunnen noemen. Trouwens, uit de weinige woorden die de Pararaton aan den opstand van Rangga Lawe wijdt, kunnen wij opmaken dat ook Lawe, evenals andere rebellen *in spe*, heimelijk naar Toeban is vertrokken om menschen te werven (lett.: bedriegen, *angapusi*) en eerst daarna, en wel vanuit of in Tuban, aan het rebelleeren is gegaan. Dus niet zooals de maker van het gedicht ons wil doen gelooven, met zijn verhaal over den amok, die Lawe in de paseban gaat maken, doch op de gebruikelijke wijze.

Waar de maker van het gedicht wil dat alles nog onder Wijaya zou hebben plaats gehad, behoeft het ons niet te verwonderen dat de vermelding van het jaartal van Majapahits stichting en dat van 's vorsten dood geheel achteraan wordt geplaatst. Immers die vermelding behoort te staan aan het slot of het slot behoort die vermelding te bevatten, wat precies hetzelfde is. Nog zotter, in onze oogen een historische bedriegerij, doch bij de babadmakers een begrijpelijke handelwijze, is strophe 10 van Zang XIV (laatste), waarin Kudamrëta en Cakrakusuma (Cakradhara) kinderen worden genoemd van de beide prinsessen, dochters van Krëtanagara, die echtgenooten zijn geworden van Wijaya.

Ook het noemen van het gedicht Parthayajña is door den maker in een ander verband en op een andere plaats gebracht dan in de Pararaton; zooiets is gewoon bij de babadmakers.

Hoewel het bovenstaande m.i. reeds meer dan genoeg is om te waarschuwen tegen het toekennen van eenige historische waarde aan de Rangga Lawe, m.a.w. tegen de veronderstelling, dat dit werk niet afhankelijk zou zijn van de Pararaton, acht ik deze bespreking niet compleet indien niet een enkel woord zou worden gewijd aan eenige der persoonsnamen. Reeds in zijn inleiding van de Pararaton zegt Brandes het volgende: „Af en toe heeft ook de dichter van die Kidung (Rangga Lawe), onze kroniek niet goed verstaan of verkeerd begrepen, wat zelfs zoo ver gaat, dat hij woordvormen afgeleid van plaatsnamen als de namen van personen bezigt”, enz.

Zonder eenigen twijfel heeft Brandes hiermee op het oog de woorden *pawagal* en *pamandana*, die in de kidung inderdaad persoonsnamen zijn geworden. Dr. Berg nu houdt deze mededeeling van de kidung voor de juiste en werpt bovendien een o.i. zeer onaannemelijke theorie op, dat de Pararatomsche *pamandana* en *pawagal* zouden staan voor *papamandana* en *papawagal*¹⁾. Deze theorie latende voor wat zij is, zou ik Dr. Berg willen vragen wat hij denkt ten aanzien van de *wong Mandana* van de Pararaton (blz. 25, 31). Volgens Dr. Bergs theorie zou dit woord dan moeten zijn voorzien van pa-pa.....

In de Pararaton komt de vorm met *pa-* in voldoende aantal²⁾ voor, zoodat wij niet behoeven te twijfelen wat de beteekenis van dien vorm is; zij is: gebeurtenis aangevend. Nog in de Javaansche babads komt die vorm voor in dezelfde beteekenis, b.v. *patjina*, de strijd tegen de Chineezers in den tijd van Kartasoera; *pakëpung*, de omsingeling van Solo door de Compagnie vereenigd met de troepen van de Mangkoenëgaran en die van den Sultan van Jogja; *Parayut*, geschil tusschen Solo en Jogja over de grens van de twee nieuwe Vorstenlanden.

Het eenige voorbeeld van dezen vorm, dat men in Roorda's Javaansche Grammatica (4de druk blz. 112) vindt, is het volgende: „Ook van den naam van een plaats kan een substantief denominatief gevormd worden, om iets te beteekenen, wat dàar plaats gehad heeft, b.v. *padjatisari*, wat plaats gehad heeft te Djatisari”.

Het is m.i. niet vatbaar voor tegenspraak dat *pamandana* afgeleid moet zijn van het bovengeciteerde *Mandana*. Wat dit laatste ook mocht beteekenen, laten wij daar. Maar ons lijkt het uitgesloten dat èn *Mandana* èn *pamandana* in de Pararaton persoonsnamen zouden zijn; evenzoo *pawagal*. Juist het feit dat *Pamandana* en *Pawagal* in de kidung persoonsnamen zijn geworden, typeert des te duidelijker de waarde van de Kidung.

Met de persoonsnamen zouden wij eindelijk verder kunnen gaan. Zoo is de naam Çri Kirana, gemalin van Jayakatong, koning van Daha-Kadiri, klakkeloos overgenomen uit de Smaradahana. Maar ook Pararatomsche personen uit vroegeren tijd worden in de kidung genoemd alsof zij personen-van-dezen-tijd zijn. Bv. Mahisa Bungalow, tijdgenoot van Wişnuwarddhana, Par. 18, 11; Këbo Wilalungan (Par. Mahisa Walungan), jongere broer van Daṇḍang Gëṇḍis, enz. enz.

Vreezende dat deze bespreking te lang zou worden, wil ik ten slotte nogmaals met den meesten nadruk zeggen, dat van het oordeel van Brandes, Kern en Van der Tuuk omtrent de Rangga Lawe geen enkel puntje kan worden teruggenomen, laat staan dat dit oordeel zou moeten worden herzien, en dat de waarde van de Pararaton, zooals zij door Brandes aangegeven is — het bekend worden van de Kidungs, zooals deze door Dr. Berg zijn uitgegeven en toegelicht, ten spijt — niet lager mag worden aangeslagen.

1) Overdruk-Feestbundel blz. 32 noot.

2) Zie Woordenschat onder pa-.

Weltevreden, Juli 1930.

EENIGE HISTORISCHE EN LEGENDARISCHE PLAATSNAMEN IN JOGJAKARTA

door

Dr. L. ADAM,

Assistent-Resident te Jogjakarta.

Het leek mij wel van eenig nut, om de plaatsnamen, die ik op mijn tournee's door Jogjakarta tegenkwam en waaraan historische of legendarische herinneringen waren verbonden, vast te leggen.

Voor zoover ik over de betrekkelijke litteratuur kon beschikken heb ik die vermeld.

Mijn gegevens zijn allerm minst volledig en dateeren voornamelijk uit den Mataramschen tijd.

I. Kêdaton-Plèrèd en omgeving.

Ik koos allereerst het beroemde centrum: Kêdaton-Plèrèd, de kraton van Amangkoerat I (1646 — 1677), maar vermoedelijk nog gebouwd door Sultan Agoeng, omdat zoowel uit Hollandsche ¹⁾ als Javaansche ²⁾ gegevens blijkt, dat de Vorst spoedig na zijn troonsbestijging de zeer uitgestrekte Kraton betrok.

In de *Babad Tanah Djawi* blz. 260 leest men echter, dat Mangkoerat I den last gaf, om den Kraton te bouwen, en, hoewel hij er alle menschen uit de Montjânegârâ ³⁾ aan het werk zet, kan het reuzencomplex, dunkt mij, in twee jaar niet gebouwd zijn, want immers in het Daghregister 1648 blz. 54 leest men: „alsoo hier jegenwoordich in den Mataram veel te doen is in het versetten van het huis van den Sousouhounangh.”

Van de oorspronkelijke Kraton en omgeving bestaat een tekening van Rijklof van Goens, die herhaaldelijk dit hof heeft bezocht; de tekening berust in het Rijksarchief ⁴⁾. Een reproductie hiervan werd

mij, dank zij de hulp van Prof. Schrieke, toegezonden. Ik kom op die kaart straks terug. Verder vindt men uit veel lateren tijd een tekening van G. J. Oudemans gepubliceerd en op het terrein geverifieerd door P. J. F. Louw ⁵⁾. Het is jammer, dat die tekening nog zoo onvolledig is. De bejaarde gewezen loerah van Baléredjâ, Setrâdiwirjâ geheeten, die nog precies weet hoe de Kraton er uit gezien heeft, verstrekte mij nog de volgende gegevens.

Van het Noorden komende heeft men dichtbij de huidige passer sawahs, die nu nog *aloon*² genoemd worden. De door Oudemans op zijn kaart met stippellijnen aangegeven *sitinggil* ligt bezuiden de *aloon*². Ten zuiden van de *sitinggil* liggen aan weerszijden van den weg, die naar de huidige *dèsa* Kêdaton loopt, de sawahs, die *Nglawang* heeten. De ligging van de verschillende vroegere muren, pleinen, bangsal kentjânâ, wachthuizen, de Gedong kemoening, de Tratag rambat, de Kratonmoskee Soerânâtâ, de Gedong gedondong, de Balé-kambang (een nu nog heel laag gelegen sawah), het tijgerhok, de Soemoer gemoeling, alwaar de poesakakrissen werden gewasschen, is nog precies aan te geven. Lang niet alles is door Oudemans aangegeven. Vergeten is ook de tegenover de tegenwoordige suikerfabriek gelegen *moskee*. Van die moskee zijn nog verscheidene *oempak's* (neuten) over; het terrein, dat niet bewoond mag worden, ligt

1) *Daghregister* 1648, 54 (onder 25 Maart).

2) *Babad Tanah Djawi* blz. 267.

3) *Babad Tanah Djawi* blz. 260.

4) *Veth, Java II* : 370 noot 3.

5) Zie: *De Java-oorlog*, deel II : 256—257, 279 e.v. en Kaarten en tekeningen behorende bij dit boek plaat III. Oudemans had deze kaart al eerder aangeboden aan het Bataviasch Genootschap. Zie: *Notulen van dit Genootschap*, deelen XXX (1892) : 61 en XXXI (1893) : 17.

in de dèsa¹⁾ Kahoeman. Bewesten de moskee liggen graven, onder meer, volgens het opschrift, één van Raden Ajoe Singāsari, die in den volksmond Kangdjeng Ratoe Plaboehan heet, en één der gemalinnen van Mangkoerat I zou zijn geweest. Het graf wordt niet vanwege de Kraton onderhouden. Het is dus waarschijnlijk geen *padmi* van den Vorst geweest. Was zij wellicht de echtgenoot van Pangeran Singāsari, één der zonen van Mangkoerat I²⁾?

Wel staat op de kaart van Oudemans vermeld de desa Kepoetrèn, die weer westelijker dan Kahoeman ligt en vroeger ook deel uitmaakte van den Kraton.

Op de kaart van Van Goens is de ommuurde enorm uitgestrekte stad, waarvan de eigenlijke kraton slechts een klein onderdeel vormde, geteekend. De Kraton is er heel klein op aangegeven. De onderdeelen daarvan zijn nauwelijks met het bloote oog te zien. Merkwaardig is, dat de straks te beschrijven Segârâjāsā er niet op staat. Ten zuiden van den Kraton strekt zich een ontzaglijk groot jachtterrein uit, maar van een meer is niets te vinden.

Zooals algemeen bekend is, betraden de Compagniesdienaren door de noordelijke poort van Kaliadjir³⁾ de stad. Van dit punt uit liep een groote breede weg, die ook op de kaart van Van Goens te zien is, vermoedelijk in Zuidwestelijke richting rechtstreeks naar den Kraton van Plèrèd. In de nog bestaande dèsa Kaliadjir kan men het erf (waarop niemand een huis durft te bouwen) aanwijzen waar eens een pasangrahan gestaan moet hebben.

Volgens de kaart-Van Goens passeerde men van Kaliadjir naar Plèrèd verschillende woningen van Pangéran's en Regenten,

die allen met hun namen in de legenda („Aanwijsingh van de voornaamste Plaatsen”) vermeld zijn, maar waarvan ik er geen meer in plaatsnamen heb teruggevonden.

Opvallend is de groote dalem, die uitgestrekter lijkt dan de kraton zelf, in het Zuidwesten van de stad, die volgens de legenda bewoond werd door Pangéran „Cnopiae” of „Cnopioe”. Wie deze Pangéran geweest is, is mij een raadsel⁴⁾. Niet ver van zijn woning was de „Groote Markt”

Een lugubere herinnering aan den tijd van Mangkoerat I is het sombere kerkhofje van *Banjoesoemoeroep* (kaloerahan Dron-tjā), dat door geen prijaai betreden mag worden, in de buurt van Imāgiri, waar Pangéran Pekik van Soerabaja met zijn geheele familie begraven ligt. Zooals men weet werden dezen op last van Mangkoerat I vermoord, omdat de Pangéran een voor den Vorst bestemde vrouw (Rârā Oji geheeten) voor zijn kleinzoon, den lateren Mangkoerat II, had geschaakt⁵⁾. Hier heeft ook gelegen de Rijksbestuurder van den tweeden Sultan (Sultan Sepoeh) van Jogjakarta, die in den Kraton gekrist werd⁶⁾. Het graf is echter later naar Mlangi, ten Noorden van Demakidjo, overgebracht⁷⁾.

Niet ver van de Vorstelijke begraafplaats van Imāgiri ligt die van Girilājā. Hier liggen volgens een opgave van den djoeroekoentji, begraven:

1. Pangéran Djoeminah⁸⁾, zoon van Panembahan Sênāpati en Ratoe Retnādiomilah⁹⁾.
2. Ratoe Mas Paṭi¹⁰⁾, dochter van Sultan Sédā Krapjak.
3. Ratoe Pengajoen, gemalin van Mangkoerat I.

1) *Désā* beteekent in Jogjakarta woonbuurt; De sedert de reorganisatie geschapen dorpsgemeenschappen worden *kaloerahan* genoemd.

2) Zie *Babad Tanah Djawi* 271.

3) Zie o.a. *Dagbregister 1647—1648*, blz. 109 en 116. Verder Mevr. Fruin-Mees in *Tijdschr. v. Ind. T.L. en V.* afl. 1 en 2 van 1927, blz. 160. Zie ook voor gegevens van ouderendatum: De Jonge t.a.p. V : 47 (uit 1624) en Mevrouw Fruin-Mees in *Tijdschr. voor Ind. T.L. en V.* deel 66 : 413 (uit 1630).

In Kaliadjir schijnt in den tijd van Mangkoerat I ook gevochten te zijn; Zie *Babad Tanah Djawi* blz. 311.

4) Was het wellicht Pangéran Krapjak, de opvolger van Sênāpati?

5) Zie *Babad Tanah Djawi* 284 en Veth, *Java* II : 15.

6) Zie Veth II : 300.

7) Zie over *Banjoesoemoeroep* ook H. J. van Mook in *Kol. Tijdschrift* jg. 15 (1926) blz. 360.

8) Zie *Babad Tanah Djawi* 180.

9) Zie *Babad Tanah Djawi* 187, 193, 194, 195.

10) Vermoedelijk ook Ratoe Pandan geheeten; Zie *Babad Tanah Djawi* 216

4. Pangéran Mangkoeboemi, zoon ¹⁾ van Sultan Sédâ Krapjak.
5. Pangéran Sokâwati, zoon van Sultan Agoeng ²⁾.
6. Pangéran Harjâ Martâsânâ
7. Vier jonge kinderen van Pangéran Mangkoeboemi.
8. Radèn Toemenggoeng Harjâ Wongsâ, de emban van Ratoe Mas Paçi.
9. Buiten de „Gedong ageng”:
 1. Kjahi Djoeroe Wirâprâbâ.
 2. Raden Ajoe Mangkoekoesoemâ.
 3. Raden Toemenggoeng Wirâgoenâ.
10. In het Oostelijk deel van de begraafplaats: Sultan Tjerebon, die volgens het volksverhaal, gedurende het maken van de Segârâjâsâ in Mataram was en aldaar overleed. Verder nog een zekere Kjahi Ageng Sentong, vermoedelijk een kluizenaar die vroeger ten zuiden van Girilâjâ zijn eenzaam leven leidde en Kjahi Ageng Giring ³⁾.

Bezuiden de dësâ Kedaton-Plèrèd ligt de desa Poengkoeran. Dat moet dus de achterzijde van den Kraton geweest zijn. Door die dësâ loopt nu nog de dijk, *tambak* genoemd, die de Segârâ-jâsâ, het kunstmatig meer, dat vermoedelijk op bevel van Amangkoerat I is gemaakt, omringde. De dijk is over een groote lengte nog terug te vinden. Hij liep vlak tegen de oostgrens van den Kraton en boog in den zuidoostelijken hoek naar het westen, door Poengkoeran heen om later in Zuidwestelijke richting op de Opak af te gaan. Aan den oever van de Opak dichtbij de dësâ Tambak in de dësâ Karèt (men zegt, dat de menschen van deze dësâ vroeger gomelastiek aan den Kraton van Jogjakarta moesten leveren). In de kaloerahan Tambakredjâ ziet men nu nog duidelijk het einde van den dijk. Volgens de inlichtingen van den oud-loerah van Baléredjâ, Setrâdiwirjâ, moet vroeger de

dijk door de tegenwoordige Opak heen, zich hebben aangesloten bij den rotsachtigen berg Râsâwoeni, een berg waaraan ook eenige legenden verbonden zijn, die ik straks nog zal mededeelen.

Ten Zuiden van den Râsâwoeni was een natuurlijke uitlaat van het meer. Die plaats heet nu nog: Sabrang. Vermoedelijk is dit de „plèrèd” geweest waaraan de Kraton zijn naam te danken heeft.

Wie de situatie aldaar plaatselijk opneemt kan dan zien, dat bezuiden Sabrang, dat één geheel vormt met den Râsâwoeni, het Imâgirische heuvelland een natuurlijke opdamming van het meer vormde.

Vermoedelijk moet de nu nog aanwezige maar niet in zijn geheele lengte intact gelaten „tambak” aan den Noordkant van de Opak veel hoger zijn geweest dan de bestaande dijk. Deze moet ongeveer bij de dësâ Goenoengkelir het meest noordelijke punt van het meer gevormd hebben. Ook hier sloot de dijk op heuvels aan de overzijde van de Opak aan.

Aan de overzijde van de kali Opak, ongeveer ten Zuidoosten van Poengkoeran, ligt de dësâ Segârâjâsâ (kaloerahan Segârâjâsâ, ressorteerende onder Koeta-gedé, Solo). Men vertelt in deze streek algemeen, dat hier vroeger een klein kunstmatig meer door Sultan Agoeng moet gemaakt zijn. Dit meer zou ontstaan zijn door een afdamming van de Kali Pesing. Ik trof daar nog een dijk aan, die aansloot bij den Goenoeng Salatan — de berg waar Sultan Agoeng volgens de verhalen zijn salat geregeld verrichtte — één der heuvels van het Imâgirisch gebergte, dat ook hier weer de natuurlijke zuidelijke afdamming van het meertje gevormd zou hebben. De dijk, zooals die nu nog bestaat, loopt van den Goenoeng Salatan noordwaarts langs een dësâ die ook Tambak heet, tot dichtbij de dësâ Segârâjâsâ, alwaar het Kedoeng Djaran heet, een kedoeng, die vroeger heel diep geweest moet zijn.

De bovengenoemde stokoude gewezen loerah van Baléredjâ vertelt, dat op dit punt het meer zijn uitlaat gehad moet hebben. Eerst had men de „boetjalan” meer

1) Vermoedelijk: broer van Sultan Sédâ Krapjak en zoon van Panembahan Senâpati, zie *Babad Tanah Djawi* 209 en 216.

2) Dit schijnt onjuist. Volgens *Babad Tanah Djawi* 216 was hij een zoon van den in de vorige noot genoemden Pangéran Mangkoeboemi.

3) Andere gegevens omtrent Sultan Tjerebon, Kjahi Ageng Sentong en bijzonderheden omtrent Kjahi Ageng Giring vindt men bij Van Mook t.a.p. blz. 359.

noordelijk, iets bezuiden den Goenoeng Salatan, op een punt, dat Ngipeng heet, gezocht, doch daar hadden voortdurend doorbraken plaats, zoodat men dus toen Kedoeng Djaran beter achtte. Zou de diepe kedoeng misschien door het naar beneden stortend water gevormd zijn?

De dijk liep verder door de dèsa Kloron¹⁾ noordoostwaarts en boog zich later weer om naar het zuidergebergte. Van dit gedeelte heb ik geen spoor meer kunnen vinden. Mangkoerat I vond dit meer te klein en liet toen de veel uitgestrektere Segarajassa maken, waarvan ik hierboven de begrenzing aangaf.

Professor Dr. B. J. O. Schrieke was zoo vriendelijk, om voor mij enkele gedeelten van het „Daghregister” over te schrijven, waarin melding gemaakt wordt van de Segarajassa van Amangkoerat I.

Zoo schrijft de Resident van Japara in een brief, die op 7 Juli 1659 in het „Casteel Batavia” werd ontvangen: „Soo hadde mede verhaelt, dat de Maj^t een uyttermaten behagen in de Bengaelse vier ossiens met hare carreties²⁾ genomen hadde sulcx de vier stranthoeren³⁾ om noch meer van deselve te mogen hebben aan hem, Michielsen⁴⁾, naderhant ook geschreven hadden, als bij de afschriften, die oversont, conde gesien; ende waren de ossies met de carreties met groot gommelach voor den Sousouhounangh gebracht, die daar veel tijds met zijn wijven selffs mede naer zijn groote nieu gegraven viver reedt.....”⁵⁾.

Men zou hieruit opmaken, dat het meer toen pas gegraven was, d.w.z. men zal toen bezig geweest zijn met het uitgraven van den grond om de dijken te maken. Dit moet,

1) Kloron beteekent: beide. Heeft mogelijk Mangkoerat I naast de kleine „Segarajassa” van Sultan Agoeng een tweede meer gemaakt? Prof. Schrieke maakte er mij op attent, dat Raffles in zijn *History of Java* 2e ed. II 255 e.v. meldt, dat de segarajassa reeds onder Sultan Agoeng gemaakt zou zijn. Is dit misschien de segarajassa van de Kalipesing?

2) De Compagnie had den Soenan Amangkoerat I vier karretjes met 2 paar kleine Suratsche osjes gezonden. De Vorst was blijkbaar zeer ingenomen met het geschenk.

3) Deze vier „stranthoeren” hadden om een geschenk voor den Soenan gevraagd.

4) Dit is de Resident.

5) *Daghregister* 1659 blz. 137. Op blz. 139 wordt de Segarajassa nog eens genoemd.

dunkt mij, een reusachtig werk geweest zijn. In het *Daghregister* van 1661⁶⁾ wordt vermeld, dat de Soenan bezig was „om zijn woonplaats tot een eyland te maken en daer aen 300 duysend man in ’t werk hadde, zoo dat daer door de strandheeren niet en konden afkomen. In 1663 (*Daghregister* van dat jaar blz. 442) leest men: „Daer en zijn geen 2 lasten (boonen en cadjang) in 5 maenden tijds van Madura, Grisse en Arosbaya tot Japara aen de markt gebracht. De oorszaak daarvan is, dat de regenten van de voorsz. plaatsen, daer die granen alleen van daen comen, sedert de maend van Februari lestleden met meest alle haere dienaren en boeren in de Mataram ten hove zijn geweest”

Het *Daghregister* van 14 Maart 1659 spreekt er van, dat menschen van Krawang „voor den Sousouhounangh lange in de Mataram hebben gearbeit, sulcx niet hebben kunnen saeyen noch planten”. Er was daar zelfs gebrek aan rijst. Dr. de Haan⁷⁾ meent, dat een dergelijke massa-oproep, die alleen in buitengewone gevallen plaats had⁸⁾, in verband stond met den bouw van een nieuwen kraton, maar de kraton van Plèrèd moet naar alle waarschijnlijkheid toen reeds afgebouwd zijn geweest⁹⁾.

Van de voltooiing van het meer vindt men een bericht, dat op 1 October 1663 te Batavia werd ontvangen. In het *Daghregister* van dat jaar wordt op blz. 466 vermeld: „’t is thans in Mataram still: het maken van de zee ofte groote vijver achter het hof van den Sousouhounangh, genaemt Segarajassa, is werder bij de hand genomen en voltrocken; doch de Sousouhounangh en heeft, soo ’t schijnt, geen groote lust om sich daerin te vermaken, gelijk hij voor desen met vaertuijgen wel placht te doen”. Men schijnt dus op het meer te hebben kunnen varen, toen het nog niet geheel klaar was.

6) Blz. 275 (12 September).

7) *Priangan*, III § 308 op blz. 183.

8) Zie omtrent de diensten in den Mataramtijd: *Eindrésumé*, III. 146 e.v. *Priangan* III § 64, § 297 e.v.

9) De Kraton werd vermoedelijk in 1648 door den Vorst betrokken. Zie *Daghregister* 1648, blz. 54.

Omtrent het maken van de Segarajasa vindt men in het Daghregister van 1663 nog twee plaatsen, namelijk op de bladzijden 362 en 442.

Er moet in het meer ook een eiland geweest zijn. Het is nu nog terug te vinden; het stuk grond heet Poelon. Men bereikt het het gemakkelijkst van de gerdoe van Soerèn uit, in Oostelijke richting loopende. Het is een hooggelegen stuk grond, vlak aan den Opak gelegen. Dit eiland was middels een dijk met den grooten dijk verbonden. Van de drie putten, die op het eiland waren, is er nog één terug te vinden, zij ligt vlak aan de Opak en is natuurlijk allang gedempt. Verder moeten er vroeger zes beelden gestaan hebben, die echter helaas door een bandjir van ± 60 jaar geleden meegesleept zijn. Alleen is er nog één olifantsbeeld gered; dit staat nu op het erf van den loerah van Baléredja.

In de onmiddellijke omgeving van de dèsa Keaton ligt nog een desa Soerèn. In een vergadering van vele loerah's werd door een zekere Doelgani uit Djedjeran verteld, dat deze naam was afgeleid van *asoe lèrèn*; deze opmerking lokte een spontane lachuitbarsting van alle aanwezigen uit.

Het verhaal luidde ongeveer als volgt. Kjahi Tjabolèk, die in de dèsa Kanoman, ten Zuidwesten van Soerèn gelegen, woonde en als Mohammedaansche heilige wijd en zijd bekend was, had twaalf honden, die hij Ketib noemde bijv. Ketib poetih, Ketib abang enz. De bevolking was daarover niet te spreken en klaagde den heilige bij den Vorst aan. Deze besliste dat hij verbrand moest worden. Hij werd aan een boom vast gebonden, en de brandstapel bestaande uit arénvezel, hout en olie werd in brand gestoken. De twaalf honden bleven in de buurt van den brandstapel stil staan kijken. Vandaar dan de „asoe lèrèn” (de honden die stil staan !! ¹⁾).

1) Merkwaardig is het overigens dat dit verhaal met vele varianten over geheel Java bekend schijnt te zijn. Zie Dr. D. A. Rinkes over Pangéran Panggoeng, zijne honden en het wajangspel in *Tijdschrift voor Indische T.L. en V.* deel 54 (1912) blz. 138 e.v., en ook Dr. G. W. J. Drewes, in dit tijdschrift, 7e jg. (1927) blz. 97—109.

Ten Oosten van de fabriek Keaton Plèrèd aan den westoever van de Opak ligt een heuvel, die Goenoeng Kelir of Goenoeng Sentana heet. Ten Zuiden daarvan ligt de dèsa Goenoeng Kelir (kaloerahan Baléredja).

Op den heuvel vindt men binnen een ommuring (*kelir*) o.m. het graf van Ratoe Malang, één der gemalinnen van Amangkoerat I.

Zij was vroeger de vrouw van een dalang *ragā bondā* (dalang tingkloeng = een dalang, die zonder gamelan uitvoeringen gaf) geweest. Toen de Vorst haar eens zag, wilde hij haar tot zijn vrouw maken. De dalang weigerde zijn vrouw af te staan, maar bekocht zijn verzet met den dood en zijn vrouw werd 's Vorsten gemalin en kreeg den naam van Ratoe Malang.

Hoewel het huwelijk kinderloos was, hield Mangkoerat I heel veel van deze vrouw. Immers toen zij overleed, was de Vorst zoo geschokt van verdriet, dat hij steeds twijfelde (*mangoe-mangoe*) of zijn geliefde vrouw wel dood was. Het lijk mocht niet begraven worden, maar moest naar den Goenoeng Kelir (toen nog *Goenoeng Widjil* geheeten) gebracht worden, alwaar het maandenlang op een baar boven aarde bleef, omgeven door een *kelir* van wit goed. Aan die *kelir* dankt de berg zijn naam.

Toen de Soenan op een goeden dag naar den Goenoeng Kelir wandelde, moet hij, volgens de verhalen, op de plaats, die nu nog Simangoe ²⁾ heet, weer sterk getwijfeld hebben of de Ratoe Malang wel werkelijk dood was.

Toen dan eindelijk de grafkuil gegraven mocht worden, bleek er steeds water in te komen. Men heeft toen op een andere plaats van den berg het graf gegraven, dat, hoewel verwaarloosd, nu nog te zien is ³⁾.

Naast (ten westen van) het graf van

2) Onderaan den heuvel ligt de dèsa Pason. Hier zou de lijkstoet even gerust hebben, voordat deze de baar naar boven zou dragen.

3) Eenigszins anders is het verhaal weergegeven in de *Babad Tanah Djawi* blz. 269—270.

Ratoe Malang ligt Pangéran Slarong ¹⁾ begraven. Aan de andere zijde ligt Pangéran Sampang ²⁾ en daarnaast Toemenggoeng Radjadaloë. Van deze personen wisten mijn inlichters niets te vertellen.

Binnen de ommuring, maar in den westelijken hoek, wees men mij het graf van den vermoorden dalang, die na zijn dood Pandjangmas genoemd werd.

De dësā Kertā, die helaas niet op de topographische kaart vermeld staat ³⁾, was de verblijfplaats van Sultan Agoeng (1613-1645). Men maakt uit de volksverhalen op, dat hier geen echte kraton heeft gestaan. De Babad Tanah Djawi ⁴⁾ vermeldt zonder meer, dat de Kraton in „Koetā Karta” stond.

Setrādiwirjā deed me het verhaal, dat de Rijksbestuurder en zwager van Sultan Agoeng, Toemenggoeng Singāranoe geheeten, zijn vorst ontraden had om Kertā te betrekken. De bètèng zou volgens hem niet tegen de aanvallen van den vijand bestand zijn. Sultan Agoeng volgde zijn raad op en bleef in Koetā-Geđé wonen en beschouwde Kartā als een buitenverblijf van waaruit de bouw van Plèrèd werd geleid.

Deze mededeeling wordt eenigszins bevestigd door hetgeen vermeld is in Babad Tanah Djawi blz. 644, waar men van Pangéran Blitar en Pangéran Poerbājā, tijdens Mangkoerat IV (1719 — 1726), leest: „lampahipoen sampoen doemoegi ing Metawis andjoedjoegi koetā Kartā, tilas badé kađatonipoen kangdjeng soeltan Agoeng Swargi”. En nog meer steun zou het verhaal van den ouden Setrādiwirjā kunnen vinden in de mededeeling van Cor-

nelis van Maseyck, die in 1618 Sultan Agoeng bezocht: „want de coninck laat voor hem een nieuwe stadt neffens de oude maeken, ende soo de spraeck gaat sal zijn Maj^t hem (Singaranu) zijn believen geven, wat stadt dat hij sal begeeren voor zijn woonplāetse te verkiezen”, doch alleen, indien het laatste „sijn” op Sultan Agoeng betrekking heeft. Duidelijk is de zin niet. Dr. Brandes ⁵⁾ veronderstelt, „dat Singaranu eenige vrijheid gehad hebben zal in het kiezen van eenige landerijen, die hem tot apanage, of vermeerdering daarvan, of inplaats van iets anders, dat hem vroeger toegewezen was, toekomen zouden.”

Het staat echter boven alle twijfel ⁶⁾, dat de afgezant van Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Coen, Dr. de Haan, in 1622 en 1623 Sultan Agoeng in Kartā ontmoette ⁷⁾. Maar in 1623 had de Vorst toch (alweer?) bouwplannen; hij wil dan blijkens Dr. de Haan's verslag „eene cleene nieuwe stadt van langwerpige witte vierkante steenen” maken „waartoe hij alreede veel volcks van de omleggende dorpen ontbooden hadde, saegen oock de geheele stad door, veel hoopen van deese steenen liggen ende veel volck voorbij ons logiment passeeren dagelijcx, die dese steenen derwaerts droeghen” ⁸⁾. Was dit het begin van de bouw van Plèrèd? Al is dit later onder Mangkoerat I lang geen „cleene” stad geworden, toch zou wellicht de opzet van Sultan Agoeng bescheiden geweest kunnen zijn. Brandes (t.a.p. blz. 420) veronderstelt, dat deze bouwplannen nooit geheel uitgevoerd zijn.

Van Kartā is niets meer over dan drie steenen neuten, die aldus staan:

1) Is dit de Pangéran Silarong vermeld in *Babad Tanah Djawi* blzz. 267 e.v.?

2) Is dit de Pangéran van Sampang, genoemd in Veth, II blz. 17 en 18, die wel Regent van Madoera was, maar, evenals zijn voorganger, de gunsteling van Sultan Agoeng, steeds aan het hof vertoefde (Veth I, blz. 366—367).

3) Kertā ligt in het Zuidelijk deel van het ervencomplex, dat op de kaart met Ketonggā is aangeduid.

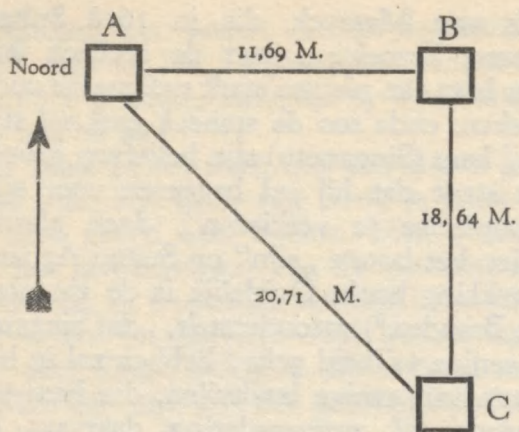
4) Blz. 258. Zie ook blz. 260 waar Mangkoerat I zegt: „ingsoen bakal mingser tekā koetā Kartā, patilasané Kangdjeng rāmā ingsoen tan arsā ngenggoni, ingsoen bakal jāśā koetā ing Plèrèd”.

5) In zijn artikel: *Yogyakarta*, in *Tijdschrift voor Ind.*, T.L. en V. deel 37: 419—420 noot 1.

6) Zie Brandes t.a.p. blz. 418 en 419.

7) Zie De Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag over Java*, deel IV: 284 e.v. en deel V: 30 e.v.

8) De Jonge t.a.p. deel V: 32.

Er ligt er nog een bij C, half blootgelegd, in den grond. Het volksverhaal zegt, dat de vierde „oempak” in de sawah ten noorden van de dèsa Goenoengan (benoorden Plèrèd en Gândawoeloeng, de plaats waar de *pelem woeloeng* van den Sultan geplant werden, in de kaloerahan Nambangredjâ) ligt; de vier neuten hadden den Vorst bij zijn verhuizing van Koetâ-gedé naar Kertâ gevolgd, maar één er van was in Goenoengan in slaap gevallen en achtergebleven! Inderdaad ligt er, niet ver van de dèsa, een steenen neut half verzonken in de sawah. Mag men uit het feit, dat aan den weg aan den rand van de dèsa een klein Hindoesch beeld staat en uit de mededeeling van de bevolking, dat in de desa vroeger een heuvel (goenoengan) geweest moet zijn, afgeleid worden, dat hier vroeger een Hindoesch monument gestaan heeft?

Verder trof ik in de dèsa Kertâ nog op een plek eenige groote oude bakstenen aan. In de namen van naburige erven of dèsa's was niets meer te vinden van gedeelten van een Kraton. Wel zegt men, dat de benoorden Kertâ liggende dèsa Kanggotan de verblijfplaats was van Kjahi Djinggot, die pengoeloe van Sultan Agoeng moet geweest zijn.

Niet ver van Kertâ ligt aan de overzijde van de Opak de reeds genoemde rotsachtige kale heuvel Râsâwoeni. Aan dien heuvel zijn allerlei legenden verbonden. Een platte groote steen op den heuvel heet Sélâ Ambèn, hier zou Sultan Agoeng vaak gezeten hebben. De naast die steen staande asem-

boom was zijn wandelstok. Hier schijnt de Vorst ook een ontmoeting met Ratoe Lârâ Kidoel gehad te hebben. In dit verband wordt dan verteld, dat onderaan den heuvel onder een grafsteen met een tjoengkoeb eroverheen sperma (*kâmâ*) van Sultan Agoeng begraven is. Daaraan zou de heuvel zijn naam, die oorspronkelijk *râsâmani* ¹⁾ was, te danken hebben. Op een andere plaats kan men nog den indruk van de groote hoef van het Sembrani-paard aanwijzen. Dit gevleugelde paard zou, naar het verhaal van den bovengenoemden Doelgani, door een bewoner van Kartâ, een zekeren Djâkertâ op last van Sultan Agoeng uit een amazonenland ergens in de lucht gehaald zijn. Boven Kartâ gekomen bleef het met zijn leidsels in een randoe-alasboom verstrikt. Sultan Agoeng schoot toen van zijn kraton uit een pijl af, die de leidsels doorboorde. Het paard wist echter te ontsnappen en weigerde naar Sultan Agoeng toe te komen. Juist toen het zijn ééne poot op de Râsâwoeni neerplantte schoot Sultan Agoeng een pijl op hem af, die zijn doel miste, maar een, nu nog aan te wijzen, spleet in de rotsen maakte.

De vele menschen die op Rebo wekasan (den laatsten Woensdag van de maand Sapar) in de kali Gadjahwong bij haar uitmonding ²⁾ in de kali Opak komen baden, gaan ook altijd een bezoek brengen aan den Goenoeng Râsâwoeni.

II. Plaatsen aan de Zuidkust van het Regentschap Bantool.

Om en bij Parangtritis en Krètèk aan de Zuidkust van het Regentschap Bantool liggen verscheidene bekende plaatsen, die in historie en legende een groote rol spelen.

Allereerst Gading ³⁾. Deze dèsa, gelegen in het gebied van de kaloerahan Gadinghardjâ, ligt vlakbij Krètèk aan de Opak. Hier had Pakoe-Boewânâ II (1726 —

1) Beide woorden beteekenen ook sperma,

2) Dit punt ligt ook vlakbij Kertâ.

3) Omtrent het ontstaan van dezen naam bestaat het volgende verhaal. De toen nog moerassige streek aan de Zuidkust werd om en bij Gading onder persoonlijke leiding van Sultan Agoeng voor het eerst met klappers beplant.

1749) zijn buitenverblijf. Het werd door den Gouverneur Generaal Van Imhoff op zijn beroemde reis door Java op Zaterdag den 21en Mei 1746 bezocht. In de beschrijving van de reis heet het: „en trokken door na onze avondplaats tot Gading, daar in des Soesoehoenangs dalm logeerden, in dewelke hij resideerd als na de Zuit zee gaat, om zig te diverteeren, zijnde deze plaats aan de mond van de rivier Dempan, op deszelfs wester boord aan het eijnde van het zijdergebergte en pas een uur van de zee gelegen, daar de Vorst, voor de troubelen van het jaar 1741, gewent was te jagen en te visschen” ¹⁾.

Van de „dalem” is niet veel meer over. Aan de oevers van de gekanaliseerde Winângâ zijn nog steenen van het fundament aangetroffen. Verder vindt men in de zelfde desa Gaḍingkeḍaton nog een deel van de oude muur en een oude (nu nog als heilig beschouwde) put. In Gaḍingloemboeng is nog een platte steen waarop de weegschaal van de loemboeng gestaan zou hebben. Het meeste is nog over van de moskee die in de desa Kahoeman ligt. In deze desa waarbij het ook daaraangrenzende Mrijan behoorde (dat nu bij de kaloe-
rahan Kradènan is ingedeeld), mag op de desafeesten (perti désâ = bersih désâ; moeloedan, maleman, roewahan, soerään) geen wajangvertooning, maar alleen een slawatan gegeven worden.

Ten slotte is ook nog in Gaḍingkeḍaton

(Vervolg noot 3, van pag. 156).

De met klappers beplante plaats werd om de moerassigheid Ngembel genoemd (*embel* = moeras). De bevolking noemde echter de plaats Gaḍing, dat het Krāmâ-inggil is van *oembel* (= snot). De klapperaanplant is later uitgebreid tot de geheele Zuidelijke strook van het regentschap Bantool. Die strook heet tot op den huidigen dag Kabonongan. Zij leverde vroeger een belasting in klapperolie (*padjeg bonong* geheeten) ter verlichting van de Kraton. Omtrent de oorsprong van den naam Kabonongan is nog steeds geen bevredigende verklaring gevonden. In Solo zegt men, dat een der pachters van deze belasting een Chinees was, die Bonong heette.

Zie vooral ook het in het Javaansch vertaalde artikel van den heer J. E. Jasper in *Narpawandawa Soerakarta* van 3 Januari 1929, deel 2 blz. 1—2, over de oorsprong van de abdidalem Gaḍing Mataram, die vroeger in Soerâkartâ bestaan moeten hebben.

¹⁾ Bijdragen tot de T.L. en V. van N. I., deel I : 408.

Zie verder Veth II : 160 en Brandes in *Tijdschrift voor Indische T.L. en V.*, deel 37 : 439 , 441.

een erf, dat Liman genoemd wordt. Hier werden de olifanten van den Vorst vroeger vastgebonden. In 1927 werd van wege den Oudheidkundigen dienst een onderzoek naar al deze overblijfselen ingesteld.

Het is niet recht duidelijk wat in de beschrijving van de reis van Van Imhoff is bedoeld met de Kali Dempan. Vermoedelijk was dit de Kali Winângâ, die hier voor haar kanalisatie in de Opak uitmonde. De naam Dempan is in Krètèk en omgeving niet bekend. Het kan ook zijn, dat in het handschrift oorspronkelijk Oempak, Opak, heeft gestaan; de eerste en laatste letters zouden dan verkeerd overgeschreven zijn.

In de bovengemelde reisbeschrijving wordt ook gesproken van „een klip van dewelke veele vertelselen gefabuleert werden uit de Heijdensche tijd, en die zelfs nog bij de tegenwoordige Mohametaanse Javanen in eenige achting is, mitsgaders ook aan het eijnde van 't bovengemelte gebergte, een wel of bronwater, waar aan men egter niet dan een sterk zout konde proeven, misschien veroorzaakt door de communicatie met het zeewater, dat meenigmaal daarover heen slaat.”

Wat bedoelt de schrijver hier met de door hem vermelde klip en bron? Aan de overzijde van de Opak leidt de weg in Zuidelijke richting naar de badplaats Parangtritis. Deze weg gaat langs de heilige graven, op heuvels gelegen, van Sèh Maholânâ Maghribi, en Sèh Belabeloe, die door duizenden jaarlijks bezocht worden, en langs de warme bron Parangwédang. Aan het strand is een plek, Parangkesoemâ geheeten, die evenals de veel zuidelijker gelegen grot, Goewâ Langsé, de plaats was waar Panembahan Sênâpati of (en) Sultan Agoeng de Ratoe Lârâ Kidoel geregeld ontmoetten. Van Parangkesoemâ uit wordt, nadat men er wierook gebrand heeft en er de meegebrachte verwelkte en de voor andere doeleinden gebruikte bloemen (*lajon sekar*) en nagels (*kenâkâ*) begraven heeft, het jaarlijksch offer van Z. H. den Sultan naar zee gevoerd, om dan aan de golven toevertrouwd te worden.

Het offer, dat ik op den 3oen Djoemadi-lawal 1857 (6 December 1926) in zee zag werpen bestond uit de volgende goederen¹⁾.

Poenikā pratélanipoen kagoengan Dalem barang hagem-hageman sapanoenggilanipoen hingkang kalaboeh doemateng Mantjingan.

Pangadjeng

- I hidji tjindé sekar.
- I „ soemekan ²⁾ gaðoeng.
- I „ soemekan bangoentoelak.
- I „ soemekan djinggā.
- I „ soemekan papasan mateng.
- I „ soemekan gaðoeng mlati
- I „ soemekan dringin.
- I „ njamping ³⁾ batik tjangkring.
- I „ tjoepoe lisah wangi ⁴⁾.
- I „ tjoepoe konjoh ⁵⁾.
- I „ boentel menjan ⁶⁾.
- I „ gendoel ratoes ⁷⁾.
- I „ kampèk isi jatrā ⁸⁾.

Pandèrèk

- I hidji paningset ⁹⁾ songèr
- I „ soemekan sawo mateng tengah djené
- I „ soemekan gaðoeng mlati
- I „ soemekan dringin
- I „ kampoe ¹⁰⁾ polèng
- I „ njamping toeloeh watoe
- I „ paningset bangoentoelak
- I „ petakan lawon ¹¹⁾
- I „ boentel menjan
- I „ tjoepoe isi lisah wangi ⁴⁾
- I „ tjoepoe isi konjoh

1) De hieronder volgende staat was de bijlage van den geleidebrief, dien de Kepatihan aan het plaatselijk Inlandsch bestuur zond. De goederen, die voor Ratoe Lārā Kidoel bestemd zijn, staan onder het hoofd Pangadjeng, terwijl die voor haar dienaren onder Pandèrèk vermeld zijn. In de volgende nooten zijn alleen vertaald de woorden, die de verschillende kleedingstukken en voorwerpen aanduiden.

2) Soemekan is het krāmā-inggil van kemben (borstkleed).

3) Njamping is het krāmā-inggil van tapih (vrouwenkleed = saroeng).

4) Doosje met geurige olie.

5) Konjoh = borèh

6) Een pakje met menjan.

7) Een flesch met ratoes.

8) Een zakje met geld.

9) Paningset is het krāmā-inggil van saboek (gordel van katoen of zijde).

10) Kampoe is het krāmā-inggil van dodot.

11) Wit doek katoen.

- I hidji gendoel isi ratoes
- I „ kampèk isi jatra
- 2 „ boentel lajon sekar ¹³⁾
- 2 „ koṭak isi rikmā sartā kenākā ¹⁴⁾
- 2 „ petadahan ¹⁵⁾
- I „ gelaran pasir ¹⁶⁾
- 3 boentel agem Dalem rasoekan sapanoenggilanipoen ¹⁷⁾.

Juist voordat de „laboehan” in zee geworpen wordt, zegt de djoeroekoentji de volgende woorden: „Kawoelā noewoen Goesti Kangdjeng Ratoe Kidoel, kawoelā njaosaken laboehanipoen wajah dalem Inggang Sinoehoen Kandjeng Soeltan ingkang kaping woloe ing Ngajogjakartā Adiningrat. Wajah dalem njoewoen pangèstoe dalem soegengipoen slirā dalem, pandjangipoen joeswā dalem, loehoeripoen kaprabon dalem, wilodjengipoen nagari dalem ing Ngajogjakartā Adiningrat”.

De boven genoemde plaatsen liggen allen in de dèsa en aan het strand Pamantjingan. De djoeroekoentji vertelt, dat de dèsa haar naam te danken heeft aan het feit, dat Sèh Maholānā Maghribi, die op den heuvel woonde, waar hij begraven ligt, vaak aan den voet van dien heuvel, die nu al ver landwaarts ligt, maar toen nog aan zee grensde, vischte. Deze Sèh Maholānā was een wali uit den Demakschen tijd. Volgens den djoeroekoentji wordt hij in de babad Demak vermeld.

Op een anderen heuvel liggen onder dezelfde tjoengkoep Sèh Belabeloe en Sèh Gagangaking ¹⁸⁾. Van deze personen vertelt de djoeroekoentji, dat zij de 33e en 34e kinderen van den Vorst Brāwidjājā V uit Mādjāpait zijn. Zij zouden uit het rijk van dezen Vorst zijn gevlucht, omdat zij zich niet aan Raden Patah uit Demak, die Mādjāpait veroverde, wilden onderwerpen. Zij weken uit naar Pamantjingan, waar Sèh

13) Een pakje met verwelkte of reeds voor andere doeleinden gebruikte bloemen.

14) Een doos met haar en nagels.

15) Presenteerblad van hout.

16) Een bepaalde soort mat.

17) Jassen en kleederen van den Sultan.

18) Zie Rassers in *Gedenkschrift* van het Kon. Instituut voor T. L. en V. (1926), blz. 238 e. v. (noot van de Redactie).

Maholânâ zich al gevestigd had, en leefden er als eenvoudige menschen, opdat Sèh Maholânâ, die immers Mohamedaan was, niet zou weten, dat zij zonen van een Hindoeschen Vorst waren. Of zij later tot den Islam zijn overgegaan wist de djoeroekoentji niet te vertellen. Hun graven, die geregeld van wege de Kraton onderhouden worden, zijn echt Mohamedaansch. Maar buiten de tjoengkoep liggen bovenop den heuvel nog een Hindoesch beeld en een nandi. Meer wist de djoeroekoentji niet te vertellen. De genoemde graven worden jaarlijks door duizenden menschen van heinde en verre bezocht. Het is best mogelijk — gelijk boven reeds medegedeeld werd — dat de beide heuvels in Van Imhoff's tijd als „klippen” direct uit zee oprezen. Nu zijn zij door een duinenreeks van de zee gescheiden.

Als de zee toen den voet van de heuvels omspoelde is het ook mogelijk, dat het zeewater herhaaldelijk over de „bron of welwater”, waarvan Van Imhoff vertelt, sloeg. Deze warmwaterbron is vermoedelijk Parangwédang. Aan deze bron, waarvan het water geneeskundige kracht moet hebben, zijn geen verhalen of legenden verbonden, die den djoeroekoentji bekend zijn. In 1900 werd, op voorstel van Pangéran Mangkoeboemi, hier een ommuurde badplaats gemaakt.

Parangtritis wordt in de Babad Tanah Djawi genoemd op blz. 143. Hier landde Sênâpati na Ratoe Lârâ Kidoel in haar paleis in de Oceaan ontmoet te hebben. Aan het strand zag hij toen tot zijn schrik Soenan Kalidjâgâ. De plaats wordt herhaaldelijk door Pangéran's van Solo en Jogja bezocht en de Sultan heeft in 1929 de aldaar staande Zelfbestuurspesanggrahan overgenomen.

Vroeger bezat de Sultan ook een pasanggrahan in Samas, dat dichtbij de monding van de kleine Winângâ ligt. Ook dit plaatsje wordt in de Babad (blz. 138) genoemd. Daar werd voor Sênâpati een haai (*oelam olor*) gevangen, dien hij later weer mooi uitgedost in zee losliet.

III. Eenige andere historische en legendarische plaatsen.

a. Legendarische plaatsen uit den tijd vóór Sênâpati.

Goewâ Tjaremin, een grot gelegen op de helling van het Zuidergebergte ten zuiden van de dèsa Sroenggâ (kaloerahan Kalidadap), ten zuidoosten van de samenvloeiing van Ojâ en Opak vlakbij de Goenoengkidoelsche grens. De grot is op de topografische kaart niet aangegeven.

Volgens het verhaal van Singâdikrâmâ, oud ± 65 jaar, gewezen bekel van Sroenggâ, een afstammeling van één der tjikal bakal van genoemde dèsa, kaki Déjâ genoemd, moet de grot eens de plaats van bijeenkomst van de negen wali's geweest. Als namen van die wali's gaf hij op:

1. Soenan Bonang; 2. Sèh Maholânâ Maghribi, 3. Soenan Ngampèl; 4. Pangéran Modang Goenoengdjati; 5. Soenan Giri; 6. Soenan Geseng; 7. Soenan Koedoes; 8. Soenan Kalidjâgâ en 9. Sèh Sitidjenar.

De grot is geen kluizenaarsplaats geweest.

Voor de ingang van de grot, die ik zelf tweemaal bezocht, liggen een ruim twintig oude baksteen (banon kinâ). Het verhaal gaat, dat, wanneer deze steenen door elkaar liggen er onheil voor het rijk Jogjakarta dreigt.

Om de grot staat een klein bosch van groote schaduwrijke boomen, die men niet durft te kappen. Uit de grot stroomt een kleine onderaardsche stroom. Binnenin de grot is een plek waar water uit den rotswand lekt, dat men *banjoe* (*tojâ K*) *djamdjam* noemt en waaraan de bevolking magische kracht toekent. Verder moeten er in de grot nog twee in steen uitgehouwen moes-tâkâ's zijn.

De beschermgeesten van de grot (dang ingkang bahoereksâ ngrikoe) zijn: Kjahi en Njahi Tawang Gantoengan, Kjahi en Njahi Minang Sâkâ (Minang Soekmâ), Goenoeng Mlati en Rantamsari.

In Baron, alwaar een ondergrondsche rivier in zee uitkomt, in het Zuiden van

Goenoengkidoel, zijn vier grotjes: goewâ Nâgâ, goewâ Sangoepati, goewâ Sangoebranti en goewâ Glatik, die de pertapan's waren van onderscheidenlijk Wrekoedârâ, Djanâkâ, Joedistirâ en Sentjaki, welbekende wajangfiguren.

Men zegt dat Baron genoemd is naar Djâkâ Oembaran of later Raden Oembaran, zoon van Sênâpati en Raden Rârâ Lembajoen, jongere zuster van Kjahi Ageng Giring (of Ki Ageng Paðèrsan)¹⁾. Het kind schijnt al heel jong naar het eenzame Baron gezonden te zijn, opdat hij niet zou weten, dat hij een zoon van Sênâpati was. Hij mocht daar vrij rondlopen (*oembar*) en werd opgepast door Ki Régolbâjâ, een broer van Radèn Rârâ Lembajoen.

Genoemde Raden Oembaran moest, teruggekomen in Giring, weten wie zijn vader was. Zijn moeder zond hem naar Mataram (Koetâ Gedé) om daar op de aloon-aloon tusschen de beide geschoren waringin's te „pépé” (in de zon drogen), dan zou zijn nieuwsgierigheid wel bevredigd worden. De jonge man deed wat hem gezegd was en werd voor Sênâpati gebracht, die hem een kris zonder scheede gaf en hem opdroeg een poerwâsari-boom te zoeken om van het hout daarvan de scheede te maken. Toen hij thuis gekomen, aan zijn moeder vertelde wat de Panembahan hem gezegd had, zei de moeder, dat zijzelf de poerwâsari-boom was en dus door haar eigen zoon gedood moest worden. De jonge man weigerde aan dit verzoek te voldoen, doch zijn moeder wierp zich toen zelf op de kris (angroengkebi doewoeng) en pleegde aldus zelfmoord.

Toen Raden Oembaran dit alles in Mataram aan Sênâpati vertelde, deelde deze hem de waarheid mede. Later werd hij tot Pangéran verheven en kreeg den naam van Pangéran Poerbâjâ; zijn graf ligt in de dèsa Wotgalèh (ten N. O. van Koe-tâgedé), die vroeger een vrije dèsa was.

Volgens de geslachtsregisters (*sârâsilah*)

1) Zie in *Babad Tanah Djawi* blz. 117, het bekende verhaal van de *degan*.

in den Kraton moet deze zoon van Sênâpati Raden Damar geheeten hebben, later Pangéran Poerbâjâ; in Sultan Agoeng's tijd werd hij onderscheiden met den titel van Panembahan.

De dèsa Giring (kaloerahan Giring) waar Kjahi Ageng Giring gewoond heeft, ligt in het onderdistrict Palijan, district Plajen (Goenoengkidoel). Zijn graf ligt in de naburige dèsa Sâdâ (kaloerahan Sâdâ), welk gehuchtje uit een uitzwerming van Giring is ontstaan. In deze buurt mag men de woorden „lembajoeng” (d.w.z. de bladeren van de katjang) en „tokolan” (uitgelopen katjangboonen) niet uitspreken, omdat Kjahi Ageng Giring in zijn jeugd *Tokolan* en zijn bovenbedoelde zuster *Raden Ajoe Lembajoen* heetten. Ten noordoosten van de dèsa Sâdâ moet de bekende klapperboom (*gagahemprit* genoemd) van de legende gestaan hebben. De plaats is heilig en omgeven door een klein bosch, Djomboran geheeten. Zoo'n heilige plaats heet in Goenoengkidoel *resan* en is gewoonlijk de verblijfplaats van bepaalde beschermgeesten. In de dèsa Giring ligt de kali Gowang alwaar de Kjahi zich baadde, vóórdat hij de *degan* zou opdrinken.

Ongeveer ten Zuiden van Pijoengan ligt in het Zuidergebergte, ook niet ver van de Goenoengkidoelsche grens de dèsa Sentânâ in de kaloerahan Djâlâsoetrâ; hier wijst men een graf aan, dat van Soenan Geseng, ook wel Kjahi Djâlâsoetrâ geheeten, één der wali's, zou zijn.

Volgens het verhaal van den djoeroekoentji zou Soenan Geseng hier op de goenoeng Basiran een gehucht gesticht hebben, dat nu nog Djâlâsoetrâ heet en daar zijn laatste levensdagen gesleten hebben. Hij zou afkomstig zijn uit de dèsa Bedoeg Krèndetan (Poerwâredjâ) waar hij onder den naam van Tjâkrâdjâjâ met zijn vrouw en zijn zoontje Bedoeg (of Boedoeg) woonde; daarna zou hij vertoefd hebben in Lowanoe (Poerwâredjâ) en vervolgens in Daleman (kaloerahan Boeloe ten Westen van de dèsa Mantjasan dichtbij het boven-

genoemde Pijoengan) om ten slotte in Djâlâsoetrâ terecht te komen. Het verhaal van den djoeroekoentji kwam het meest overeen met het door Dr. Rinkes gepubliceerde verhaal in Tijdschrift van het Bat. Genootschap deel LIII blz. 274 — 284; van een verblijf in Daleman en Djâlâsoetrâ wordt echter in dit artikel geen gewag gemaakt. Het artikel vangt aan (zie blz. 269 e.v.) met een geheel andere redactie van deze legende, die verteld werd door den djoeroekoentji van Tirtâ (dichtbij Grabak, Magelang) volgens wien Soenan Geseng en zijn vrouw aldaar begraven zouden zijn.—

b. Plaatsen uit den tijd van Sênâpati.

Lipoerâ. In de Babad Tanah Djawi blz. 135 e.v. vindt men het bekende verhaal van Sênâpati, die in Lipoerâ op een steen (Sêlâ koemlâsâ) slapende plotseling bemerkt, dat een ster zoo groot als een kokosnoot van den hemel op hem neervalt en hem de voorspelling doet, dat hij en zijn nakomelingen als vorst over Java zullen heerschen. In de dèsa Djanggan (kaloerahan Bantoelan) ligt in een ommuurde ruimte de steen, die natuurlijk veel bezocht wordt. De dèsanaam is op de topografische kaart niet te vinden. In de dèsa Kaoeman (kaloerahan Lipoerâ) op het erf van een zekeren Atmâredjâ zijn nog fundamenten van een moskee, die op last van Sênâpati zou gebouwd zijn, te vinden.

In de dèsa Djanggan (doch ressorteeren de onder de kaloerahan Lipoerâ) staat op het erf van den kamitoewâ Ardjâwirjâ onder een moendoe-boom nog de *paron* (aanbeeld) waarop Kjahi Soepâ in opdracht van Soenan Kalidjâgâ zijn kris Toebanlipoerâ heeft gesmeed. Kjahi Soepâ was afkomstig van Toeban, maar smeedde de kris in Lipoerâ; vandaar de combinatie der beide namen. De *paron* heet „*milih wingi tâpâ*”, omdat Soenan Kalidjâgâ vroeger deze plaats als kluizenaarsplaats had uitgekozen. Feitelijk was Kjahi Soepâ uitgestuurd om de *wahjoe*, die voor een Vorst bestemd was, en, die in een kris (de Kjahi

Sengkelat) was veranderd, op te zoeken. Honderd jaar later, zoo luidt het verhaal, zou die *wahjoe* zich aan Sênâpati openbaren.

Dichtbij de samenvloeiing van de Kali Bedog en de Kali Prâgâ ligt de dèsa Mangir. Deze dèsa zou ontgonnen zijn door Kjahi Ageng Wânâbâjâ. Deze had een zoon, die Kjahi Ageng Mangir heette, en de zoon van dezen Kjahi Ageng Mangir stond bekend onder den naam van Boepati Mangir. Toen deze laatste onder Sênâpati's bewind boepati was van Mangir en omgeving, trok zijn vader, Kjahi Ageng Mangir, naar de Merapi om daar te tâpâ.

Op een goeden dag krijgt Boepati Mangir bezoek van een enorm groote slang, wier komst reeds door zijn vader aangekondigd was. De slang vraagt naar Kjahi Ageng Mangir en krijgt ten antwoord, dat deze zich op de Merapi bevindt. De slang gaat dan ook de Kali Bedog op en arriveert ten slotte aan de Merapi, alwaar zij Kjahi Ageng Mangir aantreft, waarop zij hem vraagt om haar als zijn kind aan te nemen. Kjahi Ageng kan het verzoek alleen toestaan, indien de slang in staat is zich om de Merapi te slingeren ¹⁾. De slang tracht dien eisch in te willigen, maar dat kan haar alleen lukken wanneer zij haar tong uitsteekt en daarmee juist de punt van haar staart bereikt.

Kjahi Ageng snijdt nu met zijn zwaard de slangetong af en ziet! zwaard en tong worden te zamen de beroemde lans Kjahi Baroe. De slang zelf wordt door Kjahi Ageng weggeslingerd; zij valt neer in Ngantjar ten zuiden van Mangir. Het geluid „ngaklak” van den val van het monster is voor Boepati Mangir het teeken, dat hij bij zijn vader zijn opwachting moet maken. Deze overhandigt hem Kjahi Baroe waaraan nog een stok (landèh) van sadanghout uit Ngantjar gemaakt moet worden.

¹⁾ Op de Merapi is bekend de naam Kendit (gordel), die aan dit verhaal zijn ontstaan te danken zou hebben (Mededeeling van Mr. Nelson).

Met de Kjahi Baroe kreeg de Boepati Mangir een gevaarlijk magisch wapen in handen. Werd het in bepaalde richting gehouden dan werden de menschen op wie de lans gericht was door de een of andere ziekte gedood. Met deze poesåkå werd Boepati Mangir een machtig vorst, alle omwonende boepati's moesten zich aan hem onderwerpen.

Dit werd voor Sênåpati te gevaarlijk.

Hij voerde toen de welbekende list uit, zond zijn beeldschoone dochter (Raden Ajoe Pembajoen), verkleed als dansmeid ¹⁾ naar Mangir, om den Boepati te verleiden. Dit lukt. De vrouw weet hem met zijn magische lans zelfs naar Koetå-gedé te lokken alwaar hij op de „sélå gilang” zijn dood vond.

In de dèsa Mangir zijn nog fundamenten en steenen van de Kraton van het geslacht Mangir te vinden. ²⁾

1) Er is ook een verhaal dat zij als bespeelster van een gendèr met 's Vorsten patih als çalang wajang-kliṭik uitvoeringen gaf.

2) Litteratuur: 1 R. Sasrawinata, *Serat Babad bedahipoen Mangir* (uitgave Van Dorp & Co., Semarang, 1922). Over het ontstaan van de lans Kjahi Baroe speciaal Zang 2 strofe 7—20 (blz. 14—18).

2. R. P. Djajasoebrata, *Babad Tanah Djawi* (uitgave Van Dorp & Co., 1923), blz. 98—101.

3. R. Ng. Soeradipoera, *De Lotgevallen van Kjai Mangir* (uitgave Volkslectuur, Serie No. 85, 1913).
(Noot der Redactie).

ER-LANGGHA

door

R. Ng. Dr. POERBATJARAKA.

Naar de beteekenis van dezen naam hebben reeds enkele geleerden gezocht. De laatste is Dr. W. F. Stutterheim in zijn artikel getiteld „Er-Langga”, opgenomen in den Feestbundel uitgegeven bij het 150-jarig bestaan van het Kon. Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen. In dit artikel citeert Dr. Stutterheim de verklaring van dien naam door Dr. G. P. Rouffaer, welke verklaring op haar beurt berust op de beteekenis van beide deelen, gegeven door Prof. Kern.

Als punt van uitgang voor zijn verklaring neemt Dr. Stutterheim het volgende: „Langga, in het Javaansch *longgâ*, duidt op een handeling, waarbij men vocht uit een tuit of in ieder geval in een dunne straal neer laat vloeien in de keel, kortom dus de gewone indonesische wijze van drinken (is dit wel zoo? P.) zonder het vat waaruit gedronken wordt, aan te raken”.

Als verklaring van de handeling is het geciteerde natuurlijk wel juist; maar daarom is het m.i. nog geen „taalkundige” verklaring van het woord *langga*.

Het Javaansch woord *langga* nu is zoo-wel in klank als in beteekenis zeer nauw verwant met *sangga*. Dit laatste duidt op een krachtsuitoefening van onderen naar boven; vandaar *sanggan* d.i. voetstuk, stut, enz.; overdr. plicht jegens de overheid, taak, enz. De Soenda'sche stam voor aanbieden, hetzelfde woord *sangga*, is in dit opzicht nog duidelijker, nl. een beweging van onderen schuins naar boven. Trouwens het woord *langga* in de uitdrukking *dilangga wadoeke* geeft dezelfde beweging aan. Immers die uitdrukking beteekent: hij wordt in zijn buik met een kris gestoken, zóó dat de punt van de kris schuins bovenwaarts in den buik dringt. De vergelijking door Dr. Stutterheim van het grondbegrip van *langga* met dat van *tjèrèt*,

tjrot (en *tjoer*) met welke laatste aangeduid wordt de beweging van een (niet kunstmatige) straal-water is m.i. niet juist; de laatste beweging is precies tegenovergesteld aan die van *langga*. En wel op grond hiervan is de conclusie, waartoe Dr. Stutterheim gekomen is, nl. dat Er-langga een naam zou zijn van een landstreek, ontleend aan een spritsende water-straal of straal-water — vergeleken met den plaatsnaam Lotjèrèt — m.i. niet wel te aanvaarden.

Wat kan nu de naam Er-langga dan wel beduiden? De juiste verklaring van dien naam is m.i. reeds een kleine tien jaar geleden gegeven door den heer D. van Hinoopen Labberton in dit tijdschrift 1ste jaargang blz. 194 vlgg. Maar de juistheid van die verklaring is in de klem geraakt van des heeren L.'s betoog, dat hij meent noodig te hebben voor zijn redeneering, zoodat zij onjuist is geworden. Voor het een en ander worden de lezers verwezen naar bedoeld Djawa-artikel.

Het laatste deel van den naam Er-langga nu is niet het Javaansche *langga*, doch af van den geleid Sanskrit-stam *langh*, overden, overschrijfspringen. Daar nu *er* met de variatie *jala* en *nira* water beteekent, beduidt de naam Er-langga dus heel eenvoudig: *hij die over het water springt*. Waar wij verder met vrij groote zekerheid weten dat Er-langga een gebaliniseerde Javaan, althans op Bali geboren en grootgebracht is, behoeven wij niet te raden dat met dit „water” de Straat van Banjoewangi bedoeld wordt. Is dit juist, dan dient de naam Er-langga tevens als herinnering, dat de beroemde Javaansche koning „over het water is gesprongen” m.a.w. afkomstig is van den overwal, dus oorspronkelijk: orang sebrang.

Welt., 30 Sept.'30.

DE LOEMADJANGSCHE RUITERBEELDJES EN DE PAARDEN OP DE RELIEFS VAN JEH POELOE

door

Dr. K. C. CRUCQ.

De beide ruitersbeeldjes waarover hier het een en ander zal worden medegedeeld, zijn gevonden in het Loemadjangsche, in de desa Bentje, N. W. van Kota Renon; de boogschutter werd in 1923 door den heer Mühlendorf, toenmaals A. R. van Loemadjang, ontdekt in de verzameling van een bestuursambtenaar-collectionneur, en naar Weltevreden opgezonden; het andere beeldje werd in 1926 gevonden. Men zie verder het artikel hierover van Dr. Bosch in Oudheidkundig Verslag 1926 Bijlage D.

Bezien we eerst No. 5872; het paard maakt den indruk van een zeepaard of een of ander fabeldier, zooals Dr. B. terecht opmerkt in bovengenoemd artikel (blz. 78); we denken onwillekeurig aan de Koeda Semberani, en de zeepaarden uit de reizen van Sindbad en het zeepaard, waarop de Baron von Münchhausen zijn tocht op den bodem der zee volbracht; men lette o.a. op de vinvormige, hoog opstaande manenkam, die tot ver over de schoft doorloopt, de zonderlinge vorm van den mond, de eigenaardige, hoornachtige uitwassen op het voorhoofd, de platte, voetvormige hoeven (een soort „knoelhoeven”), en de planten(?) tusschen voor- en achterbeenen, die misschien wier of iets dergelijks zouden kunnen voorstellen. Zonderling zijn ook de ooren, ook eenigszins vinvormig; onder de ooren bevindt zich een rozet als van een voorhoofdsriem of -band, die evenwel niet te zien is. Het zou kunnen zijn, dat rozetten, horens en oorbedekking(?) samen een soort siertuig vormen,

of een bepantsering van het hoofd; waarschijnlijk is dit echter niet.

Als verklaring van den vreemden vorm van den manenkam, zou men kunnen onderstellen, dat deze was opgevlochten, ter versiering; maar de lijntjes in den kam, telkens twee aan twee evenwijdig loopend, met evengroote tusschenruimte tusschen elk volgend paar, maken niet den indruk van manenhaar, maar van graten in een vin (zooals de rugvin van stekelbaars, pierterman, zeepaardje, e.d.).

Daarentegen heeft de staart den gewonen, zij het hier ook leelijken vorm, geen vinvorm of iets dergelijks; maar evenmin is het een gevlochten paradestaart, zooals men bij een opgevlochten manenkam zou verwachten.

Geeft dus het extérieur ons geen uitsluitel of onze hypothese: zeepaard, al dan niet kans heeft om juist te zijn, wanneer we ons bronsje vergelijken met het paard op den sluitsteen van Tjandi Bangkal, dan blijkt wel, dat genoemde onderstelling moeilijk te handhaven is. Het paard van Tj. Bangkal heeft nl. een dergelijke manenkam, die ver over het voorhoofd doorloopt, zooals waarschijnlijk ook bij No. 5872 oorspronkelijk het geval was; althans het voorste deel van den manenkam vertoont een breukvlak, terwijl ook de ooren van ons bronsje overeenkomst vertoonen met de „klapooren” van de paarden op de sluitstenen van Tjandi Bangkal en Tjandi Sawentar, door Dr. Stutterheim als zonnepaarden verklaard (zie: *Oost-Java en de Hemelberg*, in Djawa 1926, blz. 333 enz.). Stelt misschien het ornament tusschen de beenen van het paard wolken voor, en hebben we hier een „zonneruiter”?

Voorzoover uit de onbeholpen vervaardiging van het beenwerk is op te maken,

Literatuur: Dr. F. D. K. Bosch, Twee bronzen ruitersbeeldjes uit het Loemadjangsche (Oudheidk. Verslag 1926, Bijlage D). Verslag van Dr. W. F. Stutterheim nopens een reis naar Bali (Oudheidk. Verslag 1925 pag. 96—101).

Deze bronsjes zijn ingeschreven in den Catalogus van het Museum van het Bat. Gen. als no. 5827 en 5872.

*Bronzen ruiterbeeldjes, afk. desa Bentje, distr. Ranoe Lamongan, thans Mus. Bat. Nos. 5827 en 5872.
(Foto's O. D. Nos. 7949 en 7950).*

zet het dier zich schrap met de achterhand; de ruiter brengt het linkerbeen achterwaarts, om het paard te doen aanspringen in rechtschen galop. De strijdbijl, die Dr. Bosch in de linkerhand van den ruiter ziet, kan ik niet als zoodanig herkennen; wat Dr. Bosch voor het blad van de bijl houdt, is het linkeroor van het paard; de „steel van de bijl” is waarschijnlijk het hout van een boog, aan welks bovineinde m.i. het kruiselings bevestigde uiteinde van de pees te zien is; misschien stelt de korte speer in de rechterhand een zware pijl voor. Dat zoowel de boogpees zelf als de pijlkoker ontbreken, is in deze geen bezwaar, aangezien bij den boogschutter van No. 5827 hetzelfde het geval is. Bovendien zou uit de strijdbijl-hypothese moeten volgen, dat de ruiter linksch was, afgezien nog van de moeilijkheid, zoo niet onmogelijkheid, om een zoo log en zwaar wapen als een bijl van dergelijke afmetingen met eenige kans op succes te paard te hanteeren; voor een ruiter-strijdbijl wordt een licht model vereischt, met korten steel, die aan den zadelknop of aan den gordel kan bevestigd worden; een instrument van de afmetingen van een „tabarzin” zooals deze vermeende bijl zou zijn, past voor den berijder van een olifant, niet voor een ruiter.

Gaan we nu over tot No. 5827; de houding, hoezeer ook buitengewoon leelijk (zie o.a. de achterbeenen, die op zg. „steltbeenen” lijken), is iets minder slecht dan die van 5872, met zijn ver uiteenstaande achterbeenen.

De ruiter schijnt het paard in te houden met zijn aanliggend linkerbeen, tegelijk de achterhand doende wijken voor het rechterbeen, teneinde het paard in de goede stelling te brengen om naar links te kunnen mikken, althans dat lijkt mij de aannemelijkste verklaring van de houding van den ruiter; de „stijve knieën” waarover Dr. Bosch spreekt, zijn te wijten aan de onbeholpen uitvoering van het werk; kennelijk wilde de maker een ruiter afbeelden

die zit heeft: vaste aansluiting, maar losse, soepele houding; bovenbeen en knie aangesloten, onderbeen vrij. Of het paard werkelijk een ruïn is, zooals Dr. Bosch meent, durf ik niet zeker te zeggen; gezien zeker kenmerk zou men aan een merrie denken hoewel dan de uier weer zeer rudimentair zou zijn; evenwel, dat is een kenmerk van het heele ding.

Het paard heeft geen korte manen, zooals Dr. Bosch zegt, maar een naar weerskanten (zonderling genoeg) afhangende manenkam, zooals ook Kanthaka op de Barabudur-reliefs er een heeft. Nu vervalt ook de doellooze „koordverbinding”, die Dr. B. meent te zien tusschen hoofdstel en voortuig. De manenkam is inderdaad ook zoo onbeholpen weergegeven, dat de indruk van korte manen wordt gewekt.

De ring aan het voortuig („halster” zegt Dr. B.) zou kunnen dienen ter bevestiging van een riem, die als martingale dienst doet, maar waarschijnlijk is dit niet; de ring is naar verhouding veel te groot, en bovendien boven het voortuig geplaatst. Mijns inziens is de verklaring aldus: beide beeldjes maken den indruk van speelgoed, waarvoor dergelijke exemplaren nu nog gebruikt schijnen te worden (zie Oudh. Verslag 1926 blz. 77); ze hebben denkelijk op wielen gestaan, en de ring heeft gediend voor een koord, om ze aan voort te trekken; bij het andere bronsje kan een koord gestoken worden door het „oog” gevormd door de plant (Vgl. ook Van der Tuuk, K. B. N. Wrdbk. II s.v. kuda sembarani, v. speelgoed).

Het ontbreken van teugels schijnt mij toe dezelfde oorzaak te hebben als het ontbreken van de pees van den boog, nl. dat ze in brons niet weer te geven waren.

De vorm van het hoofddekseel van den ruiter doet inderdaad denken aan een Tartaar of Chinees; hij draagt een lange broek met een split onder in de pijp, een soort cowboybroek dus, maar nauwsluitend. De andere ruiter draagt waarschijnlijk laarzen; gezien de jas, die hij aanheeft, is het

niet waarschijnlijk, dat hij bloote beenen zou hebben. Hun volledig gekleed zijn wijst op het komen uit een koud klimaat, en klopt dus met de onderstelling, dat het Tartaren zouden zijn; evenzoo hun kleine gestalte tegenover de hoge stokmaat der paarden, en hun, althans als zoodanig bedoelde, houding van zeer goede ruiters.

De beide besproken bronsjes vertoonen in menig opzicht overeenkomst met de paarden op de reliefs van Jeh Poeloe op Bali (zie Oudheidk. Verslag 1925 pag. 96—101); zoo bv. het voortuig, in genoemde beschrijving aldus vermeld: „een halster (sic), waaraan enkele medaillons en een klok hangen”; ook aan het voortuig van No. 5872 hangt iets, dat aan een Balische koe-klok (kulkul sampi) doet denken. In de „medaillons” meende ik eerst metalen of leeren sierstukken te mogen zien, in den trant van de harnachmentversiering, die we dikwijls bij strijdrossen in de latere Middeleeuwen aantreffen, nl. de baarvormige rand; maar door het beschouwen van de foto's van twee beeldjes gevonden te Bakbakan (Gianjar, Bali) kwam ik tot de opvatting, dat het alle bellen zijn (ronde, met spleet en korrel), en een „kulkul” van voren. Van een dezer beide beeldjes is het hoofd van het rijdier geheel verdwenen, van het andere het voorste deel van het hoofd; evenwel lijkt het mij duidelijk, dat het dier dezelfde dwaze hoofdhouding heeft als het paard op relief d van Jeh Poeloe, en ook dezelfde lompe hoofdvorm; de manenkam van het eene dier komt overeen met die van het paard op den sluitsteen van Tjandi Bangkal, en van No. 5872 van Loemadjang. Twee andere dergelijke beeldjes, terzelfder plaatse gevonden, stellen evenals de twee bovengenoemde een man en een vrouw voor, maar vierarmig en gezeten op liggende sapi's met paardestaarten (dus een soort Balische gnoe's of wilde-beesten!); op de voetstukken hetzelfde „niermotief” dat we ook te Jeh Poeloe aantreffen. De stijl dezer vier beeldjes komt dus overeen met die van Jeh Poeloe; typisch is de tegenstelling tusschen

de goed afgebeelde koppen van de beelden zelf en den onbeholpen vorm der rijdieren.

Om nu terug te keeren tot de reliefs van Jeh Poeloe: voorzoover uit de foto valt op te maken heeft het paard op relief c een te kort hoofd, een gebrek waaraan ook bronsje No. 5827 eenigszins mank gaat. Het paard op relief d heeft een erg leelijke hoofdhou- ding; het loopt „met zijn hoofd bij Onzen Lieven Heer op tafel”, zooals ook uit het verloop der teugels blijkt; eigenaardig is hier de dubbele teugel, men zou haast zeg- gen: trens- en stangteugel; daar het voorste deel van het hoofd is afgeslagen, valt hier- omtrent niets met zekerheid te zeggen, maar het naar elkaar toelopen der teugels maakt het waarschijnlijk, dat het bit uit een dubbele trens heeft bestaan, zonder stang; overigens is de teugelhouding hier ook op zijn zachtst gezegd allerzonderlingst.

Men vergelijkte Kanthaka op Barabudur, die ook een dubbele trensteugel heeft, zonder stang. Achter het been van den ruiter op relief d steekt een eigenaardig voorwerp uit, dat op een soort vlerkvor- mige zadellep lijkt; daarachter een lastig te determineeren voorwerp; ik vermoed, dat het geen harnachmentstuk is, maar een karwats, of liever een zweep, zooals ook de andere ruiter in de hand heeft; zonderling is dan wel de bovenwaartsche kromming van den slag; het ding is zeer onduidelijk en op een foto natuurlijk nog moeilijker te determineeren dan ter plaatse.

De ooren zijn zeer dwaas afgebeeld, en gelijken op kattenoren (driehoekige vorm); ook bronsje No. 5827 lijdt aan dit euvel, echter in mindere mate. Typisch komt ook het stijve, plompe beenwerk van het paard op relief d overeen met onze bronsjes; men lette bv. op de vrijwel geheel identieke weergave der voorbenen.

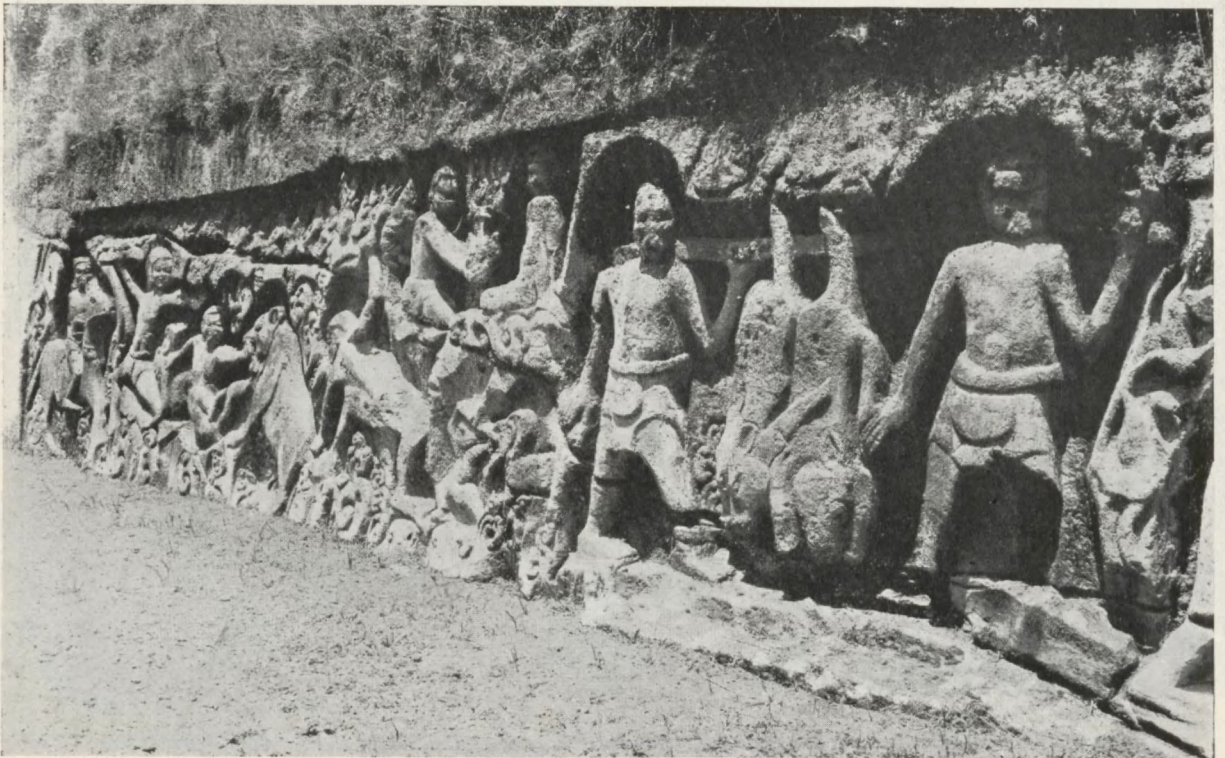
Het zou natuurlijk te gewaagd zijn, om uit enkele, misschien toevallige overeen- komsten conclusies te trekken; laat ons wachten totdat de reliefs van Jeh Poeloe verklaard kunnen worden, en de tijd van vervaardiging kan worden vastgesteld, of wel totdat er meer beeldjes als de

Voorouderbeeldjes afk. uit de Poera Poeseh, desa Bakbakan, Bali.
(Foto O. D. No. 9319 en 9320).

*Rotsreliefs te Jeh Poeloe, Bali (Foto O. D. No. 7744).
(Relief d).*

*Rotsreliefs te Jeh Poeloe, Bali (Foto O. D. No. 7745).
(Relief c).*

Loemadjangsche voor den dag komen, die ons meer kunnen leeren dan de beide exemplaren, die we nu bezitten; immers, zooals ook Dr. Bosch zegt (blz. 77), de waarschijnlijkheid is groot, dat ze tot een uitgebreider stel behoord hebben; veel zou wellicht worden opgehelderd als we meer dergelijke bronsjes konden machtig worden.

Tenslotte nog een opmerking over de vrouw op relief d van Jeh Poeloe, die „zich aan den staart van het paard vastklemt” (Oudh. Verslag 1925 blz. 98).

Het lijkt me zoo, dat deze jonge dame niet geheel vrijwillig achter den chevalier sans peur et sans reproche aanrent; deze heer is waarschijnlijk iemand van hoogen rang, misschien een vorst, die op jacht is; en gezien de roofriddereigenschappen der oude Balische vorsten, is het niet onwaarschijnlijk, dat hij hier benevens de buitgemaakte tjèlèngs, ook zijn amoreuzen jachtbuit naar de poeri transporteert. Het is niet duidelijk te zien, of de vrouw wel werkelijk aan den staart vastzit; men zou haast zeggen, dat van de handen van de vrouw een touw achter den staart van het paard doorloopt, hetwelk dan natuurlijk verder achter het lijf van het paard verborgen is; het zou door den ruiter in de linkerhand

gehouden kunnen worden, of aan den zadelknop of iets dergelijks zijn vastgemaakt. Een bezwaar tegen de opvatting, dat de vrouw geroofd wordt, is wel de houding van haar handen, die den indruk maken van iets vast te grijpen, niet van gebonden te zijn; evenwel, de voorstelling is te onduidelijk om een bepaalde conclusie te trekken. Is onze onderstelling juist, dan treft den ridder de blaam van zeer groote onridderlijkheid en een absoluut gemis aan begrip van schaken in behoorlijken stijl.

De geschiedenis is met het schakings-tafereel of wat het dan voorstelt, waarschijnlijk nog niet afgelopen; bij de tirtha Pëgëning bestaat een begin van beeldhouwwerk, dat met onze reliefs samenhangt (zie Oudh. Verslag 1925 blz. 98); misschien zou hier de straf moeten zijn afgebeeld voor de euvel daden door den ridder te Jeh Poeloe gepleegd: ontheiliging der kluizenarij (?) door jachtvermaak en vrouwenroof? Men denke aan de faits et gestes van Mayadanawa op dit gebied, en de funeste gevolgen daarvan (zie de Oesana Bali); merkwaardig is ook dat de snoode Mayadanawa vorst van Badahoeloe was, een kwartier van Jeh Poeloe gelegen.....; maar laat ons niet te gewaagd gaan fantaseeren.

PRIJSVRAAG OVER TATAKRAMA.

De op verzoek van P. A. A. Mangkoenagara door het Bestuur van het Java-Instituut uitgeschreven prijsvraag luidde:

Gevraagd wordt:

Eene verhandeling over traditioneele Javaansche, Soendaneesche en/of Madoereesche wellevendheidsvormen, beschouwd in verband met de hedendaagsche opvattingen en verhoudingen. Hierbij moet worden aangegeven of eventueel uit den tijd geachte wellevendheidsvormen dienen te vervallen, gewijzigd dan wel door nieuwe vervangen moeten worden, en in de laatste twee gevallen hoe de gewijzigde en de nieuwe vormen moeten zijn.

Hierop werden 24 antwoorden ontvangen: 19 in het Javaansch, 3 in het Soendaneesch en 2 in het Madoereesch. Van het gros der inzendingen kon al dadelijk worden vastgesteld, dat zij niet voor eenige bekroning in aanmerking kwamen. Sommige geven wel een antwoord op de gestelde vraag doch zijn te beknopt, of fragmentarisch of verward. Andere raken de vraag nauwelijks of zelfs in het geheel niet en geven b.v. beschouwingen over de herkomst of den innerlijken zin van de tatakrama. Slechts twee inzendingen kunnen geacht worden meer of minder volledig en helder de uitgeschreven vraag te beantwoorden:

I. T a t a k r a m a é n g g a l, door Boedi-bakti-darma-siti.

In deze inzending is de beantwoording van de door het Java-Instituut gestelde vraag gegoten in den vorm van zeer uitvoerige notulen eener vergadering, belegd ter bespreking van de aan de orde gestelde aangelegenheid. Aanwezig waren personen van verschillende richtingen, zoodat de zaak veelzijdig kon worden behandeld en de vergadering een geanimeerd verloop had.

De voorzitter hield een zeer uitvoerige openingsrede, het doel der bijeenkomst uiteenzettend; daarbij besprak hij de verga-

derings-tatakrama (tatakramaning pakempalan).

Een eerste inleider behandelde in groote trekken het wezen der tatakrama en stelde de volgende punten vast:

1. Toewoehipoen tatakrama saking sarawoengan.
2. Landesipoen wonten ing tatatjara.
3. Ingkang dados dasaripoen mawi koerban diri.
4. Pangoekoeripoen oetawi panakeripoen koerban-oenggah-oenggoeh mawi doegi-prajogi.
5. Kelahiripoen oetawi panindakipoen mawi patrap lan pangoetjap.
6. Pangistanipoen tatakrama andjagi moerih rahajoening sarawoengan.

Deze 6 punten tot grondslag nemend trachtte spreker verder de vraag te beantwoorden, welk gedeelte van de tatakrama wel, en welk niet vatbaar was voor herziening, enz.

Door de aanwezigen werden daarop eenige vragen gesteld, bij de beantwoording waarvan de inleider ruimschoots gelegenheid vond zijn denkbeelden scherper te belichten.

Daarna gaf de voorzitter een resumptie van de bestaande tatakrama en van de door den inleider voorgestelde wijzigingen. Deze werden, in stemming gebracht, door de vergadering aangenomen.

Na de pauze besprak een tweede inleider: verschillende kringen van de tatakrama, geldende voor:

- a. aanraking met (natuurlijke) personen,
 - b. aanraking met als personen beschouwde lichamen en instellingen: overheid, vereeniging, handelmaatschappij, godsdienstgemeenschap, enz., met in achtneming van:
1. de waardigheid, van hem met wien men in aanraking komt;
 2. de plaats, en
 3. de omstandigheden der aanraking.

Bij de uitwerking hiervan vond spreker gelegenheid zeer uitlopende gevallen van

aanraking naar voren te brengen. Ten slotte werd bepaald welk standpunt de vergadering innam ten opzichte van de tatakrama in de Javaansche kratons.

Een derde inleider behandelde de bij de tatakrama behoorende: *patrap*, *tjara* en *temboeng*.

Hierbij kwamen o.a. aan de orde kwesties over: *sembah*, *ḍoḍok*, *lampah ḍoḍok*, *sila*, *koersèn*, *léséhan*, *gegrija*, *nganggé-anggé*, *segahan*, *oenggah-oenggoehing basa*, enz.

De vergadering bleek te streven naar vereenvoudiging van omslachtige *tjara*'s; afschaffing van de door velen als vernederend gevoelde *ḍoḍok* of *sila* op den grond, terwijl anderen staan of op stoelen zitten; beperking van *sembah*; nivelleering van te groote verschillen in beleefdheidsbetoon; de vergadering aarzelde ook niet voor zoover noodig Westersche gewoonten over te nemen.

Een vierde en laatste inleider besprak: *doegi-prajogi* — de ziel van de tatakrama.

Doegi-prajogi achtte de spreker weliswaar iets subjectiefs, dat samenhang met de innerlijke beschaving, doch de voorzitter vond het na al het besprokene niet zeer moeilijk om den maatstaf van beleefdheid bij elk voorkomend geval te bepalen.

Ten slotte nam de voorzitter aan de hand van het besprokene nog in beschouwing:

1. *jèn mara tamoe*,
2. „ *katamoean*,
3. „ *wonten ing margi*,
4. „ *panoedjoe sami ngendikan*.

Hierop volgen nog vele pagina's résumé der beslissingen.

Uit het bovenstaande moge blijken dat deze inzending het tatakrama-vraagstuk van vele kanten en in zijn voornaamste schakeeringen behandelt. De naar voren tredende vragen worden over het algemeen helder beantwoord; bij meningsverschillen

tusschen behoud en verandering wordt getracht een compromis te vinden.

II. *Serat tatakrama Djawi*, angloeloeri *tjara kina*, dipoen besoet sarta dipoen larasaken kalijan pangraos toewin panganggepipoen tijang djaman sapoenika, door Tjantrik Giri.

De schrijver van dit antwoord neemt slechts dat gedeelte van de omgangsvormen in beschouwing, dat naar zijn oordeel niet meer in dezen tijd past.

Zijn beschouwingen gaan evenals die van zoo vele andere inzenders in de richting van vereenvoudiging van omslachtige vormen, afschaffing van vernederende gebruiken en aanvulling met Europeesche gewoonten. Inzender zegt o.a.: „Larasipoen kalijan kamadjengan ing djaman, kagoenan, tatatjara, tatakrama Djawi prajoginipoen amoeng kedah dipoen besoet, sampoen ngantos itjal sipatipoen”.

Hij heeft daarbij zijn terrein van onderzoek niet te beperkt afgebakend, en daarin vele en de meest voorkomende soorten van onderlinge aanraking in onze samenleving betrokken, zoodat zijne inzending vrij volledig mag worden genoemd.

De Commissie van beoordeeling heeft besloten aan het sub I genoemde antwoord den 1sten en aan het sub II genoemde den 2den prijs toe te kennen, resp. f 150 en f 75, en aan het Bestuur van het Java-Instituut voor te stellen beide stukken te publiceeren.

De schrijver van het sub I genoemde antwoord is M. Sastrawirja, Onderwijzer aan de Kweekschool te Lembang, Bandoeng. De schrijver van het sub II genoemde antwoord is R. Ng. Hardja-sapoetra, gepensionneerd Assistent-Collecteur, Wanagiri.

De Commissie van Beoordeeling:

R. A. Prof. Dr. Hoesein Djajadiningrat.

P. H. Hadiwidjojo.

R. M. A. A. Koesomo Oetoyo.

Dr. R. Soetomo.

M. Soeridiradja.

R. A. A. Tjakraningrat.

R. Ahmad Wongsoséwojo.

R. A. Wiratanoeningrat.

LIJST VAN INGEKOMEN ANTWOORDEN.

Javaansch.

1. S. H. K. Kawasan dateng santoesoemantoen ing kawontenan saha padatanipoen bangsa Djawi (alleen geschiedkundig).
2. Tatakrama ning Djawi (slechts enkele bladzijden).
3. Bab tindak-tandoe bawasolah toemrap ing para moeda (slechts enkele bladzijden).
4. Slechts een aanbieding van hulp.
5. Doekoet-toja ing Kali-aboe, Bab ang-laras tatakrama Djawi (slechts enkele bladzijden).
6. Bab tatakrama (onvolledig).
7. Djaka Gedoeg, mitranipoen sang Tjarwa Sèta, Tatakrama (niet ter zake).
8. Ngèstitama, Babadipoen tatakrama Djawi tjekakan (slechts enkele bladzijden).
9. Bab tatatjaranipoen pasrawoengan kalijan ringkes (slechts een enkele bladzijde).
10. Traditioneele Javaansche wellevendsvormen, motto: „Jèn tijang poenika boten oeninga ing tatakrama poenika sanget bodo, kaseboet boten oeninga raos nem prakawis, lawan raos ing gantèn tebih, raksaning kasagedan sepen (uit Nitisastra); (onvolledig).

11. Siswa-Rama, tatakrama pasrawoengan ing saben dinten (slechts een enkele bladzijde).
12. Ki Antaraga, Rantjangan tatakrama lan kasoesian Djawi (onvolledig).
13. Djangglang, Tatakrama (niet ter zake).
14. Tjantrik Giri, Serat Tatakrama Djawi (2e prijs).
15. Tirta andjahit, Tatakrama Djawi (onvolledig).
16. Gembor, Tjara nèng Tatakrama (niet ter zake).
17. 2 Oct. '92, Serat tatakrama Djawa ing djaman sapoenika (onvolledig).
18. Boedi-karti-darma-siti, Tatakrama énggal (1e prijs).
19. Soepana, Tatakrama Djawi (onvolledig).

Soendaneesch.

1. Tatakrama oerang Soenda, warisan ti djaman boeda, mana noe hade pibanda, noe djadi kalangan toenda (onvolledig).
2. Nirwana, Tatakrama (onvolledig).
3. Boekoe tatakrama Soenda (onvolledig).

Madoereesch.

1. Bāroe Radjā, Atoranna tatatjarana bhāngsa Madhoerā (onvolledig).
2. Sandi, Adat (onvolledig).

EEN ANTWOORD AAN DR. S. J. ESSER.

Well roared, lion !

In niet geringe mate werden wij verrast door de bespreking, die Dr. Esser in afl. 4 en 5 van den 9den jaargang van dit tijdschrift aan ons boek *Beknopt Handboek der Volkenkunde van Ned.-Indië* gewijd heeft. Het spreekt van zelf dat die verrassing niet van aangenamen aard was: integendeel, bij de eerste lezing werden we als het ware bedolven onder een vloed van aanmerkingen, uitroepsteekens (soms drie tegelijk !!!), „sic” 's en vleiende opmerkingen, zoodat we ons boek als ongeveer „afgemaakt” konden beschouwen.

Bij herhaalde lezing evenwel viel een en ander geweldig mee; want het bleek, dat op deze, schijnbaar zoo gedocumenteerde kritiek, met het volste recht het spreekwoord: „Veel geschreeuw, maar weinig wol” kon worden toegepast. Immers, naast de aanwijzing van een aantal *evidente fouten*, dwaze vergissingen of verschrijvingen, een niet te verontschuldigen aantal drukfouten, bevat Dr. Esser's kritiek ook een veel grooter aantal pietluttigheden en schoolmeesterachtige opmerkingen, maar bovendien — wat veel erger is in een kritiek die zichtbaar bedoelt de schrijvers in wetenschappelijk opzicht totaal af te maken — onjuiste of halve citaten, gratuite beweringen en groote woorden.

Wij zullen deze onze beweringen hieronder met onwederlegbare bewijzen staven, ons daarbij tot *zakelijke gegevens* bepalend en alle op hoogen toon geuite liefelijkheden aan ons adres, als daar zijn: „van dergelijke zaken hebben de Heeren A. en B. geen idee” of „over de zonderlinge opvattingen van de auteurs over de „Kunstnijverheid” zou een heel nummer van „Djâwâ” te vullen zijn”, evenzoo verdachtmakingen alsof er voor ons „zekere moeilijkheden lagen” om de onbestreden autoriteit van Prof. Snouck Hurgronje op het gansche gebied der studie van den Islâm te erkennen, voor rekening van dezen

criticus latend. Alleen noteeren we even — als teekenend voor de mentaliteit van dezen beoordeelaar — zijn mededeeling op p. 196, kol. I. „Ons *willig* ¹⁾ potlood vond aanleiding ²⁾ tot het plaatsen van meer dan 1000 uitroepsteekens, welk aantal zonder twijfel nog voor aanzienlijke uitbreiding vatbaar is!” Natuurlijk, vooral als men, zooals E. doet, de uitroepsteekens bij drie tegelijk lanceert, en als potlood en pen van den criticus wat *al te willig zijn!*

Wij willen thans eerst eenige voorbeelden geven, hoe noodig het is, zich niet te laten inpalmen door de schijnbaar zoo stevige documentatie van Dr. E.'s beweringen, telkens gewaarmerkt door de opgave der pagina's. Neen, contrôle daarop is terdege noodig, maar de criticus heeft er op gerekend, dat geen sterveling zijn bewijsplaatsen nog eens zal naslaan. Ziehier een paar sterke staaltjes.

Op pag. 183 tweede kolom wordt onder de onderwerpen, die in tegenstelling met andere „zoo al wèl voor opneming in aanmerking bleken te komen” o.a. genoemd: „de (reeds lang bijgezette) grenslijn van Brandes”.

De argelooze lezer moet hieruit wel opmaken dat wij nog vasthouden aan die grenslijn, althans dat we niet weten dat die reeds lang „bijgezet” is.

De *waarheid* is echter, dat, in nog niet ééne bladzijde, de grenslijn van Brandes behandeld wordt, en *daarna* onmiddellijk de conclusie van Prof. Jonker in zijn verhandeling: „Kan men bij de talen van den Ind. Arch. eene Westel. en eene Oostel. Afd. onderscheiden” vermeld wordt.

Had Dr. Esser dat heusch niet gelezen? Ach kom!

Pag. 188, 1e kolom: „Niet de heele Tjandi Prambanan maar alleen de hoofd-

1) Cursiveering van ons.

2) Om in den stijl van Esser's critiek te blijven: een *potlood* dat *aanleiding* vindt !!!

tempel wordt Tj. Lara Djonggrang genoemd". Inderdaad wordt op blz. 234, reg. 7 v.o. verkeerdelijk van een groep tempels die door de Javanen Tjandi Lara Djonggrang genoemd zouden worden gesproken; maar 5 regels lager op diezelfde bladzijde staat: „de middelste der Westelijke rij is de Çiwatempel (dus de eigenlijke Lara-Djonggrang-tempel). En op dienzelfden 7den regel v.o. staat tusschen haakjes: zie bladz. 214, waar men leest: „Een groot beeld van Doergå in deze voorstelling wordt gevonden in den hoofdtempel van Tjandi Prambanan, op de grens der beide residentiën Soerakarta en Jogjakarta; de Javanen zien er de dochter in van een hunner legendarische vorsten, Ratoe Båå, en noemen het beeld Låå Djonggrang en den tempel Tjandi Låå Djonggrang" ¹⁾.

Heeft Dr. Esser dat werkelijk ook al weer niet gelezen?

Pag. 187, 1e kol. reg. 20 v. o. „Dat de Boeddhistische heiligdommen niet met den naam „tempel" bestempeld kunnen worden, is ook niet bepaald juist".

Maar op blz. 216 van ons boek reg. 7 v.o. staat: „De Boeddhistische heiligdommen kunnen in het algemeen niet, zooals de Brahmanistische, met den naam tempel bestempeld worden" enz. Ook weer vluchtig gelezen?

Thans twee, bijna ongeloofelijke, staaltjes van de geraffineerde wijze, waarop deze criticus tracht, vooral een zoo ongunstig mogelijken indruk van ons boek te wekken:

Pag. 186, 1e kol. reg. 22 v.o.

a) *Zelfs de regels voor de uitspraak van het Javaansch* ¹⁾ worden niet correct opgegeven (35), terwijl de opmerkingen over de bestaande Maleische spraakkunsten en woordenboeken (30) niet alleen voor den niet-ingewijde volslagen onbegrijpelijk zijn

b) *maar hem bovendien de onjuiste opvatting*

¹⁾ Een vermakelijke bijzonderheid in verband met die „erge" fout ten aanzien van den Lara-Djonggrangtempel is het volgende: Dr. W. F. Stutterheim, aan wien Dr. Esser verschillende bijzonderheden omtrent dit 4de hoofdstuk dankt, schrijft in zijn „Cultuurgeschiedenis van Java in beeld" o.a. op pag. V van: Ter Inleiding, reg. 11 v.b. „(waaronder de Lara-Djonggrang-groep [cursiveering van ons] bij Prambanan)"

suggereeren als zouden de grammatische theorieën van Tendeloo en Spat tegenwoordig vrijwel algemeen aanvaard en het Woordenboek van von de Wall te verkiezen zijn boven dat van Klinkert" ²⁾.

Ad. a. Wie dit leest, kan niet anders denken, dan dat op pag. 35 van ons boek de regels voor de uitspraak van het Javaansch worden opgegeven.

Maar wat staat er op pag. 35, o hyper-eerlijk criticus? Niets dan de opgave, waar het Javaansch met den a-klank, en waar dat met den å-klank wordt gevonden!

Ad. b. Wat de criticus hier durft beweren is waarlijk bijna ongeloofelijk; hij moet er wel vast op gerekend hebben, dat men zijn beweringen niet zou controleren, maar alles wat hij op hoogen toon gelieft te decreteren voor onomstootelijke waarheid zou aannemen.

Ziehier wat men op pag. 30, reg. 2 v. b. van ons boek vindt:

„Die van Spat en Tendeloo mogen als tegenwoordigers genoemd worden van de sinds 1895 verdedigde nieuwe opvattingen van de beteekenis van het Maleische werkwoord".

Wie ter wereld (behalve Dr. Esser) kan van de bovenstaande woorden zeggen, dat ze den lezer „de onjuiste opvatting suggereeren als zouden de grammatische theorieën van Tendeloo en Spat tegenwoordig vrijwel algemeen aanvaard" zijn? En dan durft deze criticus de door hem opgedischte onwaarheid beëindigen met de beleedigende woorden: „Onnoodig te zeggen dat men hier weer met gebrekkig weergegeven mededeelingen van de Encyclopaedie van Ned. Indië (II. 658) te doen heeft". Inderdaad het is fraai, en men moet maar durven!!! Wie suggereert den lezer een onjuiste opvatting, wij, of de heer Esser?

Maar wij zijn nog lang niet aan het einde van ons lijstje van voorbeelden, die bewijzen, hoe door en door eerlijk deze criticus te werk gaat.

Op pag. 196 lezen wij: „Dat wij in het hoofdstuk „Familie en Maatschappij"

²⁾ Wij cursiveeren.

(Hfdst. II) geen spoor van een ethnologische behandeling (die toch juist bij dit onderwerp zoozeer op haar plaats zou zijn geweest) aantreffen, behoeft niet meer te worden vermeld. De auteurs bepalen zich tot een uiteenzetting van enkele der voor definieering in aanmerking komende begrippen (exogamie, endogamie, patriarchaat e.a.) *gevolgd door een excerpt uit van Vollenhoven's „Adatrecht van Nederlandsch-Indië”* ¹⁾.

Uit deze woorden kan men weer niet anders lezen dan dat het geheele hoofdstuk II, ± 80 bladzijden beslaande, bestaat uit een „uiteenzetting” enz. *gevolgd door een excerpt uit van Vollenhoven.*

Maar wat is de *waarheid*? Het *excerpt* uit van Vollenhoven beperkt zich tot *ruim ééne bladzijde* (49 onderaan en 50), niet *geëxcerpeerd*, maar uit van Vollenhoven *overgenomen*, en dus behoorlijk tusschen aanhalingsteekens geplaatst. Verder worden familie en maatschappij behandeld bij de Toradja's, de Kajan-Dajaks, op Nias, de Kei-eilanden, bij de Bataks, de Atjehers, de Boegineezen en Makassaren, op Bali, *uit geheel andere bronnen dan v. Vollenhoven*, of, als hij voor 'n enkele bijzonderheid geraadpleegd werd, met nauwkeurige vermelding.

Als verontschuldiging voor deze „ver-gissing” van den criticus zou men misschien willen laten gelden dat hij met den inhoud van van Vollenhoven's Adatrecht hoegenaamd niet op de hoogte is. Maar onze bronnen voor de behandelde onderwerpen *werden steeds onderaan de bladzijden vermeld!* Evenzoo waar we, voor Java en de Minangkabauers wel sommige gegevens aan van Vollenhoven ontleenden. Heeft de criticus niet eens de moeite genomen om die noten te lezen? Zoo ja, waarom heeft hij zijn al te *willig potlood* dan niet ingetoomd, toen het de *evidente onwaarheid* van dat *excerpt uit van Vollenhoven* wilde neerschrijven? „Met verbijstering vraagt men zich af”, of deze criticus dan

meent, dat alle middelen geoorloofd zijn, als hij er zijn doel maar mee bereikt?

Thans een voorbeeld van „eerlijk” citeeren door dezen beoordeelaar.

Op pag. 192, 1e kol. citeert E.: „De Koran debiteert dwaasheden”.

Wie de aangehaalde bladz. van ons boek, p. 267 opslaat, leest daar „Verschillende Mohammedaansche godgeleerden hebben de dwaasheden, die de Koran debiteert *over Jezus* (wij cursiveeren) vermeerderd” enz.

Mogen we vragen: Heeft Dr. Esser de twee door ons gecursiveerde woorden *niet gelezen*? Waarom voegde hij ze dan niet aan zijn citaat toe? Vindt hij ook niet, dat het *heel wat anders* is, wat hij z.g. „aanhaalde”, en wat *wij* schreven? Was het dus misschien *met opzet* dat hij ze wegliet, wederom met 't oog op den indruk (nu vooral in Inheemschen kring), dien hij wilde wekken, en er weer op vertrouwend, dat geen zijner lezers die bladzijde eens zou opslaan?

En vindt hij: „Zijn (d.w.z. Mohammed's) Godsbegrip” precies hetzelfde als: „het Mohammedaansche godsbegrip”, dat hij voor onze woorden in de plaats schuift?

Het bovenstaande diende slechts om de doorzichtige *tactiek* van den conscientieusen criticus te signaleren. Thans willen we eenige van de door hem aangegeven „ergste fouten” op den keper beschouwen, en wel allereerst die, welke hij, of zijn *al te willig* potlood, uit hoofdstuk IV „Hindoegodsdiensten en Hindoekolonisatie in den Archipel” heeft opgediept.

Het zijn er wel een zotal, dus veel te veel voor een hoofdstuk van een 34-tal pagina's. Maar wij zullen zien, dat er heel wat afvallen, althans dat er voor veel van hetgeen wij schreven goede autoriteiten zijn aan te halen, al willen wij natuurlijk voor niemand onderdoen in eerbied voor den wereldnaam, dien Dr. Esser op zoo jeugdigen leeftijd reeds op het gebied van de Hindoe-godsdiensten zich heeft weten te verwerven. Toch gevoelen we ons nog tamelijk veilig in het gezelschap van Prof. Monier Williams, Oldenberg, Grünwedel, Prof. Caland e.a.

1) Wij cursiveeren.

„Op p. 206 wordt als de Wedische regengod Indra genoemd; dit moet zijn Parjanya”.

Hiertegenover het volgende: Monier Williams noemt Indra (Hinduism, p. 23): the Jupiter Pluvius of early Indian mythology”.

In het art. Hindoeïsme in den 2den druk van de Encycl. v. N. I. staat: Indra, de hemelkoning en regengod (Dl. II, 2e kol. reg. 35 v. b.).

En Oldenberg (Die Religion des Veda) zegt weliswaar p. 137: „Von Indra aber wird im Rgweda *fast nirgends* gesagt, dass er es regnen lässt” maar voegt toch op p. 138 daar aan toe: „Aber doch bleibt möglich, ja, wie ich meine, überwiegend wahrscheinlich, dass wir es vielmehr mit einem *ursprünglichen* Gewittermythus zu tun haben, dass es in vorvedischer Zeit Wolkenquellen waren, bei denen die Schlange lagerte, dass der Vajra seinem ursprünglichen Wesen nach die Blitzwaffe war”.

Ook Grünwedel (p. 35 van Buddh. Kunst in Indien) spreekt van den „Gewitter Gott Indra”.

„Een stupa is niet klokvormig (en ook niet een dom (sic) in de gedaante van een bol (? !) of bolsegment (231) maar halvebolvormig”.

In het art. Boro-Boedoer (van den heer van Erp) in den 2den druk der Encycl. van N.I. lezen we: „De oervorm van de stoepa is de eenvoud zelve: ze bestaat uit een dom in de gedaante van een halven bol of *bolsegment*”¹⁾. En zijn de stoepa's op de cirkelvormige terrassen van den Boro-Boedoer niet klokvormig? En spreekt Grünwedel (Buddh. Kunst in Indien p. 20) niet van een „Wasserblase” als vorm van de stoepa? Van deze „fout” blijft dus hoogstens over dat halve bol gezegd had moeten worden.

„Met de termen „Brahmisme” en „Brahmanisten” staan de auteurs op gespannen voet. Volgens hun meening zijn de Āiwaieten de aanhangers van Āiwa, de Wisnoeieten die van Wisnoe, en dus de Brahmanisten die van Brahma,

wat kant noch wal raakt (213). Even groote nonsens is de formuleering op dezelfde blz. van het onderscheid tusschen Brahmanisme en Hindoeïsme; het laatste wordt omschreven als „het geheel van volksgodsdiensten, die ook wel in de Weda's hun oorsprong hebben, maar hoofdzakelijk bestaan in polytheïsme, vermenging van Boeddhisme en Brahmanisme, en tal van elementen van den godsdienst der oorspronkelijke, niet-Arische rassen”!

Om met de laatste „groote nonsens” te beginnen: Monier Williams (Hinduism, p. 84) geeft de definitie: The term Hinduism, on the other hand, best expresses Brahmanism after it had degenerated — to wit, that complicated system of polytheistic doctrine and caste-usages, which has gradually resulted out of the mixture of Brahmanism and Buddhism, with the non-Aryan creeds of Drāvidians and aborigenes”.

En von Glasenapp, Der Hinduismus, zegt o.a. p. 22 „Der Hinduismus, der auf den Brahmanismus fusst, aber durch die Annahme vieler fremden Ideen, Götter und Riten über ihn hinausgeht”.

En wat den term Brahmanisten betreft, het is waar, dat deze eigenlijk op die plaats verkeerd door ons gebruikt werd, maar uit het verband blijkt zonneklaar, dat we er op die plaats inderdaad de vereerders van Brahmā mee bedoelden, al is het woord in dien zin niet geläufig. Als de criticus pagina 213 en 214 van ons boek gelezen had, niet met de uitsluitende bedoeling er fouten in te vinden, dan zou hem gebleken zijn, dat we heel goed weten, wat onder de termen „Brahmanisme” en „Brahmanisten” verstaan wordt.

Esser, p. 186, 2e kol., r.22 v.b. „Met de definitie „elk wezen dat de toekomstige Boeddha in eenig voorbestaan was” is het begrip Bodhisattwa veel te eng²⁾ omschreven”.

Pag. 211 van ons boek, noot, staat: „Bodhi-sattwa, eigenlijk: „een wezen welks

1) Cursiveering van ons.

2) Wij cursiveeren.

eigenschap de ware kennis is", is de naam gegeven aan elk wezen, dat de toekomstige Boeddha in eenig voorbestaan was".

Grünwedel. Buddh. Kunst in Indiën, p. 158, reg. 4 v.o. „Ein Wesen, dessen Eigenschaft (satva, Pâli satta) das Erkennen (bodhi) ist, spricht in Gegenwart eines Buddha bei einer frommen Handlung den Wunsch aus, in eineren späteren Wiedergeburt Buddha zu werden".

Esser, p. 187, 1e kol., r. 15 v.b., „terwijl Ganeça *nimmer* wordt voorgesteld geheel als een zittende olifant".

Iemand, wiens autoriteit verre staat boven die van Esser (doch die in geen polemiek betrokken wil worden) schrijft ons: „of Ganeça wordt voorgesteld als een zittende olifant zonder meer, weet ik niet. Ik durf 't niet tegenspreken, maar het is in ieder geval zeer ongewoon".

(De Meester in zijn wijsheid, gist, de leerling, in zijn waan, beslist).

Esser, p. 187, r. 19 v.b. „zeer onduidelijk is de voorstelling, gegeven op p. 216, dat Boeddha, als incarnatie van Wisnoe beschouwd, „„op deze wijze door de Brahmanen voor hun stelsel geannexeerd werd""; wie zou hier uit opmaken dat Wisnoe naar de opvatting der Hindoes de gedaante van Boeddha aanneemt om de boozen te misleiden door het prediken van een valsche leer?"

Monier Williams, Hinduism p. 108: „Buddha, The adoption of Buddha as an incarnation of Vishnu was really owing to the desire of the Brâhmans to effect a compromise with Buddhism (see p. 82). The reason *some*¹⁾ give for this incarnation is that Vishnu assumed the form of the great sceptical philosopher, in the fourth age of the world, that he might delude Daityas, demons, and wicked men, and lead them to bring destruction on themselves by despising the Veda, and neglecting casteduties and denying the existence of the gods. But the simple fact was that the Brâhmans *adopted*¹⁾ Buddha as some of

them are now adopting Christ, and making Him out to be an incarnation of Vishnu".

Naar wij van Prof. Caland mochten vernemen, houdt hij het met de uitspraak van Monier Williams. (Wij hopen, dat Esser hem dit niet als een „erge fout" zal aanrekenen).

Zouden iets minder apodictische uitspraken en een minder hooge toon Dr. Esser niet beter staan?

Esser, p. 187, 1e kol., r. 27 v.b. „en het rijdier van Brahmâ is niet de zwaan maar de gans".

Dr. Esser weet toch ook wel, dat hamsa evengoed gans als zwaan en zelfs flamingo kan beteekenen?

Esser, p. 187, 1e kol., r. 13 v.o. „Op p. 217 lezen wij dat „„de Boeddha als regel steeds staande wordt afgebeeld"" en dat de Dhyâni-Boeddha's in „„ontspannen lichaamshouding"" ter neder zitten; *precies het omgekeerde van beide mededeelingen is juist*"²⁾.

Grünwedel. Buddh. Kunst in Indiën. p. 82 (over de typen der Gândhâra-sculpturen): „Als Mittelpunkt der meisten Compositionen, aber auch sehr zahlreich als Einzelfigur erscheint die Darstellung des Religionsstifters als fertiger Typus (vgl. Abb. 33). Er wird wiedergegeben in der Gestalt eines jugendlichen Mannes in langer Robe, welche beide Schultern bedeckt. Die Stellungen sind verschieden: bald erscheint er nach indischer Art, mit hochgezogenen Beinen sitzend, *dann wieder stehend, mit erhobener Rechte, oder nach rechts fortschreitend u.s.w. wie die dargestellte Handlung es verlangt*"²⁾.

Voorts, pag. 155 „Was die Füße betrifft, so ist für die Buddhafigur jede lebhaftige Bewegung ausgeschlossen, es bleibt nur die Pose des Sitzens, wobei, wie erwähnt, die des Asketen die massgebende sein musste, *und das Geradestehen und eine leichte Variante davon — des langsamen Schreitens*"²⁾. In den Reliefs, die wir uns in der Werkstatt aus Modelfiguren zusam-

1) Wij cursiveeren.

2) Wij cursiveeren.

mengesteld denken müssen, *wird der letzte Typus am liebsten verwendet* ¹⁾, und zwar, wie erwähnt, mit Anlehnung an das antike Motiv des offernden Feldherrn".

Grünwedel, p. 173. „Jedenfalls tritt schon zu Amarâvatî der Buddha *stehend* ¹⁾ auf Lotusblumen uns entgegen und in der heutigen kirchlichen Kunst ist dies Motiv ein ganz gewöhnliches geworden".

En *zitten* b.v. de Dhyâni-Boeddha's in de 432 nissen van Bârâ-Boedoer niet in „ontspannen lichaamshouding" ter neer?

Die 432 nissen van Bârâ-Boedoer geven ons aanleiding, even van de volgorde der „ergste fouten" af te wijken, en Dr. Esser een illusie te ontnemen.

Pag. 187, 2e kol., 4e alinea. „Omtrent de gaanderijen van den Bârâboedoer wordt op p. 232 medegedeeld „„De muren dezer gaanderijen bevatten 4 nissen""". Aangezien het monument aan elke windstreek 108 nissen rijk is, vraagt men zich af, hoe de auteurs het hebben klaargespeeld om niet minder dan 104 van deze nissen te verdonkeremanen.....totdat de illustratie op dezelfde bladzijde de oplossing geeft: zij brengt een gedeelte van een terrasmuur in beeld waarop juist 4 nissen te zien zijn!" Nietwaar, men *voelt* hier weer, met welk een genot de verdediger der wetenschap deze voor de auteurs zoo vleierende verklaring neerschrijft. Toch is hij er weer glad naast, wat we gelukkig met de stukken kunnen bewijzen.

Primo is het onbegrijpelijk dat iemand zich zulk een „onbenullige" voorstelling maakt van het schrijven van een boek, dat met eenige afbeeldingen verlucht is: eerst de plaatjes uitzoeken, en dan daar wat bij schrijven !!! Maar secundo, en dat doet de deur dicht, *vonden we zeer toevalig nog onze copij van die pagina*. En daar lezen wij: „De muren dezer gaanderijen bevatten 432 nissen" ²⁾.

1) Cursiveering van ons

2) Wij zonden de bewuste pagina als bewijsstuk aan Esser toe. Er kan ook uit blijken, dat in de *geschreven* copij, waarschijnlijk vóór „850 na Christus" ± heeft gestaan, dat de typist heeft weggelaten.

Een —onverantwoordelijke, dat geven we toe— *correctiefout* is dus de verklaring van die 4 —niet de venijnige interpretatie die Esser er van geeft!!!

Esser p. 187, 2e kol., 2e alinea: „Het..... Midden-Javaansche rijk wordt niet Hōling-Kaling genoemd (221), maar Hōling, wat men als Chin. verbastering van Kaling(ga) heeft herkend".

Natuurlijk, want Hōling-Kaling moet zijn: Ho-ling = Kaling, en is dus een drukfout (- in plaats van =).

Waarom uit 't gezegde op p. 227 gedestilleerd moet worden, dat het ons onbekend moet zijn dat het Noordelijk Boeddhisme al evenzeer over „tallooze goden en godinnen" beschikt als het Āiwaisme, is ons „raadselachtig".

Bij de apodictische uitspraak van Esser dat wij „van de Balische oudheden niet veel idée hebben" zullen we ons met berusting moeten neerleggen: immers, het eenige bewijs dat hij er voor aanvoert: „de naam Tojo Poeloeh moet door Jeh Poeloe vervangen worden" kunnen we niet tegen spreken.

Esser, p. 188, 1e kol., 2e alinea. „Karakteristiek voor de werkmethode van de Heeren Alkema en Bezemer is de wijze waarop zij te werk gaan wanneer zij niet verder weten of genoodzaakt zijn de opgaven hunner bronnen zelfstandig met elkaar te verbinden. *Dan zeggen zij maar wat*" ³⁾.

Geen geringe beschuldiging voorwaar! Zien wij op welke gronden Dr. Esser ze durft uitspreken.

1°. „Op p. 207 leest men: „„Deze opvatting (n.l. de in de Oepanisads ontwikkelde atman-leer) *leidde ook tot* ⁴⁾ het centrale leerstuk van het Brahmanisme de leer der reïncarnatie""". In werkelijkheid zijn *de Oepanisads* ⁵⁾ juist op deze leer gebaseerd!"

Prof. Speyer. De Ind. Theosophie enz. p. 83. „In de oudere Upanishads heerschen

3) Spatieering van Esser.

4) Cursiveering van Esser.

5) Cursiveering van ons.

dezelfde denkbeelden (n.l. als in den Wedischen tijd). Gemeenlijk, als over het hiernaamaals gehandeld wordt, stelt men zich den doode voor als een ijl, geestelijk wezen in de ruimte vertoevende, hetzij in hoogere gewesten, of onderworpen aan een kringloop door de elementen, alleen in het gunstigste geval voor goed vereenigd met den Algeest, het Brahma. Dit laatste wordt voor het grootste geluk gehouden.

Wat gebeurt er met onze ziel na den dood? Een nieuw antwoord op die zoo gewichtige vraag komt ons op een paar *Upanishadplaatsen* tegemoet".

(Volgt een uitzetting van de leer van het Karma).

Maar volgens Esser zijn *de*, dus *alle*, *Oepanisads* juist op de leer der reïncarnatie gegrond. Dus Prof. Speyer „zegt maar wat". Of doet misschien onze geleerde criticus dat?

2° „Op p. 216 „„De reden, dat Brahmā niet zooveel vereëders heeft gevonden, is vooral hierin te vinden, dat zijn aanbidding meer werd overgebracht op de Brahmanen¹⁾, die als zijn bijzondere nakomelingen werden beschouwd!""

Monier Williams. Hinduism. p. 90: „Brahmā with his four faces was then connected with the utterance of the four Vedas, and the worship which was his due was transferred to the Brahmans, regarded as his peculiar offspring and, as it were, his mouth-pieces".

Dus ook Prof. Monier Williams „zegt maar wat" als hij niet verder weet, of Dr. Esser?

3° „En op p. 217: „„Een groot gedeelte van de Boeddhistische litteratuur wordt ingenomen door de zoogenaamde djâtaka's of geboortegeschiedenissen"". Wat voor denkbeeld maken de schrijvers zich van den omvang der Boeddhistische litteratuur? Deze laatste welwillende vraag is weer karakteristiek voor de mentaliteit van dezen criticus, maar overigens heeft hij hier gelijk, hoe omvangrijk de verzameling

djâtaka's ook zijn moge, hier ware „een gedeelte" beter op zijn plaats dan „een groot gedeelte". Maar rechtvaardigt deze vergissing de „karakteristiek" die E. van ons werk geeft? Of zegt hij maar wat?

Zoo zien wij, dat van al die „ergste" fouten er hoogsten één iets te maken zou kunnen hebben met *inzicht* in de Hindoe-godsdiensten, die, volgens E., voor ons nog „een gesloten boek" zijn, n.l. dat Sāwitṛi niet dezelfde godin is als Saraswati. Dat Kwannon Japansch, Kwan-yin Chineesch is, en niet omgekeerd, dat Doergā meestal den staart des buffels in de rechterhand heeft, en niet in de linker, heeft met zulk een *inzicht* hoegenaamd niets uit te staan. Noch blijkt uit de onjuiste jaartallen 1268 i.p.v. 1272 en 919 i.p.v. 915, of de verouderde opgave omtrent Kertanagara's godsdienst onze „volslagen onbekendheid" met het in Hoofdstuk IV behandelde onderwerp. Ieder *onbevooroordeelde* zal dit onmiddellijk toestemmen.

Maar, zoo zal iemand zeggen, het is ook maar „een handvol pruimen van een volgeladen boom". (Esser, p. 188, 1e kol. laatste al.).

Wie deze bewering voor waarheid zou willen verslijten mogen we op de volgende 3 feiten wijzen:

1° Esser spreekt zelf (p. 186 kol. 1) van „een aantal van de *ergste*²⁾ fouten".

2° Dr. Stutterheim werd opgecommandeerd om mee te schudden aan dezen volgeladen boom.

3° Het resultaat van die vereenigde krachtsinspanning was waarlijk bedroevend, d.w.z. voor de schudders, zooals we boven hebben aangetoond. Tot tijd en wijle ook de andere „pruimen" ter markt gebracht worden mogen we ze dus veilig als een vriendelijke „suggestie" van E. beschouwen.

Het is verder vooral het hoofdstuk over den Islam dat door den criticus is onderhanden genomen. Hiervóór signaleerden we reeds eenige van Esser's „vergissingen"

1) Cursiveering van Esser.

2) Cursiveering van ons.

in zijn critiek over dit hoofdstuk en van zijn „eerlijke” citaten. Maar wij willen niet ontkennen dat hier fouten zijn die om herstel roepen.

We hebben twee bronnen geraadpleegd die we niet zoo hadden mogen vertrouwen; we komen op het boekje van wijlen Ds. Lindenborn beneden terug maar willen hier ronduit erkennen, dat Prof. Juynboll's boek niet voldoende door ons geraadpleegd is.

Bij ons bestaat volgens Dr. Esser een volslagen onbekendheid met den Islam. De geleerde criticus meent dat met recht te mogen concludeeren (pag. 193 kolom 1). Maar wat is nu merkwaardig? Dat daar, waar het gaat om de beoordeeling van den Islam (pag. 277—300 van ons boek) behalve over een enkele verschrijving (soeloek-soeloeh) en des criticus' „fij” over onze meening over de bedevaart, geen opmerkingen vallen. We mogen hier ook met eenige voldoening wijzen op het oordeel van Prof. Dr. Zwemer in de *Moslim World* over ons boek waarin het heet: „The chapter on Islam, although brief (seventy pages), is exceedingly interesting, especially the section on religious education”.

Zou Prof. Zwemer van de verkeerde interpretatie van enkele termen en Arabische woorden geen nota hebben genomen? Zou een man die een groot deel van zijn leven een zoo werkzaam aandeel had in de studie van den Islam daarover heen gelezen hebben? Natuurlijk niet.

Maar, *deze* geleerde kan ook bij de aanwijzing van talrijke fouten een algemeen waardeerend oordeel uitspreken.

Op pag. 191 zegt Dr. Esser, dat wij Lindenborn's „Zendingslicht op den Islam” als *hoofdbron* gebruikten. De argelooze lezer zou tot de meening komen, dat dit geldt voor het geheele boek! Immers hij zegt: „die zich tot taak hebben gesteld een samenvattend handboek van 600 bladzijden over de volken van Ned. Indië te schrijven *daarvoor* (wij cursiveeren) derderangs werkjes als Lindenborn's „Zendingslicht op den Islam” als

hoofdbron gebruiken”. — We willen 's mans jeugdigen ijver verschoonen, en gelooven, dat hij het hoofdstuk over den Islam bedoelde en dan zegt, dat wij *klakkeloos heele pagina's* daaruit *overschrijven*.

Het zij hierbij uitdrukkelijk geconstateerd, dat het Dr. ESSER onmogelijk zal wezen aan te toonen, dat wij ook maar „één heele” pagina uit Lindenborn's werkje *overschreven*. Laat staan, dat we het heele pagina's deden. —

Het is verder even onwaar, dat we Lindenborn's werkje als „hoofdbron” zouden hebben gebruikt voor dit *hoofdstuk*. De lezer oordeele:

Het hoofdstuk over den Islam telt pl. m. 60 bladzijden, n.l. van blz. 239 — 300. Op blz. 261 wordt voor het eerst — op blz. 275 voor het laatst naar „Zendingslicht op den Islam” verwezen. Dat is dus over 14 van de 60 blz. Zelfs al hadden we dus deze 14 bladz. enkel „naar Lindenborn” bewerkt dan nog zou wat Dr. ESSER beweert onwaar zijn.

Maar zoo staat de zaak niet.

In het geheel wordt naar „Zendingslicht op den Islam” 5 maal verwezen! Daaronder zijn *twee* aanhalingen van schrijvers, die Lindenborn heeft geciteerd. En wel van:

a/ Prof. Stewart Crawford van Beiroet (ons boek pag. 270 — „Zendingslicht pag. 24;)

b/ den Moslim Mahmoed Pascha (ons boek pag. 275 — „Zendingslicht pag. 59.)

Voorts een aanhaling uit den KORAN (S. 112), die wij volgens Dr. ESSER verdraaiden, doch inderdaad evenals Lindenborn letterlijk citeerden uit de vertaling van Dr. Keizer.

Dan heeft Dr. ESSER ontdekt, dat we nog tweemaal uit Lindenborn aanhaalden, zonder naar de bron te verwijzen.

Wanneer we nu Dr. ESSER de volle maat geven, dan hebben we, welgeteld, de *meening van Lindenborn 4 x*, zegge vier maal! *weergegeven*.

Voorts verwezen we naar de ondervolgende schrijvers:

Dr. B. O. J. Schrieke — éénmaal;

Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje — zevenmaal;

Prof. Mr. Dr. Th. W. Juynboll — drie maal;

Prof. Dr. Isr. van Dijk — één maal;

Prof. C. Spat — één maal;

Mej. J. Rutgers (Mevr. Van ANDEL-Rutgers) — twee maal;

Prof. Mr. L. W. C. Van den Berg — één maal;

Nwe Rotterd. Courant — één maal;

Dr. Dozy — één maal;

G. Simon — één maal;

R. A. Nicholson — twee maal;

Het Gedenkboek van Ned. Indië 1923 — één maal.

Naast de vier (4) keeren, dat we dus Lindenborn's meening weergaven, hebben we ons op twaalf (12) andere bronnen (ook „troebele", Dr ESSER?) in totaal twee-entwintig (22) maal beroepen.

Aan wie is het nu „om te huilen"? Ja, toch aan Dr. ESSER, maar dan om de schandelijke wijze, waarop hij meent het werk van anderen te moeten „afmaken".

Het zou ons te ver voeren, op dezelfde wijze als voor hoofdst. IV geschiedde, alle opmerkingen van Dr. E. onder de loupe te nemen.

Het hoofdstuk over natuurgodsdienst mag in de oogen des heeren Essers iets meer genade vinden dan die over het Hindoeïsme en den Islam.

Het is dan ook wel merkwaardig, dat hier de critiek in hoofdzaak bestaat uit een aantal beweringen en hatelijkheden, die vaak in grofheden ontaarden, die eigenlijk alleen maar den criticus op 't schild moeten heffen en een indruk moeten geven van 's mans groote bekwaamheid en geschiktheid ons een beter en overzichtelijker hoofdstuk over deze materie te geven. We zullen over dit hoofdstuk dan ook weinig zeggen en alleen wat we boven beweerden even aantonen.

Dat we de theoriën ook van oudere ethnologen weergeven (Esser, p. 193, kolom II) is toch in een historisch overzicht niet misplaatst?

Dr. E. wil den schijn wekken dat we van Dr. Preusz geen later geschrift kennen dan uit 1889. Hier is onze geleerde criticus het slachtoffer geworden van een apostrophe die bij ongeluk is blijven staan. We schreven (p. 129) „Der Ursprung der Religion und Kunst" in jaargang '89. Dat wekt zeer zeker den verkeerden indruk van te bedoelen 1889, terwijl gemeend is: Band 89 uit 1905. Maar een zóó conscientieus criticus en kenner der litteratuur als Dr. E. had toch, alvorens te schrijven: „terwijl van Preusz geen latere studiën worden aangehaald dan „„Der Ursprung der Religion und Kunst"" uit 1889", zich van de juistheid zijner bewering op de hoogte moeten stellen.

Overigens krioelt ook de critiek op dit hoofdstuk — de aanwijzing van verscheidene in het oog springende fouten erkennen wij ten volle — weder van futiliteiten en schoolmeesterachtige opmerkingen. Men vergelijkte b.v. eens de misleidende opmerking van E. op pag. 194 kolom I, r. 2 v.o. tot 195, reg. 3 v. boven met wat we op pag. 170 van ons boek schreven, en men zal opnieuw verwonderd staan over de buitengewoon eerlijke wijze van citeeren!!

Op pag. 196 begint een gevoel van billijkheid zich van den criticus meester te maken, en op neerbuigenden toon verklaart hij „dat bepaalde gedeelten, met name die over de materiele cultuur, een „ietwat beteren indruk" (voorzichtig gezegd!!) maken dan de rest, maar, natuurlijk, „ze zijn toch volgens dezelfde methode in elkaar gezet en lijden dan ook in wezen aan dezelfde gebreken".

Men moet n.l. weten dat de criticus ook onze methode ontdekt heeft: „het uit de kast nemen van eenige boeken en het daaruit overschrijven (was het maar altijd overschrijven!) van hun geschikt voorkomende passages, die dan aan elkaar worden geregen met behulp van eenige meer of minder gelukkig gekozen zinnestukjes" (Esser, p. 193, 1e kol.).

Mogen we hem verzoeken, deze beschuldiging door bewijzen te staven? Het trucje

„Wij hadden reeds meermalen gelegenheid het te constateeren” zegt bij dezen criticus *niets*. Misschien publiceert hij dan ook tegelijk wel de nu nog in portefeuille gehouden rest der 1000 uitroepstekens!! naar het gehalte daarvan zijn we uiterst benieuwd.

Van methode gesproken, ook wij hebben iets van de methode van Dr. E. ontdekt, n.l. dat hij af en toe van achteren naar voren leest! Immers (zie E. p. 196, 2e kolom) hij komt van een mededeeling op pag. 474 van ons boek, waarvan hij erg geschrokken is, eerst weer op zijn verhaal door iets wat op pag. 459 staat! Ook zonder dezen kreetgang had hij weer tot zichzelf kunnen komen als hij Dr. J. Elbert's „Sunda-Expedition” Band II gekend had, en daarvan de afb. op pag. 188 even geraadpleegd had.

E. vraagt zich af (het geldt weer een van de talloze futiliteiten, maar de perfide tactiek van dezen criticus blijkt er weer zoo zonneklaar uit) op pag. 197, 1e kol. hoe een *laatste* bemoeienis der Ind. Reg. sedert herhaaldelijk gewijzigd kan zijn.

Op pag. 108 van ons boek staat: „De laatste bemoeienis der Ind. Reg. met de desa-instellingen is geweest de afkondiging der Inl. Gemeente-ordonnantie voor Java en Madoera van 3 Febr. 1906 (Ind. Stbl. no. 83) (sedert herhaaldelijk gewijzigd)” enz.

Wij laten het oordeel aan den lezer, en zullen over deze en talloze gelijkwaardige schoolmeesterijen geen woord vuil maken.

Bij de bespreking van Atjeh zouden nog „de oude sedert in alle opzichten door het Gouvernement gewijzigde toestanden” door ons zijn weergegeven, „en dat kan E. „niet meer verbazen” (p. 196, 2e kol.). Maar ieder „eerlijk” mensch moet zich verbazen over den durf van een criticus, die „vergeet” er bij te vermelden, dat op pag. 91 van ons boek die nieuwe Gouvernementsregelingen uitvoerig vermeld zijn! „Fij, Esser”.

Dit wat betreft de critiek op den inhoud

van ons boek. Maar ook „spelling (??)¹⁾, „taal en stijl van het boek zijn abominabel (E. p. 197, 2e kol.). „Zelfs Nederlandsch kunnen de auteurs niet spellen (!!)²⁾, getuige schrijfwijzen als „„zoo evengenoemd””, „gevernisd”, enz. Gevoelt E. niet, hoe hopeloos belachelijk hij zich met zulke nonsens maakt? Twee ongecorrigeerde *drukfouten* voor: „zooeven genoemd” en „gevernist” noemt hij „schrijfwijzen”!! Hij kent dus niet eens de betekenis der Nederlandsche woorden; ook blijkt dat hij den zin van het Hollandsche woord „stijl” niet kent, uit hetgeen hij onder den naam „fraaiste stijlbloempjes” opdischt b.v.: „De aard³⁾ dezer gemeenschap kan van genealogischen aard³⁾ zijn”. Heeft zulk een *verschrijving* iets met *stijl* te maken? Of de ongecorrigeerde drukfout: *schedel* voor *scheede*, waaraan E. zelfs weer een „mop” wijdt? Of: „om 't zeerst” voor: ten zeerste? Enz. enz.

Wil men nog een voorbeeld, dat Esser „maar wat zegt”? Men zie dan p. 198, 2e kol. „De uitdrukkingen „„t spreekt van-zelf”” en derg., en „„In 't bijzonder””, „„speciaal””, „„vooral”” worden *buitengewoon dikwijls*³⁾ gebruikt”.

Nu lazen we er hoofdstuk V eens op na, en vonden in dat hoofdstuk van ruim 60 *bladzijden* de uitdrukking „Nu spreekt het wel van zelve” éénmaal, „in het bijzonder” tweemaal, „vooral” (als we goed geteld hebben) 5 maal, „speciaal” niet éénmaal. Dat „buitengewoon dikwijls” is dus lichtelijk overdreven (*Pour le besoin de la cause*). Maar nu wat de criticus verder bazelt: „Zij (d.w.z. die uitdrukkingen) behooren tot de boven reedsesignaleerde bindmiddelen waarmee de auteurs hun bouwstoffen aan elkaar lijmen” (!!!)

Wat bedoelt de man er in 's Hemelsnaam mee? Men oordeele: (p. 298 van ons boek) „Ook in den Archipel heeft het nationale streven zich van de modernistische herleving meester gemaakt. Vooral op Su-

1) Vraagtekens van ons.

2) Uitroeptekens van ons.

3) Wij cursiveeren.

matra's Westkust, enz. Dus dat „vooral” is volgens Esser een bindmiddel, dat „bouwstoffen” aan elkaar lijmt? Begrijpe wie het kan! Of, pag. 299: „Op het gebied van het godsdienstonderwijs is het vooral dat Moehammaddyjah van zich doet spreken”. Weer een „bindmiddel”? Maar hoe zou Dr. E. het dan zeggen?

In de ruim 16 bladzijden van hoofdstuk VII telden we niet minder dan 2 maal „vooral” en éénmaal „in het bijzonder”. En weder geheel als „bindmiddel voor bouwstoffen”! Men oordeele: p. 336: „Evenals bij andere primitieve volken over de geheele wereld zijn het ook in den O. I. Arch. vooral de Pleiaden, die als regelaars voor het begin van het landbouwjaar dienen”. Of, p. 342: „Wat de Bataks, in het bijzonder de Toba-Bataks, betreft”.

Hadden wij ongelijk, met van Dr. Esser's „gebazel” te spreken? Maar geloof vrij, lezer: „there is method in this madness”. Wie zal het in zijn hoofd halen, te gaan onderzoeken, of wij werkelijk die geincrimineerde woorden zoo „buitengewoon dikwijls” gebruiken? En of ze dienst doen als „bindmiddelen” enz. Immers, geen sterfeling! Precies wat Dr. Esser wenscht!

Op pag. 192, 1e kol. insinueert E. dat wij er ons „vroolijk over maken” dat de „inspiratie” van de openbaringsboeken naar moslimsche opvatting, „zuiver mechanisch in haar werk is gegaan”. Die „vroolijkheid” zou dan moeten blijken uit 1 uitroep-teeken achter het woord „letterlijk”. Maar zijn er godgeleerden onder de Christenen die een *mechanische* inspiratie leeren? Laat Dr. E. ze noemen!

En dan spreekt E. nog, in zijn taal vol distinctie van een „ongure aap, die uit de mouw komt gluren”!

Op pag. 197., 2de kol. geeft E. een lijstje van ruim 20 fouten, die hij meent ontdekt te hebben. Daarvan zijn er 8 woorden¹⁾, die E. blijkbaar niet als Nederlandsch kent

1) N. I. de woorden: levensvoorraden, eerstens, zelfbestaan, vermooiing, kinderbed, ingeborenen, ingedragen, opgekluwd.

(is van Dale op Solo niet te raadplegen?), 3 zijn Germanismen, en voorts zijn het zulke ten hemel schreiende fouten of vergissingen als: *het* jongste der Ind. technieken, „Islam-Indonesiers”, afscheid-selen zijn *draagster* van magische kracht, aansluiting in pl. v. aansluiting, *nooit* i.p.v. *niet*, doodencultuur als verschrijving voor doodencultus.

Maar hoe leidt nu deze incompetente rechter zijn lijstje van „fouten”, waarvan er *acht* (1/3) alleen het bewijs van zijn eigen onkunde leveren in? (Esser. p. 197, 2e kol.).

„Ongebreideld tiert het taalbederf²⁾ in dit fraai gebonden boek”. Is het niet treurig? En als klap op de vuurpijl wordt de vermeende gelijkstelling van transmigrationeleer met sympathetische denkwijze bij „taalbederf” ingelijfd!!

En onverfroren durft deze criticus dan nog schrijven:

„In het bovenstaande hebben wij *nog geheel gezwezen*²⁾ van de talloze druk- en schrijffouten of wat *met eenigen goeden wil* als zoodanig kan worden opgevat.”

„Eenige goede wil” bij *dezen* criticus ten aanzien van *dit* boek? De geheele recensie druipet van kwaadwilligheid, en de zucht om te kwetsen.

Van lyriek moet Dr. E. niets hebben, blijkens p. 199, 1e kol. Enfin, de smaken verschillen: de een houdt niet van *lyriek*, een ander niet van *oneerlijke critiek*. En dat deze critiek door en door *tendentieus* is, de — zeer zeker te talrijke — fouten breed uitmeet, over het goede volkomen zwijgt, hebben wij aangetoond. Wij durven ze ook *oneerlijk* noemen; wie zal dit niet met ons eens zijn, die nog eens naleest wat we hier signaleerden b.v. omtrent: de regels voor de uitspraak van het Javaansch, de grenslijn van Brandes, de Lârâ-Djonggrang-groep, het excerpt van Vollenhoven, e. t. q.

Door niets gestaafde beweringen worden kwistig door E. rondgestrooid. Bijvoorbeeld: E. p. 196, 1e kol. „Over 't algemeen

2) Wij cursiveeren.

hebben de auteurs een zeer groote voorliefde voor Soendaneesche uitdrukkingen, zoodat ze die zelfs aan Chineezzen in den mond leggen (163)!"

Dat E. niet weet, dat er ook Chineezzen zijn, die Soendaneesch kennen, laten we maar rusten. Maar hoe komt de man aan die „*zeer groote voorliefde*” voor Soendaneesche uitdrukkingen? Bij zorgvuldig zoeken vonden we in ons heele boek (van 582 bladz.) slechts vier Soendaneesche uitdrukkingen (niet: woorden of benamingen maar er komen ook tal van Jav. en Mal. woorden, en woorden uit andere Indon. talen in voor) en wel p. 159, 161, 163 en 292. Kent hij dan zoo weinig de beteekenis van de Hollandsche woorden, of zegt hij maar weer wat?

Intusschen — dit willen wij niet ontkennen — wij hebben in elk geval grooter voorliefde voor *Soendaneesche* uitdrukkingen, dan voor *opzettelijk onware* uitdrukkingen!

Tenslotte nog iets over den opzet van ons boek.

Wanneer men een boek wil schrijven over „Volkenkunde van Nederlandsch-Indië” is het natuurlijk zeer moeilijk bij den overweldigenden omvang der stof den opzet van het boek te bepalen. Wat dient te worden behandeld en wat moet worden weggelaten? Wat dient, indien de keuze der stof is bepaald, daarbij min of meer op den voorgrond, wat in de achterhoede geplaatst te worden? Moeten onderwerpen die alleen zijdelings met het behandelde in betrekking staan geheel worden weggelaten?

Even moeilijk als het is om den opzet van het boek te bepalen is het ook om allen te voldoen. Vooral wanneer in langen tijd over het betrekkelijke onderwerp geen boek verschenen is.

En dus is het niet te verwonderen, dat de één *dit* onderwerp uitvoeriger zou willen behandeld zien, de ander *dat*; dat anderen weder sommige onderwerpen geheel zouden hebben weggelaten, andere onder-

werpen wel zouden hebben behandeld, enz.

Zoo zouden wij ook, bij een eventueelen herdruk van ons werk, zeer groot profijt kunnen trekken uit de gegronde opmerkingen van een aantal *welwillende* en *eerlijke* recensenten, wie het er om te doen is, met de schrijvers mede te werken om het boek zoo goed mogelijk aan zijn doel te laten beantwoorden.

Van deze welwillende critiek ten dienste der wetenschap mochten wij geen spoor bekennen in de recensie van Dr. Esser, wien het er klaarblijkelijk uitsluitend om te doen is geweest, het boek af te maken, en die tot dat doel ook niet geschroomd heeft, tot personaliteiten en beleedigingen zijn toevlucht te nemen.

En daarbij komt nog dat deze criticaster uit het oog verliest voor wie geschreven werd. Hij leest de voorrede nauwelijks of in het geheel niet. Een zin als „in de eerste plaats voor studenten, leeraren en onderwijzers, maar voorts ook *ten dienste van allen die op niet al te oppervlakkige wijze willen ingelicht worden over de volken van Indonesië*”, leest hij niet. Hij bedenkt ook niet dat dit in de eerste plaats bepaalt de *verdeeling* der stof, maar ook den omvang van de afzonderlijke deelen. Wie bijv. alleen zou schrijven voor *studenten* zou niet den geheelen Islam behandelen. Maar wie ook schrijft voor menschen, die allicht niet in de gelegenheid zijn over dat onderwerp meerdere studie te maken moet meer geven dan alleen „de beteekenis van den Islam voor Ned. Indië”.

Die geeft meer dan strikt noodig is over nijverheid; ook al omdat bedoelde categorie van lezers meer belangstelling heeft voor dit onderwerp dan voor een uitvoerige behandeling van bijv. adatrecht.

Van het oordeel van een criticus, die — niemand, die de voorbeelden, door ons aangehaald, leest, zal het kunnen ontkennen — op zoo „gespannen voet” met de waarheid staat, behoeften we ons eigenlijk niets aan te trekken, ware het niet, dat zijn geheele critiek door het overal plaatsen

van opgave der aangehaalde bladzijden, den indruk wekt, *buitengewoon goed gedocumenteerd* te zijn. Maar, toegegeven dat hij heel wat rare vergissingen, drukfouten, ook werkelijke *fouten* heeft aangewezen, de rijke documentatie is *slechts schijn*, zooals aan ieder, die de door ons gegeven voorbeelden nagaat zal kunnen blijken; de criticus, we herhalen het nog eens, heeft er in veel gevallen op gerekend, dat niemand al die pagina's zou gaan opzoeken. Daarom

moge hij bedenken, dat *strikte eerlijkheid* voor den criticus onafwijsbare eisch is; dat onjuiste of halve citaten een gruwel zijn en dat een critiek als de zijne, niet slechts om den arrogant toon maar ook doo, haar inhoud, een „smaad” is, niet voor ons noch voor de wetenschap (die heeft met zulk geschrijf niets te maken), maar voor den criticus zelven.

B. Alkema.

T. J. Bezemer.

N A S C H R I F T.

Iedere ketter heeft zijn letter.

In stede van zich het boetekleed om de schouders te leggen (wat hun de sympathie van ieder die zich van eigen feilbaarheid bewust is zou hebben verworven of teruggewonnen) hebben de heeren mij beschuldigd van kwade trouw. Hun boek is goed, maar de criticus is o, zoo slecht. Het was hem er blijkbaar om te doen om hun den nek om te draaien, en daarom „zegt hij maar wat”.

Afgezien van alle andere overwegingen is dit reeds voldoende om mij van verdere discussie te doen afzien. De Heeren hebben blijkbaar sinds 1927 niets geleerd. Ook dit stuk vloeit weer over van schrijf-, tik- en spelfouten (geen drukfouten ditmaal!). En wanneer de lezer er mijn critiek eens naast legt, zal hij, behalve vele andere verrassingen, ook dit ontdekken dat de Schrijvers, die mij van slecht citeeren durven te beschuldigen, bijna geen enkel aan mij ontleend citaat intact hebben gelaten. Eén voorbeeld slechts: mij wordt toegedicht, dat ik zou hebben geschreven: „De Koran debiteert dwaasheden”, aan welk „onvolledig citaat” dan allerlei verstrekkende lieflijkheden worden vastgeknoopt. Maar wat ik geschreven heb is: de Koran „debiteert dwaasheden”, daarmee dus de aandacht vestigende op één *uitdrukking*, die m.i. in dit verband ongepast moet worden geacht. Ik neem graag aan, dat de Heeren dat aanhalingsteekentje onopzettelijk hebben

verplaatst, maar het feit op zich zelf karakteriseert weer zoo geheel hun wijze van werken.

Laten wij hopen dat, wanneer de Heeren zich nog eens den tijd geven om hun boek, mijn stuk en hun eigen bronnen goed te lezen, daarbij de citaten niet uit hun verband te rukken, dus niet bv. opmerkingen die over den Archipel loopen te bestrijden met aanhalingen uit boeken over Voor-Indië, en zich niet te beroepen op woordenboeken die zelf slechte taal opnemen, zij tot de uitkomst zullen geraken, dat ik van mijn critiek niets essentieels behoef terug te nemen, al wil ik met alle genoegen toegeven, dat ik in een paar gevallen, om alle misverstand uit te sluiten, beter had gedaan mij wat duidelijker uit te drukken, bv. ten opzichte van het z.g.n. „citaat” (in werkelijkheid lang geen letterlijke aanhaling) uit van Vollenhoven's „Adatrecht”, al was uit het verband toch wel op te maken, dat het hier niet over het geheele hoofdstuk ging, maar alleen over het theoretisch-ethnologisch gedeelte of wat daarvoor moet doorgaan. Maar zelfs al waren de Heeren er in geslaagd mij op een fout of vergissing van eenig aanbelang te betrappen, dan zou daarmee alleen maar geïllustreerd zijn dat ook mijn werk niet volmaakt is — iets wat geen betoog behoeft en de auteurs ook geen stap verder brengt: het boek blijft er en om den opzet en om de uitvoering even

onbruikbaar om. Zij verwijten mij dat ik niet, door het geven van een lijstje van verbeteringen, er toe heb meegewerkt om het zoo goed mogelijk aan zijn doel te doen beantwoorden. Laat ik van deze gelegenheid gebruik mogen maken om te zeggen dat dat oorspronkelijk in mijn bedoeling heeft gelegen, maar dat ik al spoedig inzag dat het ondoenlijk was. Ook wanneer alle feitelijke onjuistheden, drukfouten, enz. er uit werden gehaald zou het boek toch nog niet bruikbaar zijn omdat de schrijvers een stof hebben behandeld die zij in het geheel niet beheerschen.

De beschuldiging dat ik tot persoonlijke beledigingen mijn toevlucht zou hebben genomen moet ik afwijzen. Het eenige wat als zoodanig zou hebben kunnen worden opgevat (al was het niet zoo bedoeld) heb ik op verzoek van de Redactie onmiddellijk geschrapt. Dat de „jeugdige criticus” hier en daar wat scherp is geweest wil hij toe-

geven, maar tot grofheden als in de anti-critiek voorkomen heeft hij zich toch niet laten verleiden. Slechts in twee opzichten kan ik geheel met de Heeren meegaan: met hun aanmerking op mijn *al te willig potlood*, want ik twijfel niet of ieder ander potlood zou pertinent geweigerd hebben om zich te laten misbruiken voor het doorworstelen van een dergelijk boek, en met hun opmerking over mijn lichtzinnigheid om hun opgave „jaargang '89” (van „Globus”) ongecontroleerd over te nemen. Een dergelijke lichtgeloovigheid ten opzichte van de gegevens van auteurs van wier zorgvuldigheid ik reeds zooveel ervaringen had opgedaan vergeef ik mijzelf niet gauw, en ik gun den Heeren van harte het genoegen den vogel te zien spartelen in den strik dien zij hem (zij het onopzettelijk) gespannen hadden.

S. J. Esser.

Padalarang, West-Java, Oct. 1930.

BLADVULLING.

Togog en Sëmar als eerste aardbewoners.

In een Soendaasch handschrift (Cod. Bat. Gen. No. 105) komt 't volgende zinnelijke verhaaltje voor, dat waard is bekend te worden. 't Geeft een illustratie van de beteekenis die het „teeken” voor 't Indoneesisch rechtsbegrip heeft. *Tanda* en *tjiri* worden als gelijkwaardige begrippen gebruikt.

De eerste die op aarde kwam, was *Togog*. 't Had den Heer van hemel en aarde behaagd hem om dat feit bezitter van de aarde te maken van oost tot west en van zuid tot noord.

Daarna kwam *Sëmar* op de aarde. Hij kon geen bezitter van de aarde worden omdat *Togog* dat reeds was. Maar hij begon 't water over 't land te laten vloeien en 't daarna te beplanten totdat de aarde vol was. *Togog* klaagde hem deswege aan bij den Heer van hemel en aarde. Deze sprak tot *Togog*: „Waar is 't teeken (*tanda*) dat

gij bezitter van de aarde zijt?” *Togog* antwoordde: „Aanplantingen heb ik niet, maar ik ben mij bewust de eerste te zijn geweest”. — „En welk teeken (*tjiri*) hebt gij dat kennelijk maakt dat gij 't eerst naar de aarde zijt gekomen?” vroeg de Heer aan *Sëmar*. — „Van noord naar zuid en van oost naar west is de aarde vol met mijn aanplantingen”, zei *Sëmar*. — De Heer gaf nu zijn beslissing: „Wie een teeken (*tanda*) heeft, is bezitter der aarde en daarom zijt gij, *Togog*, de ondergeschikte van *Sëmar*; gij bezat geen teeken (*tjiri*), *Sëmar* heeft als zichtbaar teeken (*boekti*) zijn aanplantingen.”

En dat is de reden dat tot den huidigen dag, als iemand een stuk grond heeft en hij heeft daar geen merk (*tjiri*) aan aangebracht, hij dat niet 't zijne kan noemen.

R. A. K.

BOEKBESPREKING.

AANVULLINGEN OP BABAD PASOENDAN
DJEUNG RINGKESAN BABAD HINDIA, samengesteld
door A. C. Deenik, bij J. B. Wolters, 1929, f 2.50.

Al valt er op de uitvoering van dit boekje wel wat af te dingen, de bedoeling die bij het schrijven heeft voorgezet is zeer prijzenswaardig, en met het bereikte resultaat kunnen we tevreden zijn — zij het dan al niet geheel voldaan.

De schrijver gaf ons eenige jaren geleden een Babad Pasoendan djeung Ringkesan Babad Hindia, waarvan al weer een tweede verbeterde druk verscheen. De hier te bespreken „Aanvullingen” op dit schoolboekje zijn bestemd voor den lesgever, en leveren in beknopt bestek een schat van wetenswaardigheden, voortdurend vergezeld van een ampele opgave van bronnen. Gemakshalve volgen de Aanvullingen het leerboekje op den voet, zooals reeds dadelijk uit de inhoudsopgave blijkt; het in den tekst behandelde wordt daarin nader toegelicht. Het is den docenten zoo wel eenvoudig gemaakt zich te orienteeren.

Moge bovengenoemde volgorde van behandeling voor den docent aantrekkelijk zijn, en het gemak nu eenmaal den mensch dienen — voor het boekje op zichzelf heeft het groote bezwaren. Een zekere rommeligheid valt er niet aan te ontzeggen, een verwardheid soms die verkeerde voorstellingen moet wekken, en die bovendien onnoodig was. Zoo vindt men in Hoofdstuk I, Oudste Bewoners, gesproken over geschiedbronnen van nà den komst der Hindoe's, van Mahābhārata en Rāmāyana alsof dit autochthone geschriften dier Oudste Bewoners waren, terwijl in Hoofdstuk II, Komst der Hindoe's, over Vooroudervereering en Oudste Cultuur gehandeld wordt. In Hoofdstuk III, Islam, komen Hindoegebruiken en Badoej's ter sprake,

in Hoofdstuk V vinden we als „Nederlanders in Indië” slechts Van Neck en Cornelis de Houtman, Baron Sakèndhèr en zijn jongeren broeder Baron Soekmoel, bien étonnés de se trouver ensemble. Schrijver heeft deze vreemdelingen genaturaliseerd, de Javanen hebben ze tot „baron” verheven — het staat toch nog niet zoo slecht met de adelsgunsten als men ons wel wil doen gelooven.

Aan de drie eerstgenoemde hoofdstukken van de 27 is de helft van het boekje gewijd, welke ruime plaats voor deze onderwerpen ik in veel opzichten zeer toejuich. Jammer echter, dat de schrijver noch uit eigen studie noch uit zijn zegslieden ook maar een eenigszins bevredigende orthographie voor vreemde eigennamen heeft kunnen afleiden. Den meest storenden indruk maken wel „Hindhoe” en „Boedhist” voor Hindoe en Boeddhist (temeer daar de schrijver wèl „Indus” spelt), spellingen die hij ook zijn zegslieden wel in de schoenen schuift. Ook het aantal zakelijke foutjes is te groot, waaronder er zijn die elke leerling (gelukkig!) dadelijk zien moet, b.v. dat Arabië 200 maal zoo groot is als Ned.-Indië.

Wil ik resumeerende het bosch zien, en niet alleen de boomen, het hinderlijke struikgewas en het onkruid, dan hoop en vertrouw ik van ganscher harte, dat dit boek reeds nu zooals het is veel bijdragen kan tot de kennis omtrent de Soendalanden, en dat de schrijver na alle nu reeds aan dit boekje bestede moeite niet zal terugdeinzen voor de laatste loodjes van een verbeterden herdruk te zijner tijd.

Weltevreden, 24 Maart 1930.

Dr. C. Hooykaas.

KITAB RIWAJAT KAPOELAUAN HINDIA-TIMOER, dikarang oleh L. van Rijkevorsel, Directeur pada normaalschool di Ambarawa, dimelajoeken oleh J. Soejana dan S. Sadiran, goeroe-goeroe pada leerschool di Moentilan, dengan perbantoean K. M. Hoesin, B. Soetan Radja Emas, A. Soetan Pamoentjak N. S., dan M. Dwidjawijata. Pertjetakan J. B. Wolters, Groningen, Den Haag, Weltevreden, 1929, Gang Scott 5. Kitab oentoek moerid sekolah-normal dan bagi goeroe Boemipoetera.

In deze Geschiedenis van Indonesië voor leerlingen van normaalscholen en Inlandsche onderwijzers zijn 24 van de 191 bladzijden, 1/8 dus, ingeruimd aan den Hindoe-tijd, die gerekend wordt tot 1500. De periode van 1500—1800, waarin valt de komst van Moslims en Europeanen en de ge-

schiedenis der V. O. C., vereischt 65 bladzijden, terwijl aan den nieuwen tijd evenveel ruimte is besteed. Een aanhangsel van 22 bladzijden geeft in vogelvlucht de geschiedenis van Holland, en schetst in nog geen twee bladzijden den wereldoorlog.

Schrijver's Javaansche Geschiedenis, waarvan in

luttel jaren reeds een 3de druk verscheen, bestemd voor dezelfde gebruikers en goeddeels handelende over dezelfde materie, werd besproken door Dr. Pigeaud op de laatste bladzijden van Djawa V 1925. Helaas moet geconstateerd worden, dat dit nieuwe werk niet is ontkomen aan de reeds daar geconstateerde fouten, deze zelfs in sterker mate schijnt te vertoonen.

Beginnen we bij het begin, den Hindoetijd, dan hebben we te maken met het zwakste deel van dit boek, zoowel van opzet als uitvoering. Toegegeven dat het resumeeren in klein bestek van een lange periode vol lacunes en dubieuze plekken in de gegevens groote moeilijkheden geeft, ook een beknopte uiteenzetting kon beter zijn dan het onoverzichtelijk relaas dat we hier vinden. Teveel vaststaande feiten missen we, terwijl wel plaats is ingeruimd aan zaken van quartair belang, als bv. Marco Polo's vermelding van den naam van een plaats — die we niet weten te liggen (pag. 18)! Heeft de schrijver plaats (pag. 15) om te spreken over Bharata-yoedha en de dichters Empoe Sedah en Panoeloeh, best, maar dan moet hij den man ook Panoeloeh en niet Panoeloek noemen. Dan mag hij de Bh.-Y. niet aan Empoe Sedah alleen toeschrijven, of beweren dat de Bh.-Y. is opgesteld in „bahasa Djawa”, wanneer hij op pag. 12 zelf van „Djawa koena” spreekt. Wil de auteur drie namen geven aan den wereldleeraar van 500 v.C., goed, maar dan niet zoo: Sjakja Moeni, Gauth (sic) ama *atau* Boeddha, zonder eenige verdere verklaring, maar bv. als volgt: Gautama, uit het geslacht der adellijke Sjakja's, toen hij bedelmonnik (moeni) werd ook Sjakja-moeni geheeten, en later aangeduid met Boeddha, d.i. Hij die het Hoogste Inzicht is deelachtig geworden. Opsomming van de drie namen achter elkaar zonder meer zondigt tegen den boeddhistischen geest, en zou gequalificeerd worden als *nāmarūpa*, (vrij vertaald:) ijdele klank en uitwendig vertoon. Dit *atau* van zoojuist heeft den schrijver ook elders (pag. 14) parten gespeeld; twee Javaansche dichters die in hun naam het bestanddeel -goena gemeen hebben, zooals een koningsgeslacht -warman, noemt hij Trigoena *atau* Manogoena. Met den laatste wordt bedoeld Monagoena; dergelijke foutjes komen vaker voor. Zoo is de schrijver zich niet bewust geweest, dat de spellingssystemen der boeken waaruit hij zijn werk samenstelde, verschillend waren; zonder onderscheidingsvermogen neemt hij nu over, zoodat de leerling niet weet hoe hij uitspreken moet. Cola had hij moeten spellen Tsjola of Tjola, Çrivijaya als Sriwidjaja, enz. Bepaald vermakelijk wordt deze verwarring, wanneer de auteur op de eerste bladzijde geen onderscheid kent tusschen Pāṇḍya's en Pāṇḍawa's. De arme Açoka — wiens assche zou blozen als hij wist welke landhonger de auteur hem toeschrijft — wordt daar bestookt door „de zoogenaamde Pandawa's, welbekend uit het

Mahabharata”. Dit is zoo ongeveer van de kracht van: In Egypte werd de wereldveroveraar Napoleon bestookt door de Mamelukken uit de Sinai onder aanvoering van Mozes, welbekend uit het Oude Testament.

Op pag. 19 vermeldt de auteur de Pararaton, het Javaansche Boek der Koningen, zelfs het tijdstip waarop eerste en tweede druk verschenen. In dit voor onderwijzers bedoelde boek had ter bevordering van de zelfstudie gevoegelijk ook genoemd kunnen worden de Nieuwjav. uitgave, de Holl. uitgave van de Nagarakertagama, en de Holl., Jav. en Mal. uitgaven van de geschiedenisboeken van Mevr. Fruin-Mees, alle bezorgd door Volkslectuur, dus overal voor een luttel bedrag te krijg. Die vermelding van de Pararaton was evenwel geen aanloopje hiertoe, maar een historisch credo: schrijver's bron. Vandaar een voorstelling omtrent de opvolgingsgeschiedenis van Wikramawarddhana als op pag. 25. Had hij Krom's standaardwerk, de Hindoe-Javaansche Geschiedenis (pag. 424—6, te lang voor weergave hier) meer of uitsluitend geraadpleegd, dan waren ook de volgende onjuistheden vermeden.

De oude Hindoe-Javanen hadden het blauwverven niet behoeven te leeren van de Hindoe's, en geen kou behoeven te lijden door te wonen op de Diëng, een oord waar slechts de goden het uithouden kunnen. Wanneer de schrijver melding maakt van Djajabaja (lees Djajabhaja) uit de 12de eeuw, en dit onmiddellijk doet volgen door de opmerking: „tot heden zijn er geen zoo goede boeken als uit dien tijd”, terwijl we meer dan 2 bladzijden terug moeten zoeken om pas eenige litteraire werken genoemd te vinden, dan twijfel ik niet of elke leerling zal hierin zien een verheerlijking van de bekende voorspellingen van Djajabhaja, terwijl ik even zeker ben dat dit allerm minst schrijver's bedoeling was. Zoo zijn er meer zaken, nu eens van min, dan weer van meer gewicht, die ik liever anders gezien had, maar die niet allemaal opgesomd kunnen worden. Het zou te veel plaats nemen; het heeft al veel plaats genomen, zoodat ik me bij de verdere bespreking meer tot eenige opmerkingen zal bepalen.

Het aan China gewijde hoofdstukje geeft blijk van een frissche gedachte, om dit voor Indonesië in verleden en heden zoo gewichtige land niet met stilzwijgen voorbij te gaan.

Nu belanden we bij de Moslimsche rijken en de ontdekkingstochten, die met uitvoerigheid behandeld zijn, evenals de Edele Compagnie. De schrijver heeft een open oog voor de daden der Compagnie, verzwijgt ook haar wandaden niet (60, 83, 88), en vermeldt (60) getrouw, dat niet landbezit maar handelswinst het doelwit der V. O. C. was. Juist hierom hadden ons veel bijzonderheden bespaard kunnen blijven, daar ze voor Hollanders nauwelijks van gewicht zijn, en voor Indonesiërs zeker

niet. Dan was plaats gewonnen voor iets meer bijzonderheden omtrent de volken van den archipel zelf, die er nu wel heel mager afkomen. Of voor de Hindoe's, die een véél diepgaander invloed gehad hebben op taal, litteratuur, godsdienst, enz. enz. dan de Hollanders van 1600 tot 1900, en die in weinige bladzijden afgehandeld werden.

Dit bekorten speelde den auteur ook parten bij de geschiedenis van Nederland, het laatste deel van dit boek. Het wereldverschijnsel Renaissance, ontdekkingsstochten en Hervorming wordt op pag. 177 afgedaan met de korte woorden:

„In de 15de en 16de eeuw hebben we in Europa „den zgn. Overgangstijd, veroorzaakt door den „vooruitgang van de scheepvaartkunde. In de 15de „eeuw zeilden de Europeanen de wereld rond, om „nog nooit door iemand aanschouwde landen te „zien. In de 16de eeuw werd die tijdsverandering „veroorzaakt door de opkomst van den Protestant- „schen godsdienst.

„Na den dood van Karel V”

Wel wat simplistisch; was hier geen plaats om althans éénmaal Luther te vermelden, nadat J. P. Coen dertigmaal ten tooneele is verschenen?

Schoolboeken zullen wel nooit kunnen voldoen

aan academische eischen. Ook zal er altijd verschil van meening blijven bestaan omtrent de toedracht of het belang van vele zaken. Voorts brengt inderdaad het samenstellen van een dergelijk boek groote moeilijkheden met zich mee, daar heele tijdsgewrichten onzeker zijn, en een vaste wijze van behandeling nog niet bestaat. Het Javaansche pendant nu van dit boek schijnt vlot van de hand te gaan, zoodat ook van dit werk wel binnen niet te langen tijd een herdruk kan tegemoetgezien worden. Moge dit een „omgewerkte en verbeterde” zijn, zooals de onderwerpen en de lezers wel verdienen, en van dezen schrijver zeker verwacht kan worden.

De firma Wolters zal dan zijn oude cliché's eens door wat frisschers kunnen vervangen, kaartjes geven met Maleische bijschriften i.p.v. Holland-sche, kaartjes, die tenminste de plaatsnamen geven die in den bijbehorenden tekst genoemd zijn. Voor vele andere zaken bestaat meer belangstelling dan voor Karel den Groote (172—3) of Roemer Visscher c.s. (180—1).

Weltevreden, 10 Maart 1930.

Dr. C. Hooykaas.

TJANDI BARABOEDOER, naam, vorm en beteekenis,
door *Dr. W. F. Stutterheim*, uitgave G. Kolff & Co.,
Weltevreden.

In deze belangwekkende verhandeling wordt in de eerste plaats de naam Barabudur verklaard als: heuvel-klooster ¹⁾, heuvel-stichting; terecht wijst schrijver op de vraag of Poerbatjaraka's verklaring van bara = wihāra, uit bihāra - byāra, wel klankwettelijk in orde is; afgezien van het onverklaarbare wegvallen van de i, is er ook geen aannemelijke reden, waarom de sanskrt w hier in het Javaansch b zou moeten worden, tenzij, hetgeen wel mogelijk is, het Javaansche woord zou teruggaan op een Prakṛt-vorm; vgl. Bihar. De verklaring van budur bezit meer waarschijnlijkheid, immers het Nieuw-Javaansche budur, bidur wijst duidelijk op een beteekenis van: opzwellend, verheffing, of iets dergelijks. Neemt men nu aan bara = wihāra en budur = N. J. budur, dan blijft toch nog het bezwaar, dat de beteekenis in dit geval zou zijn: opgezwollen of heuvelachtige wihāra. En zelfs al zouden we de beteekenis van den naam Barabudur met absolute zekerheid kunnen vaststellen, dan zouden we daaraan toch geen steun kunnen ontleenen bij de verklaring van het monument, gezien de

uiterst geringe kans dat Barabudur de oorspronkelijke naam is.

Vervolgens bespreekt schrijver den vorm van het monument, dien hij ontstaan denkt uit een in Gandhāra geboren combinatie van de Oud-Indische stūpa met een oud-aziatische zikkurat en hellenistische sarcophaagsculptuur; zijn betoog maakt deze stelling m.i. zeer aannemelijk; terecht wijst hij op de beteekenis van het Oud-Perzische wereldrijk als drager der Assyrisch-Babylonische traditie voor het ontstaan der Gandhāra-kunst; het rijk der Achaemenieden bracht de Grieksche, Assyrisch-Babylonische, oud-Iraansche en Indische culturen in blijvend contact.

De verklaring die in Indeeeling gegeven wordt van den zgn. „bedolven voet,” nl. dat deze slechts zou dienen om de reliefs der Kāmadhātu onzichtbaar te maken, heeft mij evenwel niet geheel kunnen overtuigen. Ik vraag mij af, of de beide opvattingen hieromtrent: de oude opvatting als technische noodmaatregel tegen het zich reeds tijdens den bouw voordoende verzakken ²⁾, en de hier gepropageerde: de bedekking der reliefs om magische

1) Dr. Bosch wees mij erop, dat wihāra niet noodzakelijk klooster behoeft te beteekenen in den zin, dien wij aan dit woord toekennen; in Voor- Indië heet een tempel met beelden in nissen ook wihāra; de beelden in hun nissen representeren a,h,w. de monniken in hun cellen, en stempelen zoo den tempel tot een „wihāra”.

2) Uitvoerig besproken door Van Erp in zijn bijdrage in Feestbundel I van het Bat. Gen., „De Ommanteling van Barabudur's oorspronkelijken voet”.

Op blz. 151 vlg. geeft hij een overzicht van de verschillende opvattingen aangaande de aanleiding tot de ommanteling.

redenen, niet beiden een deel der waarheid bevatten, en gecombineerd moeten worden. De gang van zaken kan aldus zijn geweest: de reliefs der Kāmadhātu moesten aan het gezicht onttrokken worden door de rondom te bouwen cakrawāla; toen men bijna klaar was met de ornamentering ¹⁾ begon de verzakking ²⁾, zoodat men gedwongen was de ommanteling onmiddellijk aan te brengen (dit zou ook het onvoltooid blijven der reliefsreeks en het niet weghakken der opschriften kunnen verklaren), en wel een veel zwaarder ommanteling dan noodig geweest zou zijn, wanneer zij alleen om magische redenen was aangebracht ³⁾, bovendien met een extra voor-voet voorzien, die m.i. toch ook slechts uit technische noodzaak te verklaren is. Ook het verminken der reliefs, om den nieuwen voet zoo vast mogelijk te doen aansluiten, wijst op een overhaasten, noodgedwongen bouw der ommanteling.

Een onoverkomelijk bezwaar tegen de opvatting dat de voet in zijn tegenwoordigen vorm tot de oorspronkelijke bouwconceptie behoort, is verder het terugvinden van zeventien treden der oorspron-

1) Men begon daarmee immers steeds van boven af, zoodat de reliefsreeks op den voet wel het laatst zal zijn geëntamerd; het monument zelf was toen voltooid, en wellicht reeds geruimen tijd, zoodat het gevaar van verzakking reeds kon te constateeren zijn.

2) Men kan immers met groote waarschijnlijkheid onderstellen, dat zettingen en verzakkingen reeds kort na of wellicht nog tijdens den bouw zijn geconstateerd, aangezien de oorspronkelijke voet te zwak was om den druk der bovengelegen gaanderijen te kunnen weerstaan (zie Van Erp. o.c. blz. 156 vlg.) Zelfs nu, slechts 19 jaren na de restauratie, vertoont de binnenwand der gaanderijen op verschillende plaatsen bedenkelijke werking in buitenwaartsche richting, door den zijdelingschen druk erop uitgeoefend; hoeveel heviger moet de oorspronkelijke zwakke voet, die den druk van het geheele gebouw moest uithouden, hieraan hebben geleden.

3) Zie Van Erp o.c. blz. 131.

kelijke trap ⁴⁾; het is toch niet denkbaar, dat men een trap zou zijn gaan bouwen, die niet tot het oorspronkelijke bouwplan behoorde; en ook het onvoltooid blijven van die trap wijst op een noodmaatregel, dien men op staanden voet moest uitvoeren.

Dat de bouwers van den „nieuwen voet” niet de minste consideratie met de reliefs hebben gehad, en deze zonder schroom schonden, wanneer zij dit voor een goede aansluiting noodig achtten, is en blijft ook een onverklaarbaar verschijnsel; hoe toch behielden de aldus als quantité négligeable behandelde voorstellingen hun magische kracht? En hoe durfde men die reliefs moedwillig te schenden, wanneer ze een integreerend deel van het monument vormden?

Tenslotte toetst schrijver het systeem der Dhyānibuddha's en het vraagstuk van den Buddha in den hoofdstūpa aan gegevens uit de Sang Hyang Kamahāyānikan; terecht wijst hij op de belangrijkheid van dit geschrift der Wajradhara-secte voor een mogelijke verklaring van den Wajradhara-tjaṇḍi Barabudur. Schrijver zet op duidelijke wijze uiteen, hoe een der in den Sang Hyang Kamahāyānikan geschetste systemen, het Wāhyakajñāna-systeem, in de verdeling der Dhyāni-buddha's over de dhātu's (arūpa-, rūpa- en kāmādhātu) van den stūpa-prāsāda kan worden teruggevonden, terwijl tevens aan den bekenden „onafgewerkten” ⁵⁾ Buddha, uit den hoofddagob afkomstig en later op het tempelterrein geplaatst, zijn oorspronkelijke plaats als de hem toekomende wordt toegekend.

K. C. Crucq.

4) Zie Van Erp o.c. blz. 133.

5) Bij de bespreking van het onvoltooid zijn van het beeld, noemt schrijver niet de naar ik meen van door hem zelf geopperde onderstelling, dat dit „onvoltooid zijn” (met name het ontbreken van den rechterduim), te wijten zou zijn aan beschadiging van het beeld door zijn val in den uitgegraven put.

WELTBILD UND BAUFORM IN SUDOSTASIEN,
von Robert Heine-Geldern. In Wiener Beiträge zur Kunst
und Kultur Asiens. Band IV. 1930. Krystall-Verlag. Wien.

Het gaat met het baanbreken van nieuwe opvattingen meestal zeer eigenaardig. Eerst komt er iemand, die schuchter in een noot van een onleesbaar artikel een nieuwe gedachte oppert, welke door de meeste lezers over het hoofd wordt gezien. Dan hoort men langen tijd daar niets meer van, tot opeens, als het ware ondergronds, deze gedachte schijnt te hebben doorgewerkt en overal in verschillende vormen opduikt. Zoo ook met de interpretatie van aziatische bouwvormen.

Langen tijd hebben de geleerden geweten dat elke tempel, ja, elk bouwwerk in Indië eigenlijk een hemelberg, een meru voorstellen moest, maar niemand heeft zich dit gerealiseerd en een ieder

dacht aan een afgezaagde en versleten vergelijking zonder meer.

Tot Döhring in zijn werken over Siam het bouw-systeem der Siameezen naging en tot de ontdekking kwam, dat hier geen sprake kan zijn van een looze vergelijking, doch dat hier oer-oude magische systemen aan ten grondslag moeten liggen en gelegen hebben. Dan blijft het een wijle stil en hoort men slechts het grommen van den twijfel.

Plotseling duiken dan echter overal de studies op, die met groote zekerheid aantoonen, dat deze gedachte inderdaad juist was en dat heel de indeeling van den mikrokosmos, dat wil dus zeggen van elk koninkrijk voor zich zelf, een afspiegeling moest

verbeelden van den makrokosmos, in overeenstemming met de oude wetten van hemelbeeld = wereldbeeld, zooals de Babyloniërs die voor het eerst in een ingewikkeld systeem hebben neergelegd.

Een dezer studies en wel een meer samenvattende, handelende over geheel Zuid-Oost Azië, is die van Heine-Geldern en hun, die zich een gids wenschen bij het verklaren van de bedoeling der oude Indische bouwwerken, is deze studie hoogst welkom.

Heine-Geldern deelt haar in enkele hoofdstukken in: kosmische magie in Siam, Angkor Thom, stad en paleis in Birma, het bergmotief in de bouwkunst van Zuid-Oost Azië, wereldberg-symbolen, Barboedoer en Zuid-Oost Aziatische en Babylonische terrassenbouw. Zijn werk is uitstekend gedocumenteerd, zooals wij dat van dezen schrijver gewoon zijn; een 37-tal afbeeldingen verduidelijken den tekst. Bezien van het algemeene standpunt, dat deze wereldberg-gedachte eischt, is het jammer, dat China niet mede is behandeld. Doch zoo voortgaande zouden wij ten slotte komen tot geheel Azië met het Europa der middeleeuwen en dat moet den schrijver een te omvangrijke taak voorgekomen zijn.

De zaak, waar het om gaat, is den lezers van Djawa bekend.

In de doode overblijfselen van oude Aziatische culturen en in de nog levende restanten daarvan valt den onderzoeker een vaste traditie op, die somwijlen tot eentonigheid kan leiden, doch altijd bekoort door wat wij noemen: stijl. Of men zich op Java te midden van de tjandis, in Achter-Indië tusschen de tempels en kloosters of in Voor-Indië tusschen de paleizen en godshuizen bevindt, overal bespeurt men een soms flauwe, soms sterke verwantschap, een eenheid, die de schijnbaar onsamenvangende deelen verbindt. Men vindt ze in de ranken en spiralen der tempelversieringen, in de rangschikking der kleuren, in de getallen der onderdeelen, in de verhoudingen der bouwdeelen, in de rangschikking der individuen, in de indeeling der plattegronden vooral, kortom in alles. Reeds zeer lang zocht men daar iets achter en weigerde men het langer toe te schrijven aan die ruime mate van fantasie,

waarmede de oosterling bedeed zoude zijn. Zulk een ongetemde verbeelding zou tot een chaos, nimmer tot een systeem hebben kunnen leiden, als welk men hier voor zich meende te zien.

De studie van het Buddhisme in zijn lateren vorm heeft er veel toe bijgedragen dit systeem bloot te leggen, al was men daardoor tevens geneigd er iets specifiek buddhistisch in te zien en de andere cultuuruitingen er buiten te laten.

Eerst veel later ontdekte men, dat oer-oude wetten eraan ten grondslag lagen en het is de groote verdienste van Döhring geweest dit voor Siam en dus, naar wij nu weten, voor geheel Zuid-Oost Azië te hebben duidelijk gemaakt.

Thans zien wij het verbijsterende materiaal, dat reeds Bastian verzamelde, geordend en in systeem gebracht voor ons, zien wij de banden, die de culturen van het Oosten verbinden en de verborgen drijfveren, die de gedachten der Aziaten hebben gericht.

Niettemin, eerst thans vangt het groote werk aan. Wel zijn de grondslagen aangepeild, doch de detaileeringen steken nog vol geheimen; wel is de alleen geldige richtsnoer voor alle bouwen en scheppen blootgelegd, doch de verschillende wegen, die in verschillende landen op verschillende wijzen, hoewel met behoud van dat richtsnoer, bewandeld werden, blijven nog te ontdekken.

Daarenboven meen ik, dat men den oorsprong van dit systeem nog veel dieper na kan gaan, dat men het hoe en waarom nog klaarder kan uiteenzetten en dat men ten slotte zal terechtkomen in de oudste werken van den menschelijken geest, in de primitieve wereldbeschouwing. Prae-animisme en hoogere magie zullen elkaar de hand reiken, primitief denken en de wereldbeschouwing der Aziatische middeleeuwen uit elkaar volgen.

Een belangrijke stap op dezen weg is door Heine-Geldern gezet door de resultaten der speciale studies in grooter verband te vereenigen. En daar nog menige eigen gedachte aan toe te voegen. Zijn materiaal zou met hetgeen het huidige Java biedt nog belangrijk aan te vullen en zijn resultaten daarmede te versterken zijn. Misschien bestaat daartoe nog eens de gelegenheid; aan de geldigheid van zijn conclusies doet dat thans niets af.

Dr. W. F. Stutterheim.

BUDDHISTISCHE SYMBOLIK, von *Gustav Mensching*. Originales Bildmaterial über buddhistische Symbolsprache mit erläuterendem Text der 68 Bildertafeln. Leopold Klotz Verlag-Gotha. 1929.

De bedoeling van dit boek is, zoo zegt de schrijver in zijn voorwoord, de godsdienstige symboliek van het Buddhisme aan de hand van platen naar den huidige stand van het onderzoek uiteen te zetten. Daarbij wordt in de eerste plaats de aan-

dacht gewijd aan de uitdrukking van godsdienstige ideeën in de vormtaal der kunst; kunsthistorisch is het werk dan ook geenszins, eerder godsdienst-historisch.

In zes hoofdstukken behandelt de schrijver zijn

materiaal: inleiding over het Buddhisme en de symboliek, algemeene symbolen van de leer van den Buddha, Buddha en zijn gemeente, symboliek in den cultus, symboliek in den tempelbouw, in de opzet der tempelcomplexen en ten slotte in de dieren. Een register van eigennamen, een lijst van geraadpleegde werken en een beschrijving der platen besluiten den tekst, die 46 paginas groot is.

Het spreekt welhaast vanzelf, dat in een vijftigtal paginas en een iets grooter aantal platen geen systematisch overzicht kan gegeven worden van de buddhistische symboliek, dat eenigermate volledig zou kunnen zijn. De rijkdom aan symbolen is in het Buddhisme zoo overstelpend en de verschillen in de verschillende landen, waar het Buddhisme ingang vond, zoo groot, dat slechts een „Reallexikon” met duizenden van woorden aan dit doel zou kunnen beantwoorden. Dat Mensching niettemin naar een systematische indeeling streeft geeft aan het boek iets populairs, dat mogelijkerwijze de bedoeling kan zijn geweest, doch de bruikbaarheid van het geheel voor studiedoeleinden zeer beperkt. Zoo komt het dan ook, dat hetgeen de schrijver bijvoorbeeld over de symbolen van gebeurtenissen in het leven van den Buddha beweert, eerder den indruk maakt van een praatje voor lieden, voor wie men zijn stof zoo veel mogelijk beperkt, teneinde den last van het herhaaldelijk uitleggen te ontgaan, dan van een overzicht van hetgeen op dit gebied bekend is. Ik zou dan ook geneigd zijn het boek te typeeren met een ondertitel „bloemlezing uit de buddhistische symboliek” en daarmee zou aan de waarde van het boek beter recht zijn gedaan dan met den allesbelovenden en zeker niet bescheiden titel, dien het nu draagt.

Hier en daar proeven wij den theoloog; het Lamaisme als karakteristiek beeld van een „abgesunkene Religiosität” is een uitspraak, die even enorm als onjuist is. De band, die de schrijver voorts legt tusschen zulk een verschijnsel en het Katholicisme, laat erger motieven doorschemeren. Hebben wij werkelijk sinds 1859 (Köppen) niets geleerd?

Het excuus, dat de schrijver in zijn voorwoord voor eventuele tekortkomingen op het gebied der kunstgeschiedenis aanbiedt, is niet voor niet

gegeven: ik vrees dat het bij het einde van het boek niet geheel meer bruikbaar zal zijn. Inderdaad weet schrijver een en ander slechts van hooren zeggen en raadpleegt hij als autoriteiten menschen, wier autoriteit sinds een halve eeuw stilzwijgend en welwillend begraven is (Groneman).

Op grond van dergelijke autoriteiten worden dan ook vergissingen begaan, die vermeden hadden kunnen worden; dat de hemelboomen van het soubasement van Prambanan bodhiboomen zouden zijn en nog wel een goed voorbeeld daarvan, is iets, wat zware eischen stelt aan het excuus in het voorwoord. Trouwens, over het algemeen is de schrijver niet erg goed ingelicht over Javaansche oudheden; de bekende, zeggen wij gerust wereldberoemde Buddha van Mendoet is volgens schrijver ten rechte een bewoner van tjandi Sewoe en stelt een dhyānibuddha voor!

Is de tekst dus niet voor critiek gevrijwaard, onder de platen zijn er vele, die onze aandacht ten volle verdienen.

Helaas zijn de bijschriften niet steeds zonder fout en is de plaatsing een inconvenient voordien gebruiker van het boek. Bij een volgende druk zou hiermede rekening kunnen gehouden worden.

Alles bijeen genomen blijkt de waarde van het boek vooral te zijn gelegen in de ernstige poging om in den doolhof van de buddhistische symboliek den weg te vinden; talrijke malen is dit voor een deel gelukt, doch na veel struikelen, opstaan en weer vallen. En al staan wij dan weer buiten dien doolhof, een kijk van boven hebben wij er niet op verkregen.

Misschien gelukt het den schrijver voor een tweede druk de fouten, die hij uit onbekendheid met de zuivere bronnen noodwendig maakte en die wij den niet-orientalist niet te zwaar mogen aanrekenen, te doen verdwijnen; daarmee zal het boek zeer in waarde en bruikbaarheid stijgen.

Thans heeft het die voor een ieder, die zijn afbeeldingsmateriaal op het gebied van het Buddhisme wil verrijken en in nieuwe afbeeldingen een stimulans wil zoeken. Daarom hoort het boek in de bibliotheek van elkeen, die belang stelt in dezen machtigen godsdienst, thuis.

Dr. W. F. Stutterheim.